

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

САВЕНКО ВІКТОР ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 340.12:111.32

**ЗАКОН У СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ**

12.00.12 – філософія права

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Науковий консультант:
Цимбалюк Михайло Михайлович,
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНУ В СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ	17
1.1 Стан наукового дослідження закону у структурі правової реальності	17
1.2 Методологія вивчення закону у структурі правової реальності	39
1.3 Концептуалізація структури правової реальності та місця закону в ній	56
Висновки до розділу 1	77
РОЗДІЛ 2 ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ЗАКОНУ ЯК ОНТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ	81
2.1 Фундаментальні принципи побудови правового закону ...	81
2.2 Експлікація пізнавальної (або гносеологічної) природи закону як квінтесенції права	98
2.3 Закон як мотиваційний чинник формування свідомості та світогляду людини	120
Висновки до розділу 2	181
РОЗДІЛ 3 ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СТРУКТУРИ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ	184
3.1 Нормативне зумовлення правової реальності як форми буття суспільства	184
3.2 Структурні моделі правової реальності у філософії права ...	202
3.3 Співвідношення правової реальності та правової культури ..	219
3.4 Правова реальність як структурована площина реалізації права	240

Висновки до розділу 3	260
РОЗДІЛ 4 ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА КОНЦЕПТУАЛЬ- НІСТЬ ЗАКОНУ В СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ	263
4.1 Правова реальність як структурна динамічна категорія філософії права	263
4.2 Співвідношення права та закону як основних структурних складових правової реальності	279
4.3 Філософсько-правова обумовленість впливу закону на правову реальність	295
Висновки до розділу 4	305
РОЗДІЛ 5 ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ПРАКСЕОЛОГІЯ ЗАКОНУ В СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ	308
5.1 Вплив закону на формування структури правової реальності	308
5.2 Законність як шлях матеріалізації ідеалу правової реальності у громадянському суспільстві та демократичній державі	324
Висновки до розділу 5	346
ВИСНОВКИ	348
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	359

ВСТУП

Актуальність теми. Закон – одна із центральних філософсько-правових категорій, що теоретично фіксує багатоаспектне природно-історичне підпорядкування людини собі. Проте політико-правова деформація сприйняття ключового поняття «закон» привнесла чимало хибних уявлень про його сутність і механізм реалізації у правовій реальності. У політико-правовій рецепції закон, здебільшого, постає механізмом гіперболізації права і маніпулювання свідомістю людини. Закон у структурі правової реальності – найважливіша вісь, ідеал, навколо якого і вибудовується правова дійсність. Філософсько-правова модель закону у структурі правової реальності пропонує трактування універсальності та загальнолюдського значення ідеального проектування закону у глобальному вимірі. Закон, будучи необхідним, істотним інструментом у встановленні правопорядку, діє лише за відповідних умов, проектуючи при цьому не будь-яке, а визначене в своїй основі конкретно-організоване мислення. Суворі регламентованість дії законів виявляє світоглядні уявлення про цінності буття. Пізнавши, наприклад, закони розвитку суспільства та умови, в яких вони діють, люди у своїй синергії здатні керувати суспільними процесами, подекуди визначати хід історичних подій. Таким чином, закон є істотним і необхідним, загальним і повторюваним зв'язком між явищами матеріального світу, що спричиняє передбачуваний розвиток подій.

Переосмислення законів у сучасній юридичній науці формується на основі філософських підходів, з-поміж яких вагоме місце займає саме правова реальність як вища форма систематизації теорії правового знання. Системний аналіз закону в структурі правової реальності вимірює формальне впровадження законодавством вивірених рішень.

Юридичний зміст категорії правової реальності не ототожнюється з правовою системою, а, натомість, постає у декількох її площинах:

–інтелектуально-психологічна (включає правову ментальність, правову науку, звичаї, традиції, емпіричні знання, правову культуру тощо);

–нормативно-регулятивна (включає систему юридичних норм і суспільних правовідносин);

–соціально-регулятивна (включає рівень належності до правової реальності закладених у ній можливостей);

–організаційно-діяльнісна (включає усі види правової поведінки, правотворчість, правоохоронну практику, діяльність громадян і органів влади в межах верховенства права тощо).

Зазначене дає підстави стверджувати, що «правова реальність» як поняття, ширше, ніж «правова система», у вимірі своєї значущості й вагомості у правовій ментальності. Будучи частиною системно-правової свідомості в духовній культурі суспільства, правова культура маркує більш кардинальні проблеми не лише свідомості а й транспозиції правоохоронної діяльності. Щобільше, правова реальність не є ілюзорною реальністю, а лише способом організації правових елементів у житті людей. Право як основний елемент правопорядку, будучи серцевиною правової реальності, є найефективнішим суспільним регулятором. Воно (право), перебуваючи не у сфері суцього, а у сфері обов'язкового, матеріалізується, а його реальність стає важливою для унормування суспільних відносин загалом і життєдіяльності кожної людини, зокрема.

Необхідність філософсько-правового осмислення закону у структурі правової реальності обумовлена низкою причин, проте є пріоритетною з-поміж інших. Осмислення структури правової реальності у її різноманітті – один з найбільш актуальних напрямів як філософії, психології, соціології, культурології, політології, права, так і інших наук: правової кротології, комунітивістики, логіки, історії права, герменевтики, синергетики. Трансгресивний стан сучасного суспільства в будь-якій державі, що виражається в поширеності надправових практик, низькому рівні правової культури та правовому нігілізмі на загальносуспільному, колективно-груповому та індивідуальному рівнях – усе це змушує розширювати пізнання специфіки правової реальності певного історичного етапу розвитку держави. Питання

співвідношення права і моралі, істини, правди, справедливості та відповідальності завжди були і залишаються одними з найбільш актуальних у філософії, орієнтованих на пізнання правової реальності. Особливо це загострено відчувається у кризові періоди життєдіяльності (аномічні періоди розвитку держави, права, людства, загалом).

Генезу ідеї правової реальності, її структуризації і місця в ній закону у філософії права, теорії права, філософії, політології, соціології і суміжних науках досліджували М. Андріанов, М. Арабаджи, О. Балинська, М. Білецький, В. Бліхар, Р. Бойніязов, В. Вовк, А. Гаджієв, Т. Гарасимів, О. Гвоздік, В. Гойман, В. Грищук, О. Грищук, Н. Гураленко, Ю. Єршов, В. Карпічков, М. Кельман, М. Костицький, М. Кравчук, О. Литвинов, В. Малахов, А. Малько, В. Нерсесянц, О. Омельчук, С. Поленіна, Є. Попов, П. Рабінович, А. Рожкова, С. Сливка, О. Тихомиров, А. Токарська, М. Требін, О. Хоффе, М. Цимбалюк, І. Честнов, В. Четвернін, Ю. Шемшученко та ін.

Історичний ґрунт окресленої проблематики творили відомі мислителі Лао-Цзи, Конфуцій, Мо-Цзи, Солон, Геракліт, Демокріт, Протагор, Гіпій, Епікур, Тит Лукрецій, Сократ, Платон, Аристотель, Юліан, Діоклетіан, Гай, Цицерон, Тома Аквінський, Аврелій Августин, Ірнерій, Булгар, Рогеріус, Альберікус, Бассіанус, Піліус, Вакаріус, Одофоребус, Ацо, Бадаус, Альцитаус, Цазій, Куяцій, Донелл, Даурен, Ф. Бекон, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Науковий пошук критеріїв раціональних та ірраціональних засад структуризації правової реальності та їх впливу на громадянське суспільство і правову державу відображений у працях В. Апрелевої, М. Асланяна, О. Бандури, Л. Богачової, М. Братасюк, А. Величко, І. Гавриленка, Л. Грішиної, І. Ісаєва, О. Зайчук, А. Карася, А. Кауфмана, М. Козюбри, Н. Коневої, О. Копиленка, А. Крижанівського, Ю. Крисяка, Г. Лаврик, С. Марайкіна, П. Мельника, П. Недбайла, М. Недюхи, О. Ноздріна, Н. Оніщенко, Н. Панаріної, М. Панова, М. Парнюка, Є. Романюка, О. Сауляка, В. Сіренка, С. Слободнюка, А. Ступака, С. Шевцова, К. Шелестова, К. Шундікова та ін.

Вплив закону на правову реальність, суспільство та державу, правове життя, правослужняну поведінку, правомірну діяльність були предметом розгляду у дослідженнях І. Бачиніна, П. Бергера, П. Гарника, О. Кауфмана, Б. Козловського, Т. Лукмана, С. Максимова, М. Мюллера, Г. Остроумова, Л. Петражицького, Є. Спекторського, В. Тоненбаума, Є. Фехнера, Ю. Хабермаса, В. Шабліна, В. Шаповала, В. Шкоди та ін.

Сучасний стан розробки проблеми правової реальності вирізняється, з одного боку, розмаїттям підходів та інтерпретацій до трактування закону, а з іншого – потребує цілісного вивчення сучасної структури правової реальності, яке б слугувало підґрунтям діяльнісного впливу на новий правопорядок, усталення громадянських цінностей.

Дисертаційна робота скерована на всебічний розгляд закону у структурі правової реальності в межах філософсько-правового дискурсу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукове дослідження здійснено відповідно до «Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 років», затвердженого наказом МВС України від 29 липня 2010 р. № 347, «Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років», затвердженого наказом МВС України від 16 березня 2015 р. № 275, а також у контексті наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямом «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційної роботи – розкрити, з урахуванням філософсько-правових позицій, місце закону у структурі правової реальності в контексті соціальної взаємодії.

Для досягнення поставленої мети окреслено такі *завдання*:

виявити наукові джерела філософсько-правового дослідження закону у структурі правової реальності;

- встановити методологічну площину та теоретичні засади дослідження;
- концептуалізувати структуру правової реальності та місця закону в ній;
- розкрити зміст категорійного апарату філософсько-правового трактування закону у структурі правової реальності;
- обґрунтувати фундаментальні принципи побудови правового закону;
- окреслити відображення пізнавальної природи закону як квінтенсенції права;
- виявити специфіку закону як мотиваційного чинника формування свідомості та світогляду людини;
- встановити нормативну зумовленість правової реальності як форми буття суспільства;
- виокремити структурні моделі правової реальності у філософії права;
- схарактеризувати правову реальність та правову культуру як матеріальну та ідеальну системи цінностей людини;
- виокремити правову реальність як структуровану площину реалізації права;
- вивчити правову реальність як структурну динамічну категорію філософії права;
- зосередити увагу на компаративізмі права та закону як основних структурних складових правової реальності;
- осмислити раціональну доцільність дії закону у структурі правової реальності;
- визначити законність як шлях матеріалізації ідеалу правової реальності у громадянське суспільство та демократичну державу.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що врегульовуються законом у структурі правової реальності.

Предмет дослідження – філософсько-правовий аналіз закону у структурі правової реальності.

Методи дослідження вибрано з огляду на задачі, виокремлені в науковій роботі, з урахуванням об'єкта і предмета дисертації. Методологію роботи становлять філософсько-правові підходи та наукові методи, що ґрунтуються на вимогах об'єктивного і всебічного аналізу суспільних явищ правового характеру. Так, світоглядною моделлю дослідження є використання *принципу плюралізму* у виборі методологічних підходів, методів і прийомів, які становлять фундамент наукового пізнавального процесу, що забезпечує єдність і багатоаспектне спрямування дослідницької діяльності. *Структурний та функціональний методи* сприяли встановленню архітектонічних елементів та зв'язків між ними у правовій реальності (підрозділ 3.2.); *логіко-семантичний метод* слугував поглибленню понятійного апарату із обраної проблематики (підрозділи 1.2., 2.1., 2.2., 2.3.).

В основі обраної методології дослідження – як пріоритетні – принципи *діалектичної логіки*, зокрема, єдності історичного та логічного, частини і цілого (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 3.1); а також *цивілізаційний, культурно-історичний, трансцендентно-аксіологічний підходи* використані з метою відтворення культурно історичного та ціннісного поступу в процесі еволюції (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3). Змістовні характеристики закону у структурі правової реальності у дисертації розкрито за допомогою *синергетичного, герменевтичного та інтервального підходів* – з'ясовано поняття закону та його вплив на контекстуальне сприйняття правового дискурсу (підрозділи 2.3, 4.1, 4.2, 4.3). На основі *системного підходу* простежено перспективну інтерпретацію правової реальності, яку в цій проекції пропонується розглядати як систему взаємодоповнювальних елементів, подиктовану антропологічним виміром закону у правовій реальності та *потребовим підходом* до демократизації громадянського суспільства й оптимізації державотворчих і правотворчих процесів (підрозділи 3.3, 4.3, 5.1, 5.2).

У дисертації застосовано такі методи, як *аналогії, структурно-функ-*

ціональний, аналізу і синтезу, компаративістського аналізу та ін. (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 4.2, 5.2).

Багатоаспектність мети і задач дослідження зумовила застосування комплексної системної методології до визначення епістемологічних, аксіологічних та онтологічних передумов диференціації закону в структурі правової реальності для збереження методологічної рівноваги і наукової незаангажованості, оскільки акцентування на соціально-правовому, економіко-правовому чи суто філософському компонентах, неодмінно призводить до спотвореного тлумачення закону та ролі правової реальності, поза філософсько-правовим аналізом загалом.

Принципи методологічного плюралізму та взаємодоповнюваності позбавили роботу тенденційності, дозволили використати ширший спектр наукових поглядів з метою узагальнення теоретичного матеріалу, вироблення обґрунтованих висновків і пропозицій. Використання вказаних підходів, методів і прийомів дослідження сприяло систематизації наявного фактичного і теоретичного матеріалу, що дозволило отримати позитивні результати, необхідні для досягнення поставленої в роботі мети.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в українській юридичній науці комплексним монографічним дослідженням комплексного осмислення закону у сучасній структурі правової реальності із глобалізованих позицій онтології, гносеології, гуманістично-правової антропології та ідеальної системи правових цінностей

На підставі результатів дослідження одержано нові наукові положення, висновки та пропозиції, що виносяться на захист, зокрема:

вперше:

—у вітчизняній філософсько-правовій науці здійснено дослідження сутності та специфіки філософсько-правового підходу до вивчення місця закону в структурі правової реальності, поглиблене усвідомленням того факту, що закон пов'язаний з існуванням низки консенквентних закономірностей та еволюційних змін, що мають значний вплив на суспільне буття в

екзистенційно-динамічному просторі;

–визначено, що закон у структурі правової реальності репрезентує синергію суспільства як платформу для трансформації правової реальності. За умови, що право є засадничим і основоположним для правової реальності, то суспільство продукує зародження самого права у формі соціальної норми. Відтак правова культура неодмінно поєднана із законністю, оскільки: по-перше, правова культура – безапеляційна умова законності; по-друге, законність впливає на формування правової культури. Гносеологія правової реальності ілюструє значущість правових кодексів, як об'єктивних критеріїв аксіологічного консективу;

–доведено, що в концепції взаємозв'язку закону та правової реальності простежується беззаперечний зв'язок права і закону з моменту їх виникнення, як основних структурних складових правової реальності. Закон, який є насамперед актом законодавця, незважаючи на його ефективність як форми правотворення, за своєю суттю є суб'єктивним вираженням права. Закон як окремо взяте поняття реалізується в структурі правової реальності через судження, поняття в конкретних випадках чи справах і за своєю термінологічною суттю не здатний врегулювати всі суспільно небезпечні ситуації, котрі виникають чи можуть виникнути у суспільстві;

–обґрунтовано, що проблема структури правової реальності трактується назагал двояко: передусім, у межах переваги суспільного буття над суспільною свідомістю, що відображає форми правової культури і правові норми, правовідносини та інші всі правові явища й феномени; по-друге, в межах заперечення ідеологічного характеру саме правових норм, трактуючи їх всього лиш як суспільний примус високого рівня. Це дає можливість з'ясувати ймовірність існування норм права в реальності, попри те, що вони детермінуються правовою культурою, а це й підтверджує тезу, відповідно до якої норми права є одним із структурних елементів не лише правової реальності, а й правового буття;

–досліджено проблематику закону у структурі правової реальності

щодо конгломерації відповідних закономірностей. Правові закономірності, щодо людського буття, мають подібну природу. З одного боку, вони є незалежними від людської свідомості, є сутностями, які характеризують певні закономірності статистичної структури та її динамічного розвитку. З іншого боку – якщо вони стають надбанням людської свідомості, яка у процесі своєї життєдіяльності відкриває їх у зовнішній до неї реальності, такі закони набувають ролі своєрідного знаряддя структурування феноменів зовнішнього світу з подальшим їх використанням з метою реалізації своїх цілей;

–потрактовано закон у структурі правової реальності у контексті її філософсько-правової природи, оскільки, розглядаючи правову реальність в широкому і вузькому значенні, необхідно зважати на те, що загальне уявлення про правову реальність залежить від того, що брати за першооснову її класифікації. Очевидним є той факт, що першоджерелом правової реальності треба розуміти відповідну концепцію, у якій відображається світ права, заснований на конкретно сформованих та ілюстрованих правових феноменах. Правова реальність в ідеалі є частиною світової реальності та способом організації і соціального, і правового життя, буття людини;

–здійснено комплексний аналіз історико-правової, соціально-філософської і філософсько-правової зумовленості формування закону у структурі правової реальності. Унаслідок цього, запропоновано його філософсько-правову інтерпретацію й розглянуто закон у безпосередньому зв'язку із правом, зважаючи на те, що ця проблема має не стільки теоретичне, як зазначає більшість науковців, скільки практичне значення, саме в процесі правотворчої, правозастосовної і правоохоронної діяльності.

удосконалено:

–взаємодоповнюючий зв'язок філософського та юридичного підходів для пізнання аплікації закону у її структурі;

–методологічний інструментарій оперування знанням про правову реальність;

–положення про те, що правова реальність діє повсякчас й існує в

незалежному вигляді. У момент правової соціалізації особистість дотримується соціальних норм, як певних індикаторів зовнішніх чинників, котрі впливають на людину з метою формування її внутрішнього світу. Право, як основоположний елемент правової реальності, має не завжди добровільний, а, як правило, примусовий характер, яким держава користується задля забезпечення дотримання правослужняної і законної поведінки в суспільстві;

–обґрунтування значущості філософсько-правового дослідження закону у структурі правової реальності для формування сучасного громадянського суспільства та демократичної і правової держави;

набули подальшого розвитку:

–аналіз правової реальності крізь призму позитивного права (систему санкціонованих державних норм, іншими словами – законів). У такому випадку, правову реальність варто трактувати на основі природного, і позитивістського підходів, зважаючи на те, що першооснова радше відноситься до першого, а саме природного права. Закон же є основою позитивного права держави, як основний інструмент впливу на правову поведінку людей та формування правової ментальності громадян, що стимулює вплив права на суспільство і державу;

–положення про те, що вивчення правової реальності зумовлене специфікою приналежності права до синергетичної сфери соціального життя, що тісно переплітається з іншими його частинами, а також у з'ясуванні буття самого феномена права як такого. Тому лише за умов з'ясування онтологічної сутності права можна говорити про зміст і склад поняття правової реальності, в іншому випадку розглядати сам процес пізнання цієї категорії нелогічно і неправильно. Дослідження поняття «правова реальність» на теоретичному рівні потребує створення механізму застосування конкретних підходів до її характеристики;

–положення про те, що, розглядаючи проблеми зв'язку права і закону крізь призму лібертарного праворозуміння, на основі об'єктивних властивостей права та сутнісних властивостей закону, потрібно наділити

право законною силою. Відповідно, істиною про право та закон є об'єктивне засвоєння знань про природу, пошук властивостей і характеристик правового закону, а також розуміння і утвердження його як чинного права;

–уявлення про те, що право становить особливий різновид буття. Роль права завжди виражається в ментальних установках, поглядах та ідеях, інститутах, іншими словами – у проявах правової реальності. Розгляд права в онтологічному процесі передбачає відповідний аналіз його структури та знаходить відповіді на питання, котрі турбують кожному людину та громадянина, а саме: як створений світ, що було до його існування, на якій основі він функціонує. Право відображається у двох видах норм – звичаїв (як певного елемента соціалізації) і закону (як кодифікованого акта, впливу держави на своїх громадян).

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що запропоновані й обґрунтовані в дисертації наукові положення, висновки та пропозиції придатні для використання у:

правозастосовній діяльності – для узгоджень практики застосування нормативно-правових актів із загальнолюдськими цінностями, які становлять зміст вимог природного права та оптимізації діяльності працівників правоохоронних органів (Довідка впровадження у діяльність Головного територіального управління юстиції у Тернопільській області від 28 грудня 2015 р. № № 8–22/16810);

нормотворчій діяльності – як теоретична та методологічна основа для розроблення проектів рішень Тернопільської обласної ради (Довідка впровадження в нормотворчу діяльність Тернопільської обласної ради від 15 січня 2016 р. № 09–59);

навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Соціологія права», «Філософія права», «Конституційне право», (акт впровадження в навчальний процес Національної академії внутрішніх справ від 24 серпня 2016 р. № 2930/13/07-2016); «Теорія держави і права», «Соціологія права», «Філософія права», «Проблеми теорії держави і

права», «Проблеми філософії права», (акт впровадження в навчальний процес Львівського державного університету внутрішніх справ від 5 жовтня 2015 р. № 35); при викладанні навчальних дисциплін «Конституційне право України», «Римське право», «Законодавча техніка», «Порівняльне законодавство», (акт впровадження в навчальний процес Ужгородського національного університету від 22 вересня 2015 р. № 61/11–19); при викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Філософія права», «Юридична служба в Україні», (акт впровадження в навчальний процес Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького від 2 жовтня 2015 р. № 1780).

Особистий внесок здобувача полягає в одержанні наукових результатів, що містяться в дисертації. Дисертація виконана самостійно, з використанням новітніх здобутків науки філософії права, усі сформульовані в ній положення й висновки обґрунтовано на підставі власних досліджень.

Апробація результатів дисертації. Дисертаційна робота обговорювалася на науково-методичних семінарах і на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.

Окрім цього, основні положення дисертації висвітлено в доповідях і повідомленнях на таких науково-практичних заходах, як: «Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації української держави» (м. Запоріжжя, 2014 р.); «Актуальні проблеми законодавства України: пріоритетні напрями його вдосконалення» (м. Одеса, 2014 р.); «Вплив сучасної юридичної науки на політичні й соціально-економічні процеси в Україні» (м. Одеса, 2014 р.); «Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов» (г. Кишинев, Республіка Молдова, 2014 р.); «Право, суспільство і держава: форми взаємодії» (м. Київ, 2015 р.); «Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки» (м. Кривий Ріг, 2015 р.); «Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику» (м. Харків, 2015 р.);

«Юридична наука та практика у третьому тисячолітті» (м. Кошице, Словацька республіка, 2015 р.); «Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення» (м. Дніпропетровськ, 2015 р.); «Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії» (м. Ужгород, 2015 р.); «Юридична наука в XXI столітті: перспективні та пріоритетні напрями дослідження» (м. Запоріжжя, 2015 р.); «Людина і закон: публічно-правовий вимір» (м. Дніпро, 2016 р.); «Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Херсон, 2016 р.); «Розвиток правового регулювання у Східній Європі: досвід Польщі та України» (Сандомир, Польща, 2017 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації викладені в індивідуальній монографії та у 39 публікаціях у наукових виданнях, 21 з яких опубліковано у фахових юридичних виданнях України, чотири – у виданнях інших держав (Республіка Молдова, Чеська республіка), а також у тезах 14 доповідей на науково-практичних заходах.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНУ В СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

1.1 Стан наукового дослідження закону в структурі правової реальності

Закон у його позитивно- або природно-правовому розумінні був предметом дослідження здавна. Історія пам'ятає перетворення та еволюцію моральних, етичних, соціальних, інших регуляторів на мононорми – першооснову норм права, на яких в подальшому формувалися закони.

Правові чи неправові, деспотичні чи легальні (легітимні) закони – у будь-якому випадку закон передбачав регулювання поведінки груп людей, захищаючи інтереси більшості (у демократичних суспільствах), будучи протектором для правлячих еліт (в авторитарних суспільствах).

Закон нікого не лишає осторонь. Він поширюється на всіх суб'єктів правової реальності – суб'єктів, об'єктів, правовідносини. Цим і пояснюється велика увага до цієї проблеми дослідників правового, соціального та філософського напрямів.

Розмірковуючи над міфологічними уявленнями про закон, зазначимо, що на цій стадії розвитку правової науки значна увага приділяється пошуку витоків правових настанов.

У примітивних суспільствах міфологія постаючи в якості першоджерела виникнення та ідеологічного виправдання існування правових норм, водночас виконувала функцію їх пояснення і легітимації, збереження і функціонування.

Характерні для міфології уявлення про божественні першооснови людської поведінки та норми людського спілкування – дозволи і заборони, зберегли своє значення і у майбутньому. Це видно вже з того, що всі древні народи формують своє право і законодавство безпосередньо від богів.

Законодавство загалом тут зводиться до божественного першоджерела, а закони приписуються або ж безпосередньо богам, або їх намісникам на землі.

Адже, як зазначає В. Вундт, норми права першопочатково не були відділені від релігійних, а були з ними тісно пов'язані. Древні норми права були водночас релігійними законами, лише в подальшому відділившись одні від одних. У період міфології закони нагадували лише про заборону тих чи інших вчинків і нічого не згадували про покарання, що неминуче настане за таке правопорушення [75, с. 89].

Те, що норми права не були відділені від норм релігії, свідчить про те, що свідомість ще не розрізняла злочин і гріх. Це розмежування сформувалося пізніше, в період римського права.

Тож найтипівішими рисами міфологічних уявлень про закон було підпорядкування земних порядків, відносин, норм і правил поведінки божественним першопочаткам. Природне право розглядалось тут також як божественне, а все людське було правильним і гідним позитивної оцінки тією мірою, якою воно відповідало даним з неба законам і велінням.

Наприклад, давньоєгипетські уявлення про право і закон відображають світогляд привілейованих кіл давньоєгипетського суспільства, що зацікавлене у фіксуванні такого ладу, який члени суспільства сприйматимуть як божественний, справедливий, вічний, незмінний.

Із давньоєгипетської «Книги мертвих» впливає низка релігійних, моральних, правових настанов і заборон, що відображають перелік правил поведінки, які вказують на правопорушення, що їх не повинна допускати людина, що керується веліннями справедливості і розраховує на прихильність суду Осіріса [176, с. 179].

На формування і розвиток уявлень про закон в загальній структурі правової реальності значно вплинула шумерська та вавилонська цивілізації. Правові творіння цих народностей лягли в основу збереженої досі найдавнішої пам'ятки права – Судебника Хаммурапі [78, с. 89].

Як зазначає З. Черніловський, праву та законодавству відводилася значна роль у зазначених вище суспільствах. Історики виявили археологічні знахідки у вигляді таблиць, що містили нормативні документи: угоди, свідоцтва, заповіти, договори, а також окремі процесуальні документи. Окрім цього, повага до права і закону виявлялася тут в освоєнні відповідних норм у навчальних закладах [398, с. 136].

Важливою рисою законів Хаммурапі, що дозволяє порівнювати їх із правотворчістю в нинішньому розумінні, є те, що у преамбулі до них чітко фіксується мета, а саме: забезпечення панування права і законності, гарантування прав мало захищеним верствам суспільства тощо. Правова норма як ключовий компонент закону в шумерському та вавилонському суспільствах набула законної сили лише у випадку її загальновідомості та загальнодоступності.

Значну увагу явищу закону в загальній структурі правової реальності приділяли в Стародавній Індії. У джерелі, що передує загальновідомим Ведам, – Рігведах були закладені праснови розуміння законів.

В індійських Ведах акцентовано на тому, що об'єктивне та суб'єктивне право єдине в розумінні законів як основи світотворення з його об'єктивними закономірностями, а з іншого боку, воно постає в ролі загальнорегулятивної норми, дія і вплив якої поширюються, зокрема, на поведінку людей у громаді.

У своєму визначальному впливі на суспільне життя закони Вед постають, передовсім, як морально-правові, саме тому суть ведичної концепції тлумачення закону в загальній структурі правової реальності можна зводити до природно-правового змісту. Саме тому, характеризуючи Веди, можна відштовхуватися від їх розуміння як міфологізованого вираження універсальної системи природного права.

Ще одним подібним за своє суттю давньоіндійським зразком закону в загальній структурі правової реальності можна вважати Закони Ману. Автори та дослідники виокремлюють тут 12 глав, кожна з яких передбачає, що є

правом, що не є правом, та що є не правом. По суті, закони становлять сукупність санкцій за порушення релігійно-моральних норм, жорстокість яких істотно коливається залежно від належності особи до тієї чи іншої касты. Пізнання цього закону, уникнення правопорушення та покарання за нього ілюструє зміст життя громадянина [183, с. 241].

Особлива роль у міфологічному періоді пізнання закону як елемента правової реальності відводиться давньокитайській школі. Соціальні регулятори тут здебільшого етичного походження. Одним з автором та дослідників закону тут був Лао-цзи. Розуміння закону, у його баченні, зводилося до суто природно-правового.

Лао-цзи негативно ставився до писаного, формально визначеного та юридично закріпленого закону, натомість закликав сповідувати закони природи. Писане право досі сприймається там як дещо вороже щодо людини. Злагожене функціонування правової реальності зводилося до встановлення божественного порядку, дотримання міри, усвідомлення меж.

Подібну етичну концепцію щодо закону в подальшому обстоював Конфуцій. Науковець відкидав покарання як таке. Дотримання суспільних норм та гарантування правопорядку має досягатися шляхом ритуалу, а не покарання, тоді особа, що його ігнорує чи не дотримує, відчуватиме сором і виправиться.

Законом тут постає ритуал й етична норма. Вони гарантують суспільне благо та забезпечують гармонію в сім'ї та державі. Основними серед цих норм можна вважати: людинолюбство, турботу, повагу до старших, відданість та патріотизм, відповідальність тощо.

Такий спосіб осмислення закону в загальній структурі правової реальності в певний момент почав йти у розріз з необхідністю розвитку законодавчої форми закріплення суспільних відносин. Ігнорування позитивно-правового розуміння закону зумовило появу прибічників такого розуміння.

І все ж наказовий, імперативний спосіб ніколи не був панівним в

осмисленні закону як основного регулятивного елемента правової реальності. Наступники Лао-цзи та Конфуція, зокрема Мо-цзи, обстоювали підхід до усвідомлення закону крізь призму договорів та угод.

Завдяки ідеям Мо-цзи фактично було сформульовано неіснуючу до того договірну соціально-політичну модель управління суспільством, основу на принципах рівності людей, необхідності заохочень та стимулів тощо.

Школа легістів, натомість, чи не єдина за всю історію Піднебесної імперії намагалася синонімізувати закон лише з позитивним праворозумінням та звести його до суворих покарань. На переконання Мо-цзи, думку народу варто ігнорувати, натомість вважати за основний засіб управління суспільством покарання (див.: [265, с. 45]).

Закон у трактуванні Мо-цзи постає як засіб фізичного чи духовного насилля, що виявляється ефективним у війні привілейованих класів і підданих.

Період Античності ознаменувався осмисленням закону в ракурсі, що зберігся й існує досі. Демократичні та правові закони в Стародавній Греції вкоренилися у правову реальність з діяльністю Піттака, Періандра, Солон. Солон, скажімо, розглядав і тлумачив закон як найбільше благо для громадян конкретного полісу [20, с. 45].

Законодавство Солон певною мірою скасовувало боргову повинність, рабство, лібералізувало суспільне життя, а відтак і правову реальність. Однак, якщо розглядати в загальному, право Солон зводив до сили і влади. Щоправда, мінімальне розрізнення права і закону все ж було властиве мислителю. Закон він наділяв вказівкою на владну характеристику, його офіційною встановленістю і захистом об'єднаною полісною силою.

Наступний етап еволюції закону в загальній структурі правової реальності та вчення про нього пов'язаний з піфагорійцями. На думку П. Рейкіна, саме на цьому етапі поняття про рівність людей імплементується у правову площину.

Продовжив ці ідеї Геракліт, який утвердив концепцію про глибинну зумовленість полісних законів і порядків об'єктивними загальносвітовими закономірностями. Геракліт розглядав правові аспекти в нерозривному зв'язку і єдності з глобальними процесами. Звідси випливає трактування полісних законів як відображення космічного зразка, спроби осмислити полісні закони крізь призму полісних норм та настанов.

Давньогрецький вчений Демокріт розвивав уявлення про право як результат причиново зумовленого, тобто каузального, природного виникнення і розвитку громадянського суспільства [20, с. 68].

На думку Демокріта, попри те, що закон є результатом природного розвитку громад та суспільства, він є штучним людським творінням. Закони створила не природа, а людство в процесі перманентної їх еволюції від племен до цивілізованих об'єднань. Основне призначення законів – забезпечити та гарантувати щасливе життя людей у їх полісах. Для реалізації цієї мети потрібні зусилля передовсім самих членів полісів, йдеться про їх добросовісне підкорення закону.

Факт добросовісного підкорення і добросовісність як така свідчать про безпосередню цінність, тоді як закон – лише засіб забезпечення, чи так званого змушування, до добросовісності. Людина, що підходить до добросовісності із сумління, – краща за людину, до якої застосовують закон, щоб змусити до його дотримання.

Софістський підхід до усвідомлення закону в загальній структурі правової реальності (Протагор, Горгій, Продик, Гіпій, Антифонт, Фрасімах, Каллікл, Лікофрон, Критій) найширше представлений у концепції Протагора про історично-позитивістський правовий релятивізм. Співвідношення права і справедливості, з одного боку, та закону – з іншого, виявляється через мінливе і релятивне уявлення людей, що зовсім не означає заперечення того, що саме правовий зміст справедливості виступає в концепції основою та джерелом полісних законів і їх справедливості.

Так звана «протагорівська» справедливість, у підсумку, зводиться до

розуміння її як природного права в розмежуванні із законом та формально визначеними правилами загалом.

Кожен із представників цієї школи сповідував концепцію Протагора, проте вносив індивідуальні особливості в її розуміння і тлумачення. Наприклад, Горгій вважав, що писаний закон є штучним людським винаходом, що виконує роль стража справедливості. Гіппій, своєю чергою, вдався до категоричного протиставлення того, що властиво природним і законним. Логічну й гуманну позицію обстоював Антифонт. Він чітко розмежовував природне і позитивне право, визнаючи останнє дещо ворожим природі людини та зазначаючи, що навіть корисні властивості закону є своєрідними «кайданами» для людини, тоді як природний зміст права впливає з природи людини, її потреб, тому надає їй свободу. Фрасімах вбачав у законодавстві спосіб прояву людських зусиль, самореалізації людини, саме тому вважав позитивне право втіленням не стільки тих чи інших морально-етичних, духовних цінностей, скільки механізмом захисту інтересів привілейованих класів. Каллікл, своєю чергою, відкидав і нівелював надміру гуманні й демократичні переконання та стверджував про перевагу сильного над слабким. Лікофрон вважав справедливим, правильним і благим не так закон, як договір між громадянами та полісом. Втім, закон тут і виступав своєрідним договором, певною гарантією особистих прав, проте змусити наділити громадян добросовісністю та сумлінністю він не здатен [20, с. 136].

Поглиблення процесів осмислення філософського змісту закону як елемента правової реальності відбувається після утвердження офіційних полісних установлень. До прикладу, Сократ вдається не стільки до існуючого раніше природного походження закону, скільки до морального.

Кожна система права історична в своїх витоках – сучасне розуміння «справедливості» і античне поняття – різні речі: «Поняття «справедливість» в античну добу є синонімом поняття «право». Справедливість – «це середина між «більше» і «менше», серединою між тим і іншим має назву справедливої

рівності, яке ми визначаємо як правосудність... Справедливість – є засобом досягнення щасливого життя, заради якого існує суспільство та держава. Вони і потрібні для того, щоб створити умови для досягнення щастя людиною – щастя за Арістотелем – «приємне життя і життя в задоволенні» [20]. За Арістотелем право є справедливим, якщо воно сприяє реалізації людської природи. Людина за своєю суттю є суспільною, справедливою і розумною істотою. Цінність закону в тому, що він сприяє розвитку істинної природи людини. В іншому випадку закон повинен бути удосконаленим [330, с.78]. Вершиною знань про осмислення ролі закону в загальній структурі правової реальності античного періоду стала Аристотелева доктрина. Вчений стверджує, що людина, котра живе, чітко дотримуючись букви закону, є бездоганною істотою, натомість людина, що існує поза світом законності, не усвідомлює себе як об'єкт правової реальності, посідає абсолютно нікчемне місце у світі. Можна сказати, що Аристотель сповідує деякою мірою позитивістські погляди, адже, на його думку, поза державою панує хаос і безладдя. Поняття справедливості в нього тісно пов'язано з поняттям держави, оскільки право слугує своєрідним критерієм справедливості. Примус та силу вчений вважає допустимими в контексті підтримання політичного та правового порядку. Разом з тим, Аристотель виступає проти зведення правової реальності як цілісного універсуму суто до права умовного, такого, що сформульоване жителями полісів. Закони, суспільні правила є змінними, на відміну від природних констант, саморегулювальних систем, які самим своїм функціонуванням здатні підтвердити, що є добром, а що злом [23, с. 135]. Суть такої позиції виявляється і в тому, що в будь-якому суспільстві існують правові відносини, що розвиваються в межах взаємної згоди. Взаємна згода – це своєрідний суспільний договір для розрізнення меж позитивного і негативного, які і встановлюють міру справедливого та законного в суспільстві. Вони ж вказують на змінну природу позитивного права.

Визначення поняття справедливості у Платона передбачає державу,

організовану згідно традиції, і яка здійснює певний ідеал. В основу «Держави» Платона була закладена ідея не стільки щастя, як добра. Добро – це досконалість для людей, установлення справедливості і розумного порядку в житті згідно вищим принципам. Платон в проекті «Держава» намагався побудувати найкращу державу – створивши найкращі закони, встановивши найправельніші принципи. Людина, на думку Платона, могла бути щасливою і без задовольень. Головне – життя повинно бути розумним і усвідомленим – і «кожному – своє». Загалом же основа Платонового тлумачення світу зводиться до загальнолюдського уявлення про справедливий соціальний лад всередині полісів (відповідно до принципу поділу праці), коли немає чвар між різними суспільними групами [308, с. 136]. Платон поділяє тезу Сократа про те, що законне та справедливе – це одне й те саме, оскільки обоє мають ідеальний божественний першопочаток. Цю тезу сформульовано на протигагу позитивно-правовій концепції софістів [17, с. 169].

Антична традиція вважала, що джерело духовності знаходиться поза межами людини і людства (Номос) – вона є божественною за своєю суттю, і втілюється в житті людей завдяки моральним принципам, які є вродженими людській душі. Справедливість, що є основою як божественних так і людських законів є підґрунтям моральних чеснот і цінностей людини за – гідності, свободи і добродієності. Незважаючи на те, що справедливість може бути повністю здійснена лише у світі ідей, чесноти людини, що сприяють її втіленню в людське суспільство, на думку Платона, є наступними – мудрість і мужність – за умови, що вони ґрунтуються на ідеї справедливості. Чесноти виховуються. Тому античність в формуванні правосвідомості величезну роль вбачала не тільки в пізнанні але й в вихованні, а також в тому, як людина втілює в своє життя знання законів. Результатом знань і виховання є здатність людини бути відповідальною. Відповідальність – це спосіб реагування на ситуацію, здатність розумної істоти обирати свою долю. Протагор вважав людину мірою всіх речей, як

існуючих, так і не існуючих. На думку Сократа і Платона, вона повинна дотримуватись правила золотієї середини, ухилятися від крайнощів і присвячувати своє життя самопізнанню що є основою правильно зрозумілого і побудованого у відповідності до Космічних законів людського суспільства. [380, с.2]

Отже, можна зробити висновок, що в античній Греції роль природного права і неписаного закону виводилася на чільне місце, де більшість вчених (за винятком окремих софістів) говорили про можливість ефективного впливу на учасників правового життя та на функціонування правової реальності норм, що виокремлюються з природних та соціально-духовних сфер буття людини.

Давньогрецькі уявлення про закон та правову реальність лягли в основу давньоримських, хоч і зазнали певних змін у зв'язку з особливостями суспільного ладу. До прикладу, погляди Епікура та Демокріта розвинув Тіт Лукрецій Кар. Надалі ж роль закону в загальній структурі правової реальності вивчав Платон (головна його праця в цьому контексті – «Закони»).

Загалом у римській правовій традиції закон та правову реальність досліджували Корнелій, Марцій, Юліан, Каллістрат, Діоклетіан, Гай, Папініан, Павел, Ульпініан, Модестин. Найбільший же прогрес уявлень простежується в Цицерона.

На думку Цицерона, в основі законів лежить справедливість, а в основі справедливості – закони природи. Тобто джерелом справедливості постає природа, її правила і властивості незмінні впродовж століть, адже їй властиві розум і доцільність, вона ж бо є творінням божественним. Саме це духовне наповнення природи, уособленням якої постає все живе від макро- до мікрокосму, і є джерелом природного права. Так званий істинний закон – це мудра манера, що відповідає природному стану речей, поширюється на всіх членів суспільного життя, є постійною, закликає до виконання обіцянок, забороняє правопорушення, попри те, нічого не забороняючи та не

протидіючи правомірній поведінці чесних людей [399, с. 45].

Правова реальність ґрунтується на природному праві, яке, на думку Цицерона, виникло набагато швидше, аніж будь-який писаний закон, адже було вже тоді, коли не існувала ще жодна держава, що могла б стати автором писаного закону. Істинне право встановлює природа, а не людина, а відповідність чи невідповідність людських законів природі демонструє мірило їх справедливості, ефективності, доцільності.

Період Середньовіччя ознаменувався осмисленням закону в загальній структурі правової реальності, що здійснювалося за школою глосаторів, постглосаторів і такими провідними вченими, як Аврелій Августин та Тома Аквінський.

Аврелій Августин висунув як ідею предвічного закону – ідеєю божественної премудрості, так і відповідну концепцію гріха. Августин вважав, що людина повинна керуватись предвічним законом, котрий був призначений для управління усіма діями та рухами. Людина може порушувати предвічний закон, який одержує з божественного одкровення, однак впадає при цьому в гріх. Природній закон є присутністю вічного закону в розумному творінні.

На думку Томи Аквінського, закон – це відоме правило і мірило дій до яких або спонукають, або від яких наказують утримуватися. На його думку, природній закон є присутністю вічного закону в розумному творінні – «знання вічного закону закарбоване в нас». Головний припис закону – необхідно робити добро і уникати зла, і тому ціннісними стали чесноти що пов'язані з добром – такі як співчуття, милосердя, альтруїзм, любов до ближнього як до себе тощо.

Середньовіччя відкриває нові виміри людини – моральні засади. Людина в процесі свого морального пізнання усвідомлювала себе особистістю, відповідальною за свою долю. Універсальність людської природи розкривалось через виміри божественного, були поставлені питання про специфіку людського буття, співвідношення людських вчинків з

приписами вищої цінності. Загострена моральна свідомість, моральні імперативи, поняття вищої справедливості стали цивілізаційним надбанням людства [5, с. 574].

Сутність закону Т. Аквінський вбачає у впорядкуванні людського життя, як, зрештою, і всієї правової реальності. Конкретизуючи характеристику закону, вчений вказує на те, що він повинен відображати спільне і загальне для всіх суб'єктів правового життя, втілюючи в такий спосіб принцип рівності. Необхідною умовою його взаємозв'язку з учасниками правового життя постає його обнародування, адже без цього неможлива його дія як мірила людської поведінки. Загалом науковець зазначає, що закон – це відома настанова розуму для загального блага. Т. Аквінський також започаткував класифікацію законів на вічні, природні, людські і божественні. Середньовіччя відкриває нові виміри людини – моральні засади. Людина в процесі свого морального пізнання усвідомлювала себе особистістю, відповідальною за свою долю. Універсальність людської природи розкривалось через виміри божественного, були поставлені питання про специфіку людського буття, співвідношення людських вчинків з приписами вищої цінності. Загострена моральна свідомість, моральні імперативи, поняття вищої справедливості стали цивілізаційним надбанням людства.

Правова реальність за доби середньовіччя виглядала наступним чином: вищим законом, безумовно є божественний закон. Він є біблійним за своєю суттю і його сфера включає в себе духовне життя у всіх його проявах. Йому підпорядковується вічний закон – «божественний розум, керуючий світом» – основа світопорядку, природи і суспільства, є уособленням універсальних норм і витоків інших законів. Природний закон є відображенням вічного закону в людському розумі – вимоги природного закону виходять з того, що людина повинна робити добро і уникати зла задля самозбереження і продовження людського роду. Всі створені людьми закони повинні базуватися на цьому принципі. Людський закон є і втіленням природного, і є

його конкретизацією – він повинен бути справедливим, сприяти розвитку моралі і чеснот у людини, повинен формувати дисципліну і правила для існування людини в суспільстві [168].

У майбутньому правові ідеї середньовіччя лягли в основу праць Ж. Дабена, Ж. Маритена, Г. Роммена, Л. Сичеса, А. Фердросса та ін.

Епоха глосаторів (Ірнерій, Булгар, Рогеріус, Альберікус, Бассіанус, Піліус, Вакаріус, Одофоредус, Ацо) істотно вплинула на формування та розвиток права як позитивно-правового феномену, на розробку і формування юридично-догматичного методу трактування чинного законодавства [281, с. 78]. Коли ж вимальовувався конфлікт між співвідношенням права і закону, за наявності суперечностей між ними, глосатори вирішували спір на користь офіційного законодавства, що й вказує на позитивно-правове бачення проблеми. Проблема співвідношення права і закону вимальовувалася також у працях постглосаторів (гуманістична школа), або ж коментарів, що посідали панівне становище в європейській правовій традиції XII–XV ст. Провідними представниками школи були Раваніс, Луллій, Бартолус, Балдус. Згодом школа переросла в гуманістичний вектор правової науки (Бадаус, Альцитаус, Цазій, Куяцій, Донелл, Даурен) [287, с. 102]. Якщо постглосаторська школа вдавалася до пошуку компромісу, істини, чогось посереднього у відношеннях між позитивних та природним правом, то гуманістична школа розглядала право саме як закон, тобто зводила його до традиційного позитивного розуміння. Для юристів гуманістичної школи характерно було висувати втрату інтересу, скептичне ставлення до права природного, хоча ідеологічне підґрунтя цього праворозуміння відкидалося не повністю. Вчені культивували успадковану з античних часів ідею природно-правової справедливості. Приблизно так виглядала схема поглядів на закон у загальній структурі правової реальності часів Середньовіччя.

У період Відродження роль закону в загальній структурі правової реальності вивчали Ф. Бекон, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та багато інших.

Що стосується Ф. Бекона, то його розуміння орієнтоване на позитивне право і його джерела, характеристику його юридичних властивостей, переваг і недоліків. У контексті регулювання об'єктів правової реальності чільне місце він виділяє закону як основному джерелу позитивного права, а також питанням правотворчості та застосування права, ролі суду. Вчений розглядає закони як своєрідні «якорі держави». Він вказує на те, що закони є головною силою і зброєю для досягнення щастя громадян, процвітання суспільства і стійкості підвалин влади. Разом з тим, Ф. Бекон зазначає, що в контексті загальнорегулятивного впливу на правову реальність варто вказати й на те, що деякі із цих законів мають стати законами законів і визначати, що в тому чи іншому законі є доброго, а що злого. Під так званими «законами законів» він має на увазі вчення про закон як джерело позитивного права (див.: [265, с. 180]).

Г. Гроцій розглядає правову реальність, враховуючи чіткий поділ на право природне та право позитивне, або волею встановлене, сформульоване на основі поглядів Аристотеля, тобто закон є елементом волею встановленого права. Встановлене волею право, маючи своїм джерелом людську волю, поділяється на право людське і право божественне. Людське право, своєю чергою, буває внутрішньодержавним та правом людським у вузькому розумінні, а також правом людським у найширшому сенсі. Внутрішньодержавний закон мінливий у часі і просторі. Він не володіє жодною науковою системою на зразок інших понять про одиничні речі. І лише завдяки вченню про право природне, а відповідно про зв'язок між незмінним правом, обумовленим самою природою, і змінним внутрішньодержавним волею встановленим правом, можна надати праву форму і характер правової реальності. Волею встановлений закон у вузькому розумінні має на увазі різні веління (батька, пана тощо). Волею встановлене право в широкому розумінні – це право народів, а саме те, яке одержує обов'язкову силу волею всіх членів регіональної чи світової спільноти. Загалом суть закону, за Г. Гроцієм, полягає в його обов'язковості. У всякому

випадку, це основна риса, що підносить будь-які правові веління у ранг закону [102, с. 185].

Теорія Гоббса викликала дискусії завжди – сама назва його роботи «Левіафан» стала символом держави-монстра (Левіафан – чудовисько, морський змій якого описано у Старому Заповіті у книзі Іова (Іов.40:20—41:26) (Іов.3:8 і Пс.103:26) «Надія марна. Чи не впадеш ти від одного його погляду?... Перед ним біжить жах...»). В державі «Левіафан» люди прозябають під драконівськими свавільними законами, або є безправними перед грубою силою яка виникає там, де влада не може здійснити закони, і тоді, найсильніші, користуються свободою та безкарністю не впійманих злочинців. Як зазначає Т. Гоббс, закони в загальній структурі правової реальності суттєво відрізняються від поняття права. Якщо право полягає у свободі робити або ж не робити, то закон визначає і зобов'язує до того або іншого. Закон і право розмежовуються тут як обов'язок і свобода, які несумісні відносно однієї і тієї самої речі. Відтак Т. Гоббс вважає, що закон завжди володіє імперативною силою, а право характеризується диспозитивним впливом. Проте забезпечення злагодженого функціонування правової реальності можливе лише за умов підсилення функціонування закону засобами природного права, яке тісно взаємопов'язане з навколишньою реальністю [89].

Отож, природне право ґрунтується на кількох законах, які є підґрунтям для злагодженого існування правової реальності й ефективного функціонування законодавства. Першим законом тут постає потреба пошуку миру і дотримання його. Другим законом є те, що, у випадку згоди на те інших людей, людина повинна погодитися відмовитися від права на всі речі тією мірою, наскільки це необхідно в інтересах світу і самозахисту, і вдовольнитися такою мірою свободи відносно інших людей, яку вона допустила б з боку інших людей стосовно себе. Третій закон природного права вимагає, щоб люди виконували укладені ними договори та дані обіцянки [265, с. 192].

На думку Б. Спінози, котрий підтримує концепцію Т. Гоббса щодо договірної теорії держави і природного права, у межах правової реальності верховне право вчиняти згідно із своєю природою мають всі природні істоти. Це право – це природне право на все, що у владі кожної природної істоти. Межі цього права визначаються за допомогою індивіда, тоді коли вищий закон природи полягає в тому, щоб кожна річ намагалася залишитися у своєму стані.

Позитивне право, тобто право в диспозитивному розумінні, Б. Спіноза називає громадянським правом. Воно залежить від вирішення верховної влади на зразок того, що природне право залежить лише від законів природи [350, с. 147].

В філософсько-правовій теорії Локка природні права набули не тільки філософського обґрунтування: вони отримали природно – економічне підґрунтя: природне право розуміється передусім, як паритетне партнерство. Рівність – це однакові можливості. Локк в роботі «Два трактати про державне управління» формулює три вроджених природних права людини які повинні гарантуватись державою – це право на життя, свободу і власність Дж. Локк вказує на невідчужуваність і невід’ємність основних природних прав і свобод людини у громадянському суспільстві. Мислитель відкидає уявлення про свободу і закон як протилежні, несумісні і взаємозаперечні явища, оскільки, незважаючи на всілякі неправдиві тлумачення, метою закону є не знищення і не обмеження, а збереження і розширення свободи.

Адже у всіх станах живих істот, що здатні мати закони, там, де немає законів, немає і свободи. Закони ж, що продукуються державою, повинні, згідно з позицією Дж. Локка, відповідати велінням природного права (закону природи), що передбачені природженими і невідчужуваними правами і свободами. Таке співвідношення позитивного закону і природного, врахування першим другого, є критерієм достовірності і справедливості встановлюваного в державі закону [123].

Від теорії Локка власне розпочинається історія юридичного світогляду

який був закарбованим в преамбулі французькій революційній декларації про права людини 1789 року: «Незнання, забуття або презирство прав людини і громадянина є єдиними причинами суспільних лих і зіпсованості урядів» [389, с. 252]. Локківська конструкція «природного права» є вже не стільки системою теоретико-моральних постулатів, вона є основою закону розумного суспільного ладу.

Ш. Монтеск'є вважає, що законами є необхідні відносини, які виокремлюються з природи речей; у цьому сенсі все, що існує, має свої закони: вони є і в божеств, і у світу матеріальному, в істот людського розуму, і в тварин, і в людини.

Позитивний людський закон має об'єктивний характер справедливих відносин. Справедливість передує позитивному закону, а не вперше ним створюється. Законом, що створені людьми, має передувати можливість справедливих відносин. Кажучи, що поза приписами позитивного права немає нічого справедливого ні несправедливого, означає стверджувати, що до того, як було окреслено коло, його радіуси не були рівні між собою.

Згідно з Ш. Монтеск'є, закон – це людський розум, що керує всіма людьми, а політичні та громадянські закони кожного народу – не більше як окремі випадки застосування цього розуму [253, с. 547].

На думку Ж.-Ж. Руссо, закон виникає на основі договірному характеру. Основне завдання такого договору полягає в забезпеченні ідеального характеру правової реальності, або у всілякому спрямуванні до неї. Проміжним аспектом між природним та позитивним правом, тобто законом, тут постає суспільна згода, яка дає необмежене право володарювання в суспільстві. Джерелом влади тут постає загальна воля.

Ж. Ж. Руссо в своєму «Суспільному договорі» намагався усунути нерівність і залежність людей тому що це «суперечить закону природи». Закону природи суперечить, щоб дитина наказувала літній людині, що їй робити, щоб дурень наказував мудрому, щоб невелика кількість людей знемагала від розкоші, в той час як великій кількості людей не було чого їсти.

Таке суспільство треба змінити – в ім'я природи і розуму. Гідність людини – це її природна риса. Моральність – це природний закон. Суспільство що побудовано за законами природи є автоматично справедливим. Так, природно – правове мислення перетворило політико – філософську систему і докорінно змінило практику державно-правового життя [203, с.158]. Відповідно до концепції Ж.-Ж. Руссо, мета всілякої система законів – свобода і рівність. Вони є необхідними умовами співжиття громадян та їх об'єднань. Народ є творцем законів, що завжди хоче блага, але сам не завжди розуміє, у чому його суть. У законі загальний характер волі поєднується із всезагальністю предмета, ось чому закон розглядає спільноту як цілісність, не виокремлюючи індивідів та їх дій як окремі вчинки. Ж.-Ж. Руссо поділяє закони як елементи правової реальності на політичні, або ж основні, громадянські, регульовальні, кримінальні, звичаєві тощо [321, с. 45].

Батько філософсько-правових наук Г. Гегель, а також прибічники його ідей Й. Фіхте і І. Кант розглядали право як сукупність умов, за яких свавілля одного сумісне із свавіллям іншого з погляду загального закону свободи. Отож, у такому випадку право має на увазі свободу індивідів, свободу їх волі, що пов'язана із свободою можливості, тобто необхідністю. Сенс закону виявляється у спробі ввести свободу індивідів і їх свавілля у розумні і загальні рамки [167, с. 87]. «Філософія права» – є роботою в якій відобразились в найбільшій повноті і обґрунтованості світоглядні погляди Г. Гегеля на комплекс метафізичних основ права в суспільстві – розуміння предмету і методу філософії права Гегель визначає в знаменитому афоризмі: «Що є розумним, то є дійсним». Розуміння місця держави в світобудові визначило і місце і походження права – право і основані на ньому закони за формою є позитивними, встановленими і даними верховною державною владою: «Держава є дійсністю моральної ідеї, моральним духом як явна, самій собі ясна субстанціальна воля, яка мислить і знає себе і виконує те, що вона знає оскільки вона це знає (§ 257). Держава як дійсність субстанціальної волі, ...є абсолютною, нерухомою самоціллю, в якій свобода досягає

найвищого належного їй права, так само як ця самоціль має найвищу правоту відносно одиничного. Якщо змішують державу з громадянським суспільством і вважають його призначення в забезпеченні і захисті власності і особистої свободи, то визнають інтерес одиничних людей, як таких, тією остаточною метою, для якої вони об'єднані, а з цього витікає також, що ми можемо за власною волею бути або не бути членами держави. Але держава насправді знаходиться в абсолютно іншому відношенні до індивідуума; оскільки вона є об'єктивним духом, то сам індивідуум лише остільки є об'єктивним, істинним і моральним, оскільки він є громадянином (§ 258)» [82, с. 279-323]

Сучасним розумінням права як права людини ми зобов'язані І. Канту. Право – є наслідком світоглядних ціннісних принципів що є характерними для людини. Реалізація права – закону і справедливості – залежить від моральної свідомості. Нове розуміння природи людини згідно Канту є в тому, що вона мислиться як індивід, що має автономію моральності на основі якої будуються дійсно правові відносини в суспільстві. Основою права є мораль, яка тісно пов'язана з природою людини. Кант не ідеалізував людину – він вважав, що їй притаманні не найкращі риси – лінощі, боягузтво, забобонність і самолюбство – саме вони, на думку філософа, тримають нашу душу у полоні. Ми – люди, і ці риси нам притаманні. Кожного разу вони відроджуються в нас, і кожного разу, знову і знову, людина намагається подолати їх завдяки волі, відновлюючи себе в світі і світ у собі.

Кант розділяє право на природне і позитивне. Природне право за своїм походженням апіорне – існує до всякого досвіду і базується на вимогах розуму, тобто – це право, яким воно має бути згідно з вимогами практичного розуму. Позитивне право – це історично існуюче право, яке необхідно перетворити у відповідності до вимог права природного. Звідси можна зробити висновок, що правова теорія Канта – це теорія природного права, що акцентує увагу на належному, до якого треба прагнути відповідно до вимог розуму. Філософський образ людини був розділений Кантом на три

частини – вище благо, красу та істину. «Вище благо» за Кантом є метафізичною абстракцією яка не визначена змістом, вона не співвідноситься з конкретними предметами, вона знаходиться за межами споглядання. Вибір – здійснення справедливості або загибель миру – в філософських конструкціях завжди вирішується на користь справедливості. В філософії закон є завжди ціллю самого себе, в праві – важливим є зміст закону, його відповідність реально існуючим ситуаціям, які розуміються суспільством в світоглядному вимірі – категоріях права, моралі і справедливості [109].

На початку XIX століття ідеологія природного права зіткнулася з проблемою вичерпаності – здавалось, що все, що можна було теоретично осмислити в цій царині, було вже осмислено Кантом. Закони як вияв позитивного права здатні виявлятися назовні лише в умовах досить розвиненого життя суспільства, коли розвинені різноманітні потреби і, відповідно, їх задоволення. Оскільки із законом внутрішньо пов'язаний момент знання і думки, для його появи потрібен певний рівень культурного розвитку й освіти, щоб не перебувати лише в чуттєвому, а вміти користуватися формою загальності і керуватися загальним.

Критиками школи природного права виступили представники школи юридичного позитивізму. З початку вони використовували «термінологічну оболонку» теорії природного права – і в трактовці Г. Гуго воно тотожне позитивному, згодом юридичний позитивізм заперечував будь яке право окрім позитивного. В полі зору юридичного позитивізму – не історичні звичаї, а закон, нормативний акт, що був встановлений владою – його походження, обґрунтування, вивчення причин його прийняття, виводились за межі правової науки. Ототожнення права з законом («закон надає право») обумовило розвиток і прийняття юридичного позитивізму. З точки зору «позитивістів» правовою цінністю є догма права, а не правові ідеали. Діюче, позитивне право забезпечує порядок, гармонію і безпеку державі, створює міцний правопорядок. Природне право, на думку представників позитивного права, створюють умови для хаосу в державі, породжують ілюзії про

існування права поза законом, ставлять під сумнів функціонування державних інституцій [304].

Панівним світоглядом в праві в першій половині ХХ століття без сумніву був правовий позитивізм, який чудовим образом вбудовувався в ідеологічні конструкції цінності держави, збереження стабільності суспільства і громадського порядку. На початку ХХ ст. позитивізм набув форми нормативізму, родоначальником і найбільш відомим представником якого був австрійський юрист Г. Кельзен. Він наслідував принципи позитивного права в його класичних зразках. Право, на думку Г. Кельзена є сукупністю норм, здійснюваних в примусовому порядку. Новацією Кельзена в теорії позитивізму була ідея про основну норму. На думку Кельзена, конкретна дія отримує свій власний юридичний сенс, своє власне правове значення в силу існування певної норми, котра за своїм змістом співвідноситься з цією дією, тим самим наділяючи її правовим значенням таким чином, що дія може бути витлумачена відносно цієї норми. Водночас, з основною нормою постулюється і визначення права, що міститься в ній, як право примусового порядку. Кельзенське «очищення» права як форми нормологічного послуговування співвідноситься необхідним чином з допущенням і визнанням будь якого свавілля в якості права [156, с. 432–453].

Упродовж ХХ століття, особливо після Другої світової війни, теорія і практика конституціоналізму відійшли від формально-догматичних, релятивістських уявлень про право як «чисту» форму, яка була байдужа до змісту, цілей і цінностей. Релятивізм інструменталіста, властивий юридичному позитивізму, був потіснений інтеграційною юриспруденцією, що включає не лише формально-догматичні і соціологічні аспекти, але і аксіологічні і телеологічні проблеми права.

Цінності природного права є певним юридичним ідеалом, і як ідеал з точки зору позитивістської критики, мав вади – справедливість, честь, гідність як категорії мають суб'єктивне навантаження, яке, з нормативістської точки зору, створює умови для суб'єктивно вмотивованих

принципів, на основі яких можуть прийматись судові рішення. Критика позитивістських принципів застосування природного права багато в чому є справедливою. Зокрема, неоднозначним є їх твердження про те, що права людини визначаються виключно нормою закону.

Проаналізувавши історіографію проблеми визначення місця закону в загальній структурі правової реальності, можна дійти висновку, що обидві категорії були об'єктом досліджень науковців різних епох та напрямів досліджень. Так, в історичному ракурсі ця проблема була предметом дослідження Лао-цзи, Конфуція, Мо-цзи, Цзин-чань, Шень Бу-хайя, Хань-Фейя, Піттака, Періандра, Солона, Геракліта, Демокріта, Протагора, Горгія, Продика, Гіпія, Антифонта, Фрасімаха, Каллікла, Лікофрона, Епікура, Демокріта, Тіта Лукреція, Кара Крітія, Корнелія, Сократа, Платона, Аристотеля, Марція, Юліана, Каллістрата, Діоклетіана, Гая, Папініана, Павела, Ульпініана, Модестина, Цицерона, Томи Аквінського, Аврелія Августина, Ірнерія, Булгара, Рогеріуса, Альберікуса, Бассіануса, Піліуса, Вакаріуса, Одофореда, Ацо, Бадауса, Альцитауса, Цазія, Куяція, Донелла, Даурена, Ф. Бекона, Г. Гроція, Т. Гоббса, Б. Спінози, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.

У період радянської правової традиції проблематику закону в загальній структурі правової реальності досліджували С. Алексєєв, В. Кудрявцев, М. Матузов, В. Нерсисянц, О. Малько, Л. Явич та ін.

На сучасному етапі закон та правова реальність, їх співвідношення вивчають С. Максимов (загальнофілософське розуміння), В. Братасюк (у контексті прояву історичних та культурних особливостей), Н. Конєва (у контексті дослідження правового закону) та ін.

Попри дослідженість та високий рівень вивчення, проблема досі актуальна, оскільки правова реальність – явище динамічне, і закону, як одному з її основних інструментів, доводиться еволюціонувати та пристосовуватись до нової дійсності, а відтак бути об'єктом перманентного гносеологічного зацікавлення.

1.2 Методологія вивчення закону в структурі правової реальності

Найважливіша особливість категорії «закон» – у тому, що вона постає мірою осягнення об'єктивної сутності конкретного явища, наукової теорії. Разом з тим, закон сам постає певною сутністю. У явищі і в законі один і той самий зміст. Опосередковуючи саме себе, явище стає тотожним собі та переходить у закон. Процес опосередковування є переходом змісту з багатовимірності об'єктів у тотожність, єдність закону. Існування переходить у закон як свою основу. Явище охоплює суттєвий зміст закону і неіснуючий зміст власного буття. Закон безпосередньо наявний у багатоманітності явищ [270, с. 14]. У явищі міститься і основа, і зміст, і різноманіття динаміки світу.

Закон – це не лише співвідношення між сутностями, але й відношення багатоманітності явищ, й спосіб функціонування сутності. Невіддільною характеристикою закону є об'єктивна необхідність. Закон постає як внутрішній і необхідний зв'язок між двома явищами. Відповідно, закон як існуюче співвідношення має різну міру зрілості, визначеності, стійкості та повторюваності.

Будь-які закони – природи, суспільства, чи закони в юридичному розумінні мають не вічний, незмінний, а історичний характер. Кожен новий етап розвитку матеріального світу, кожна нова форма матерії характеризується відповідним рівнем законів. За такого підходу стають зрозумілими відмінності між законами-тенденціями та законами, що реалізуються із життєвою необхідністю.

Характер законів визначається рівнем розвитку соціальної матерії, мірою зрілості спільноти. Спільноти різного рівня, і закони відповідно, характеризуються різнопорядковістю. Спільноти першого порядку формують закони першого порядку, спільноти глибшого порядку відповідають таким же законам. Відповідно здійснюється й пізнання сутності й законів дедалі глибшого порядку. В аспекті розвитку сутності як процесу розрізнення цієї необхідності, кожен закон є конкретним вираженням цього процесу. Що

менш розвинена спільнота, то менш диференційованою вона є, то більш розвинені, більш абстрактні і менш визначені та стійкі закони. І навпаки, що більш розвинена спільнота, що більш вона диференційована, то розвиненіші, зріліші закони, як наслідок – високий рівень впорядкованості та стабільності [273, с. 258].

В науковій літературі та практичній діяльності існує поділ законів на порядкуву дійсність. Виокремлюють основний закон (у юриспруденції це – Конституція). Основний закон можна розуміти як реалізацію найбільш глибокої сутності, як загальну основу законів всіх інших порядків і сукупності багатовимірності явищ. Адже всі інші закони постають як конкретні прояви і здійснення основного закону, який об'єднує відповідну сферу дійсності і задає єдину тональність. Він постає як інтеграційна та детермінаційна серцевина цієї тональності.

Завдяки активності, суперечностям сутностей рух постає як самозмінна, самопричина та самореалізація, а основний закон являє собою принцип самодетермінації, у прямому, а не метафоричному значенні слова, виражає абсолютну категорію.

В основному законі в такий спосіб найбільш повно фіксується самореалізація активності сутності, її суперечність, самовизначеність, її об'єктивність відносно свідомості.

Такий характер законів дає підстави для їх фетишизації, надання самостійного, поруч з предметним світом, існування і самостійної, що існує поза предметом, предметної сили, для перетворення на вічні норми.

Існує поділ законів на закони емпіричні і теоретичні. Перші розглядають як закони сфери явищ, а другі – як закони сутності. Також існує думка, що закон – це лише необхідний в існуванні зв'язок [72, с. 128].

Ще однією характерною рисою закону є повторюваність. Вона слугує для визначення закону і в теорії, і в суспільній практиці. Повторюваність регулярна та впорядкована, на відміну від основної властивості хаосу – неупорядкованості. Отож, загальнофілософське визначення закону можна

сформулювати як суттєве, загальне, необхідне, стійке, повторюване, регульоване взаємовідношення. Бути закономірним означає здійснюватися, відбуватися в основних рисах, головню в певному напрямку, за наявності конкретних визначальних факторів. Принцип всезагальної закономірності означає, що кожна річ і її рух зумовлені низкою факторів відповідно до певних законів, що існування та зміна – речі впорядковані. Закон – це зв'язок між сутностями. Закони становлять собою іманентні форми необхідної детермінації одних явищ іншими, або самодетермінації. Закон постає як основа сукупності неповторного [273, с. 167].

Закон у юридичному розумінні – це сукупність установлених верховною владою правил поведінки між людьми, ідеальний регулятор людських відносин. Строго кажучи, «закон» є категорією, що теоретично фіксує і функціонально забезпечує в правовій реальності підпорядкування людини правилам і нормам певного суспільства.

Аби розглянути суть і методологію дослідження правового закону в структурі правової реальності, важливо з'ясувати загальнонаукову сутність цієї категорії, адже правовий закон володіє тими ж природними і соціальними детермінантами, так само відноситься до законів природи й соціальних законів, як правова реальність до реальності навколишнього світу та соціальної реальності. Така постановка питання дозволяє нам впритул підійти до правового виміру поняття «закон». Відтак, з одного боку, правовий закон є самодостатнім феноменом, якого характеризує низка філософських та теоретичних ознак, а з іншого – сам є характеристикою явища, феномену правової реальності як цілісного універсуму.

Для розуміння сутності категорії «закон» необхідно дослідити взаємозв'язок категорій «правове» та «юридичне». Регулююча дія права на суспільні відносини полягає у тому, що воно в своїх нормах конструює модель обов'язкової і дозволеної поведінки різних суб'єктів відносин. Правове регулювання зумовлено як об'єктивними, так суб'єктивними чинниками, до яких можна віднести рівень зрілості та стійкості суспільних

відносин а також рівень правової культури в цілому. Поняття «юридичне» – є категорією, що характеризує техніку, правове оформлення, спрямоване на системне викладення законів, нормативних правових приписів, та конструювання зв'язків між ними.

Зв'язок між правовим та юридичним втілено в понятті нормативного акту. Поняття «нормативний акт» охоплює винятково широкий комплекс актів правотворчості, що видаються органами законодавчої, виконавчої, а часто і судової влади. Найважливіша його відмінність від інших юридичних документів у тому, що він має властивість нормативності, містить загальнообов'язкові правила поведінки.

Загалом нормативним актом можна назвати офіційний документ, створений компетентним органом держави, який встановлює, змінює чи скасовує загальнообов'язкові правові норми. У нормативному акті як об'єкті правової дійсності відображені функції держави, виражені в діяльності державних органів, а також функції, спрямовані на створення правових режимів діяльності суб'єктів права на території всієї країни, введення і забезпечення єдиного правового порядку і формування умов і гарантій стабільного розвитку економічної, політичної та соціальної сфер суспільного життя.

Нормативний акт відображає як регулятивну природу, єднальну сутність прояву позитивного права так і життєві ситуації, суспільні відносини і волю нормотворців. Цікавими дослідженнями в означеній сфері є роботи Г. В. Мальцева [219, 220] і В. С. Нерсисянца [252, 253]. Відомий вчений-правознавець С. С. Алексєєв, визначаючи природу, природне призначення нормативного акта як однієї із форм вираження позитивного права, аргументує: «...позитивне право призначене внести в гостро складні ситуації, характерні для суспільного життя, в умовах цивілізації і загостреної класової, політичної боротьби, етнічних, групових, особистісних конфліктів, постійні і міцні (визначені за змістом, забезпечені, гарантовані) нормативні засади, котрі стосуються громадського світу, миру, злагоди, підтримки

особистих інтересів, взаємних скоординованих поступок» [9, с. 221].

Також серед таких наукових досліджень вирізняються розробки М. І. Байтіна з тієї ж проблематики, в яких автор робить спробу послідовно і всебічно обґрунтувати сучасне розуміння нормативного акта. Він визначає його як нормативно-вольовий регулятор суспільних відносин, внутрішньопов'язаний зі системою встановлених або санкціонованих державною владою і формально визначених норм, які забезпечуються, поряд з іншими засобами, також можливістю застосування примусової сили держави [29, с. 67].

В українській правовій системі єдиним легітимним джерелом права є нормативний акт – спрямований на регулювання усіх випадків виникнення певних відносин, незалежно від часу, місця їх виникнення, осіб, що беруть участь у них. Тобто він є універсальним засобом регулювання, що дозволяє як установлювати єдині правила поведінки для всіх учасників у межах правової системи, так і одночасно допомагає цим учасникам прогнозувати результати своєї поведінки в тих чи інших випадках і, звичайно ж, оцінку такої поведінки державою як правомірну чи неправомірну.

Нормативні акти приймаються державою, підтримуються нею і охороняються, відповідно саме нормативний акт є реальним регулятором, який дозволяє забезпечувати примусове підтримання певного порядку поведінки всіх учасників правовідносин. Правовий звичай в цьому аспекті неефективний, оскільки його порушення не тягне можливості застосування примусової сили держави, а лише громадський осуд. Для його примусового застосування необхідно його нормативне закріплення – надання йому форми нормативного акта. Отож, переваги нормативного акта як джерела права незаперечні. Такої точки зору дотримуються чимало дослідників у сфері теорії права, наприклад М. І. Байтін, О. А. Пучков та ін. [305, с. 6–19; 358].

За допомогою прийняття нормативних актів державою в особі компетентних органів приймаються рішення про шляхи вирішення проблем суспільного розвитку, про способи регулювання правовідносин між

суб'єктами правовідносин. Тут важливо відзначити, що такі рішення, крім юридичних властивостей, притаманних юридичним документам нормативного характеру, повинні містити економічне обґрунтування, соціальну спрямованість і бути політично виваженими. Це важливі властивості нормативного акта, спрямованого на створення, зміну, припинення безлічі зв'язків у суспільстві. Закон (нормативно-правовий акт) завжди вільно чи мимоволі повинен спрямовуватися на реалізацію ідеї справедливості. Однак, що справедливо, а що – ні, справді часто надзвичайно дискусійно [66, с. 30–39].

Як зрозуміло з логіки дослідження, правова природа нормативного акта як джерела (форми) ґрунтується на засадах соціального явища – права взагалі. Таким чином, поняття права – це вихідне, ключове питання в теорії права. Від його вирішення залежить розуміння інших правових явищ – норма права, форма (джерело) права, співвідношення права і закону, система права і систематизація законодавства, законність і правопорядок, правопорушення та юридична відповідальність [357, с. 307; 302, с. 173]. Проте є і зворотний зв'язок, адже саме в окремих елементах виявляється, викристалізовується сутність явища загалом.

Правовий закон постає важливим видом соціально-нормативного регулювання суспільства. Його виникнення визначається потребами суспільного життя. Як відомо, на ранніх стадіях розвитку суспільства виникає потреба охопити загальним повторюваним правилом функціонування суспільства. Це правило, що спершу фіксується у звичаї, згодом набуває ознак закону [170, с. 4]. З виникненням закону виникають і відповідні органи, що їм надаються повноваження щодо їх дотримання, такими є публічна влада, держава. В ході подальшого суспільного розвитку закон розростається у більш або менш обширне законодавство. Закон як нормативний акт вміщує в юридичній формі характеристику закономірностей суспільного розвитку, регулює важливі суспільні відносини. У сучасних суспільствах юридичні норми встановлюються в інтересах

захисту інтересів панівної частини населення. І саме громадянське суспільство постає захисником громадського порядку та законності.

Суспільне життя передбачає організованість та узгодженість, певний порядок та гармонію, узгодження дій людей у повсякденному житті, дотримання певних соціальних та моральних норм. Всілякий порядок відображається в соціальних потребах і завданнях.

У такий спосіб категорія «закон» стає наближеною до категорій «система», «організація». Як свідчить сучасна наука, на кожній фазі розвитку сутність набуває дедалі більшої диференційованості та самостійності, щораз більшого самовизначення відповідно до своїх законів. Вищої форми прояву ця тенденція набуває в соціальних системах, зокрема громадянському суспільстві, де на основі теоретичного і практичного освоєння законів природи й суспільства, всебічного розвитку усіх сфер суспільного життя особа й суспільство набувають достеменно вільного, творчого й універсального характеру. Закони, що лежать в основі діяльності, виступають мірою вільного вибору можливостей для реалізації творчих можливостей особи [89, с. 569].

Дослідження закону в загальній структурі правової реальності можна звести до поділу на класичну методологічну концепцію: методи філософські (метафізичний, діалектичний та герменевтичний), серед яких чільне місце відводиться методу діалектики; загальнонаукові методи, серед яких: системний, логічний, аналіз і синтез, індукція та дедукція, аналогія, порівняння, сходження від абстрактного до конкретного, сходження від конкретного до абстрактного, психологічний, хронологічний, історичний, генетичний та власне наукові методи.

Такий розгалужений методологічний інструментарій зумовлений багатоаспектністю досліджуваного об'єкта. Навіть у контексті правової реальності її категорію закон можна розглядати і тлумачити і з погляду філософії та філософії права, і з погляду теоретико- та історико-правового блоку наук, а також з галузевого юридичного погляду.

Як слушно зазначає М. Костицький, треба домовитися про поняття «метод», «методика», «методологія». Метод слід розуміти як шлях до чогось, прослідковування, дослідження) як засіб, сукупність прийомів і операцій, за допомогою яких здійснюється пізнання. Метод – це інструмент. Методика – це вчення про сукупність прийомів, способів і організацію застосування методів наукового пізнання. Інакше кажучи, методика є технологія наукового пізнання, яке здійснюється за допомогою певних методів. Отже, є метод, методика і методологія. Вони, з одного боку, перебувають в ієрархічному зв'язку, з другого – можуть виявлятися доволі автономно [173, с. 3–13].

Саме тому, що стосується власне наукових, а точніше – власне юридичних методів, то найчастіше в дослідженнях застосовують порівняльно-правовий, формально-юридичний методи, метод тлумачення правових норм тощо.

Дослідження закону в загальній структурі правової реальності ми здійснювали за допомогою діалектичного методу, який синтезує в собі отримання нового знання, його перевірку на достовірність та застосування на практиці. Ось чому він постає як метод і пізнання, і практичної діяльності.

Діалектика – філософський метод пізнання, що дозволяє пізнати найбільш загальні закономірності розвитку природи, суспільства, держави і права, феномену закону в загальній структурі правової реальності. Діалектика передбачає осмислення історії державно-правових явищ. Вона наділяє дослідження та всю його подальшу методологію загальними принципами пізнання, оцінками і тлумаченням історико-правових явищ і фактів, серед яких основними можна вважати єдність теорії та практики, об'єктивність, конкретно-історичний підхід, вивчення явищ у розвитку, взаємозв'язку та суперечностях, пізнання співвідношення та інваріантності.

Ці принципи діалектичного методу конкретизуються в різних аспектах крізь призму таких категорій діалектики, як форма і зміст, сутність і явище, необхідність та випадковість, можливість та дійсність, причина і наслідок, вірогідність, система й елемент, конкретне й абстрактне, загальне та

особливе [241, с. 25].

Діалектика як метод дає можливість дослідникові усвідомити необхідність розвитку методології пізнання та розвитку спеціально-наукової методології, а також перспективи застосування в дослідженні досягнень міждисциплінарних зв'язків, серед яких враховується зв'язок філософії права із загальною філософською наукою, а також суміжними гуманітарними вченнями, такими як соціологія, етика, естетика, культурологія тощо, а також зв'язок з такими юридичними дисциплінами, як теорія держави і права, історія держави і права, соціологія права, юридична логіка тощо.

Застосування діалектичного методу дозволяє зрозуміти найбільш загальні закономірності розвитку держави і права, але не містить і не може містити специфічних правил, принципів пізнання конкретних державно-правових явищ. Тобто в діалектичному методі як у загальному проявляються основні риси спеціальних методів («особливе») та власне наукових («одичне») [241, с. 34].

Застосування діалектичного методу для з'ясування місця закону в загальній структурі правової реальності дозволяє виявити загальні закономірності розвитку цих двох явищ як мікро- та макрофеномену. Метод істотно різниться від застосування загальних та спеціально-наукових методів, оскільки не постає як конкретизація загальних принципів методу. Іншими словами, діалектичний метод у динаміці – це своєрідна діалектична логіка. Діалектична логіка дозволяє відобразити сутність філософсько-правових явищ у розвитку. Отже, закон розглядається в загальній структурі правової реальності, а також у складі єдиного універсуму правової реальності і поза нею; як такий, що їй солідарний та властивий, і як такий, що їй суперечить.

Досить часто і не менш продуктивно у пізнання закону в загальній структурі правової реальності використовують логічний метод. Він тісно пов'язаний з історичним методом та перебуває з ним у діалектичному зв'язку. Основне завдання логічного методу – розкрити роль елементів правової реальності, роль закону та його сутність у межах правової

реальності. Тобто логічний метод має на меті визначити роль окремих елементів у контексті єдиного цілого. Окрім цього, діалектична логіка, на відміну від логіки формальної, що на ній ґрунтується формально-логічний, індуктивний, дедуктивний та інші методи, оперує гнучкими, рухомими, внутрішньо суперечливими формами думки, які відображають історичні типи філософсько-правових явищ у русі, зміні, розвитку.

Завдяки діалектичній логіці можна сформулювати систему методів, які дають змогу найбільш повно й коректно з'ясувати сутність закону в загальній структурі правової реальності. Вона є глибинною, сутнісною стороною філософських, філософсько-правових та правових методів дослідження, яка дає можливість правильно звекторувати основні напрями і межі розробки та застосування усіх подальших методів і прийомів дослідження у всій його системі.

У юридичній літературі побутує думка, що логічний метод постає тим же історичним методом, але позбавлений історичної форми і випадковостей, що заважають. Адже з чого починається історія, з того й повинен починатися хід думок, їх подальший рух – це не що інше, як відображення історичного процесу в абстрактній і теоретичній послідовній формі; відображення, виправлене відповідно до власного закону, яке дає нам дійсний історичний процес, причому кожен момент можна розглядати з погляду його розвитку, де процес досягає повної зрілості, своєї класичної форми [305, с. 106].

Часто логічний метод перегукується, взаємодіє та взаємозамінюється такими методами, як аналіз та синтез, узагальнення, ідеалізація, конструктивізація, дедукція, індукція тощо. Усі зазначені прояви логічного методу на спеціально- та власне науковому рівнях виступають самостійними методами дослідження, які за допомогою законів формальної логіки на основі наявної в дослідника вихідної і навіть мозаїчної інформації про філософсько- і теоретико-правові явища, зокрема і явище закону в загальній структурі правової реальності, можуть отримати істинне і нове знання. Продовжуючи перелік власне наукової методології, в межах нашого

дослідження, до першої групи відносимо аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, сходження від конкретного до абстрактного, аксіоматичний метод, індукцію, дедукцію, метод аналогії тощо.

Метод аналізу та синтезу проявляється в діалектичній єдності. Аналіз виявляється в розчленуванні цілого, у нашому випадку – закону як сукупності правових норм; стремлінь панівної частини суспільства та повелінь держави; інтересів та покарання; реалізації та застосування. Аналіз стає запорукою можливості зрозуміти сутність державно-правових явищ, відобразити багатосторонню та багаторівневу об'єктивну дійсність закону в загальній структурі правової реальності.

Для прикладу, за допомогою аналізу як методу було осмислено Закони XII таблиць, в межах чого було здійснено умовний поділ та вичленення сутностей першого рівня, тобто інститутів, конкретних норм; та сутностей другого рівня – осягнення їх змісту.

Однак аналіз не дає можливості досягнути об'єкт філософсько-правового дослідження як єдність різноманіття сторін. Це завдання бере на себе синтез, що допомагає наново возз'єднати ціле з частин. Наприклад, у Законах XII таблиць це виявляється у з'єднанні отриманих в результаті аналізу даних, переосмислення їх, отримання нового знання з приводу цієї історичної пам'ятки права.

Метод абстрагування в дослідженні закону в загальній структурі правової реальності полягає в мисленнєвому відокремленні і виділенні в самостійні об'єкти окремих аспектів, відношень досліджуваного об'єкта і форми зв'язків між елементами. Це мисленнєва ізоляція та виривання із сукупності відносин закону з іншими складниками правової реальності, такими, як правові відносини, суб'єкти права тощо. Абстрагування дозволяє заглибитись у досліджуваний об'єкт; від явища, процесу, факту у саму сутність. Приклади абстрагування можна виявити під час розгляду конкретного об'єкта правової науки.

Метод узагальнення в контексті дослідження закону як елемента

правової реальності полягає в переході від одиничного до узагальненого, від менш загального до більш загального тощо. Узагальнення може виявлятися і шляхом вже згаданого вище абстрагування від специфічних ознак конкретного досліджуваного об'єкта, у нашому випадку – від абстрагування від факультативних властивостей закону тощо. Узагальнення може відбуватися на основі і зовнішніх, і внутрішніх особливостей предмета дослідження.

Отож, узагальнення закону як елемента правової реальності може відбуватися за зовнішньою ознакою, наприклад, за суб'єктами правотворчості, за нормами, що регулюють певний вид відносин, а також відповідно до внутрішньої ознаки, критерієм якої виступає зміст норми.

Залежно від мети і напряму дослідження одні й ті самі ознаки об'єкта дослідження можуть поставати то внутрішніми, то зовнішніми.

Сходження від конкретного до абстрактного можна розглядати і в процесі прояву логічного методу, і як самостійний метод. Він може реалізовуватися на основі ізолюючої абстракції, абстракції ототожнення та абстракції-ідеї, які, по суті, вимагають розглядати явище в чистому вигляді, вільним від сторонніх явищ.

Метод сходження від абстрактного до конкретного, своєю чергою, запропонував Г. Гегель, на той час, коли в науці було сформульовано розвинену і цілісну систему абстракцій, висунуто складові елементи досліджуваних об'єктів, вивчено властивості, відношення тощо. Серед юристів першими цей метод застосували Є. Пашуканіс, С. Асканазій [275, с. 64].

Не менш важливим елементом методології нашого дослідження є метод застосування індукції і дедукції. Перший з них полягає в отриманні загальних знань про правові настанови на основі знання про окремі їх прояви. Сама назва нашої наукової розвідки передбачає аналіз закону, тобто окремого прояву функціонування, цілісної правової реальності.

Метод дедукції, натомість, передбачає перехід від загального знання в

досліджуваній сфері до одиничного. Протиставлення цих двох методів недопустиме. Замість того, щоб невиправдано завищувати роль одного над іншим або, навпаки, применшувати її, варто застосовувати кожен на своєму місці, що можливо в тому разі, якщо не втрачати з виду їх зв'язок між собою, їх взаємне доповнення один одного.

Важливою функцією діалектики, діалектичного методу є те, що він не дублює філософських, загальнонаукових та власне наукових методів, не розробляє безпосередньо специфічних принципів пізнання закономірностей досліджуваного предмета. Його призначення – об'єднувати всі методи в єдину органічну систему, визначати місце кожного методу у цій системі, встановлювати межі їх користування у філософсько-правовому дослідженні.

Історичний метод у дослідженні закону в загальній структурі правової реальності тісно взаємодіє з логічним, визначаючи відмінності та суперечності. Це виявляється передовсім у тому, що логічний аналіз здійснюється шляхом, що є зворотним до історичного процесу, оскільки логічне починається з розвитку форми предмета, і через неї розкриваються шляхи його становлення.

На думку О. Бандури, найфундаментальнішою юридичною наукою історичного профілю є історія держави і права. Ця наукова дисципліна дає можливість як відтворити послідовний розвиток державних форм суспільства і правових систем у всій їх конкретності й хронологічній послідовності, так і розкрити закономірності, що визначають їх розвиток. Вона не лише застосовує, але й відкриває закони, характерні для певних історичних епох. На відміну від галузевих юридичних наук, історія держави і права вивчає розвиток державно-правових явищ у їхній цілісності, єдності та взаємозв'язку. Її цікавлять конкретні політичні та правові явища, насамперед фактичний матеріал для встановлення міжгалузевих закономірностей, загальних тенденцій розвитку держави і права. [32, с. 210–222].

Історичний метод дослідження не менш важливий і в контексті пізнання закону в загальній структурі правової реальності. Історія як наука

про реальний процес розвитку суспільства загалом, а також окремих держав і народів, або сторін суспільного життя, водночас постає теорією цього розвитку, оскільки не лише констатує історичні факти і процеси, але й розкриває закономірності, неминучість і їх об'єктивність. Будучи теорією, історія виступає одночасно і методом, оскільки за її допомогою пізнається історичний процес загалом, окремі його етапи, історичні факти.

Історичний метод є філософським відображенням об'єктивної діалектики, закономірного розвитку природи, суспільства і мислення. Широкого розвитку він набув у працях Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, Й. Фіхте, Г. Гегеля. Він розвивається як філософія історії, що виникла в боротьбі з беззмістовним емпіризмом історичної науки Середньовіччя і теології. Громадянське суспільство, окремі ступені, етапи його розвитку філософія історії розглядає як частини природи. При цьому з природничих наук запозичується поняття причиновості, висувається ідея природних законів історії, єдності історичного процесу, головного змістовного моменту – сходження від нижчого до вищого.

Попри значну прогресивність, порівняно із схоластичним догматизмом формально-логічного методу християнського Середньовіччя, історичний метод постає на початковому етапі свого розвитку значною мірою механістично; замінюючи дійсні появи і зв'язки об'єкта дослідження та інших явищ неіснуючими, штучно створеними самими ж філософами.

Історичний метод значно розвинув Г. Гегель. Історичний розвиток у Г. Гегеля набуває закономірного і необхідного характеру. Науковець потребує конкретно-історичного підходу до досліджуваних явищ, розглядає їх як продукт певних соціальних умов, наявних умов, а також попереднього розвитку. Якщо деякі умови породжують певне явище, то їх зміна впливає на саме явище. Тобто явище не є незмінним, раз на завжди даним, воно змінюється разом зі зміною середовища, що його породжує.

Усвідомлення значення будь-якого явища, згідно з Г. Гегелем, можливе на основі не лише його історії, але й у зв'язку з історією всіх форм

соціального буття. А це потребує розгляду всієї сукупності явищ, і тих, що безпосередньо породжувані досліджуваними умовами, і тих, що лише побічно пов'язані з ними (див.: [165, с. 39]). Вихідні засади історичного методу зумовлюють потребу взаємодії загальних зв'язків, в аналізі якої вчений прямує до діалектичного тлумачення принципів детермінізму: взаємодія розглядається як вища категорія відносно простої каузальності.

Історичний метод охарактеризовано у працях Г. Гегеля «Позитивність християнської релігії» та «Про способи розгляду природного права». Дослідник вказує на хвилевий характер історичного розвитку і визнає закономірність стрибків та падінь, історичну необхідність революційних подій (див.: [165, с. 191]).

Отже, застосування історичного методу в контексті аналізу закону в загальній структурі правової реальності потребує аналізу всієї сукупності умов, що породжують це явище і його еволюцію, аналізу самого процесу становлення і розвитку цього явища як елемента певного ланцюга в усій різноманітності і взаємодії, що визначає його зміст, характер та історичну роль.

Історичний метод дослідження часто синонімізують з методом хронологічним, що не зовсім виправдано. Хронологічний метод є одним з видів історичного та дає змогу за допомогою датування важливої для дослідження філософсько-правової інформації встановити або спростувати ті чи інші факти. За допомогою хронологічного методу вдається простежити певну логіку між науковими надбаннями різних часів та цивілізацій, структурувати ті чи інші доробки вчених різних епох з однієї тематики.

Важливе місце в дослідженні явища закону в загальній структурі правової реальності відводиться психологічному методу. Його сутність полягає в аналізі й осмисленні психологічних аспектів в об'єктах філософсько-правового дослідження. Йдеться про розгляд тих чи інших особливостей мікрофеномену закону або його елементів з погляду індивідуальних особливостей суб'єктів, що його реалізують або (та) є

суб'єктами цілісного універсуму – правової реальності. Тобто почуття, звички, потреби, інтереси, смаки, навикі і конкретного індивіда, і соціальних груп виявляються в законодавчих настановах чи інших правових веліннях та мають важливе значення, а також проявляються в наявних соціоісторичних процесах. Як зазначає М. Костицький, “поведінковий” аспект правосвідомості є змістом правомірної чи протиправної поведінки фізичної та юридичної особи, і таким чином знання права є складовою змісту правосвідомості, обумовлюють правомірну чи протиправну поведінку, правову позицію, очікуване й бажане право [173].

Багато методів розвиваються, звісно, і поза діалектикою, такими є статистичні, логічні тощо. Їх застосування у загальних напрямках наукового пізнання вимагає вдосконалення, через неможливість самотійно, без інших методів, вирішити насущні завдання. До прикладу, метод Нестора, Гесіода, Тацита, емпіризм Болінброка, метод інтерпретації даних Р. Коллівуда, метод І. Герарда, статистичний метод Тертуліана, статистичний та етимологічний метод В. Татищева та інших, що не раз відтворювалися у юриспруденції, зародилися і розвивалися поза діалектико-філософською основою [270, с. 88].

У роботі застосовуємо й генетичний метод. Він полягає в дослідженні явища закону як необхідного і неминучого в загальній структурі правової реальності. Генетичний метод дослідження застосовуємо, передовсім, аналізуючи першоджерела закону, визначаючи детермінанти його виникнення як такого. Першоджерела генетичного методу вперше були впроваджені у філософів Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, О. Радищева, М. Чернишевського [225, с. 38].

З'ясувати суть закону в загальній структурі правової реальності не вдається і поза аналогією, яка дозволяє на основі подібностей правових феноменів дійти висновку про їх подібність за іншими ознаками. У більшості випадків, і в нашому дослідженні, і в науці загалом, метод аналогії часто застосовують разом з історичним методом. Завдяки цьому вдається дійти висновків про досліджувані об'єкти за допомогою історичних паралелей. У

цьому ж аспекті був і є ризик надмірного спрощення. Потрібно дотримуватись принципу об'єктивності, враховувати зміну історичних умов, за яких функціонують ті чи інші об'єкти, і відповідно формулювати висновки.

Окрему групу становлять методи власне правові. Серед них виокремимо порівняльно-правовий метод, або метод юридичної компаративістики. На відміну від загальнонаукових історичного та хронологічного методів, які дозволяють встановити певні діахронні, ретроспективні орієнтири, порівняльно-правовий метод дозволяє простежити синхронні маркери, тобто такі, що відбуваються в один і той самий час на різних історико-соціальних теренах. Метод пролягає крізь все дослідження, адже правова реальність не обмежується певною територією, а сягає всієї цивілізаційної спільноти сучасності.

Формально-юридичний (догматичний) та метод тлумачення правових норм використовуємо в дослідженні як конкретні ситуативні прийоми, що дозволяють дати відповідь на вузькопрофільні юридичні питання, які виникають в ході дослідження, дати відповідь, розтлумачити низку аспектів за допомогою наявних правових аксіом тощо.

Що стосується групи загальнонаукових методів дослідження поняття закону в загальній структурі правової реальності, то важливим є системний метод. Його сутність полягає в розгляді державних та правових утворень як сукупності елементів, кожен з яких прямо чи опосередковано залежить від інших, впливає на них, сприяє створенню і розвитку відносно самостійних вищих настанов.

Системне вивчення закону в загальній структурі правової реальності дозволяє розглянути закон як сукупність його елементів, наприклад, норм права, а також правову реальність як сукупність законів та інших елементів й атрибутів.

Отже, системний метод дозволяє представити закон як систему, що входить у систему вищого рівня – правову реальність. Цей метод часто

застосовують у юриспруденції (частіше, щоправда, в її галузевому і теоретичному блоці, аніж у блоці філософському) для аналізу законодавства, зокрема кодифікованого, чи консолідованого. Наприклад, об'єктами такого пізнання неодноразово виступали закону Ману, судебник М. Гоша, Соборне Уложення 1649 року тощо. У межах філософської науки крізь призму системного методу неодноразово досліджували правову систему Г. Гегеля тощо [247, с. 124].

Системний метод полегшує пошук конкретних наукових істин, що дозволяє уникнути помилок у тлумаченні істин. Системний метод – це не аналог діалектичного, не його підміна, хоч він і містить загальні принципи пізнання зв'язків, структури історико-правових явищ і процесів; це розвиток, деталізація принципів діалектичного методу щодо конкретних об'єктів дослідження. З іншого боку, завдяки розвитку системного методу відкриваються нові якості, наприклад, всебічності конкретно-історичного підходу, необхідності роздвоєння єдиного і подальшого осмислення суперечностей його сторін тощо [421, с. 89].

Методологія дослідження закону в загальній структурі правової реальності надзвичайно різноманітна. Це зумовлено і багатодисциплінарністю та міжнауковістю вибраної теми, і широтою предмета дослідження, адже правова реальність – чи не найширший правовий феномен, а закон – категорія, яка наділяє право багатьма вагомими властивостями.

1.3 Концептуалізація структури правової реальності та місця закону в ній

Поняття правової реальності охоплює весь спектр юридичних явищ та феноменів, що розгортаються в тому чи іншому просторово-часовому континуумі. Не існує правового явища, процесу чи феномену, якого не охоплювало б поняття правової реальності. Правова реальність – термін

міждисциплінарний. Як інструмент і об'єкт дослідження, він застосовується не тільки в юриспруденції, а й у філософії, соціології, політології, культурології тощо. Дослідження правової реальності необхідно розпочинати з тлумачення філософської категорії «реальність», на її основі – усвідомити цілісний концепт «правова реальність».

Філософський енциклопедичний словник визначає поняття «реальність» (пізньолат. «realis» – «речовий, дійсний») як те, що існує де-факто, наприклад: 1) абсолютно все існуюче, тобто весь матеріальний світ, зокрема всі ідеальні об'єкти; 2) сукупність і кореляція об'єктів, процесів, подій, фактів, здібностей крізь призму людської діяльності [261, с. 428–429].

У філософії права поняття «правова реальність» розглядається у двох значеннях: широкому і вузькому. У широкому сенсі під нею розуміється сукупність правових феноменів: правових норм, правових інститутів, правових відносин, правових концепцій і т. д. У вузькому сенсі під правовою реальністю представники різних наукових напрямів розуміють правові норми (нормативізм) [157; 393], або правові відносини (соціологічна юриспруденція) [65; 66; 114; 419], або правові переживання та емоції (психологічна школа права) [270; 271; 432].

Деякі вчені зауважують не про два сенси цього поняття, а про два види правової реальності. Наприклад, С. І. Максимов указує, що слід розрізняти «правову реальність як об'єктивно існуючий світ права, даний суб'єкту в практиці (досвіді), і картину правової реальності як модель правової реальності, що слугує засобом пізнання і конструювання світу права» [201, с. 147]. У філософсько-правових і загальнотеоретичних роботах здійснено спробу зрозуміти сучасну правову реальність, поглибити знання про право.

Термін «правова реальність» іноді ототожнюють з поняттям правової дійсності та правового життя у правових науках, однак з точки зору філософії поняття «реальність» і «дійсність» не є синонімічними. Як зазначає М. В. Костицький, предметом філософії права є право як основний засіб саморегуляції суспільства. Філософія права усвідомлює його в контексті

культури. Предмет філософії права включає неюридичні (граничні) підстави права, які можуть розкриватися як пізнавальні, ціннісні, соціальні та антропологічні. До предмета філософії права включаються такі взаємини: права і держави; людини – суспільства – держави; правові форми здійснення функцій держави; правової організації держави як правового інституту; правової держави як реалізації ідеї панування права. Важливе місце у предметі філософії права належить праву, яке на цьому рівні розуміється не як система загальнообов'язкових норм, прийнятих і санкціонованих державою, а як формальна рівність, всезагальна і необхідна міра свободи та всезагальна справедливість [174, с. 22–23].

Специфіка правової реальності виявляється в тому, що створює своєрідну «картину світу» – істинний образ права, який побутує як в індивідуальній, так і в колективній свідомості. Проте один аспект все ж робить правову реальність прикладним поняттям. І це – поведінка людини в її правовому житті.

Центральним елементом правової реальності постає ідея права, що еволюціонує у правову цінність, а та, своєю чергою, – у правовий принцип, шляхом схвалення та багаторазового повторення.

Ідея права важлива ще й тому, що становить собою так званий зразок, проєкт права. Разом з правовою цінністю та правовим принципом вони формують природно-правовий пласт правової реальності, об'єднуючись із правовою системою, що становить собою позитивно-правовий пласт.

Взаємодіючи між собою, усі ці елементи утворюють поняття правової реальності, а та вже проєктує світ права, окреслює правове життя громадян.

Правова реальність є ідеальною категорією. Її зміст зводиться до здатності бути своєрідною рефлексією всього того, що відбувається навколо. Разом з тим, вона постає не лише як суб'єктивне осмислення, відображення права, а і як правове поле, сфера, у якій розгортаються всі без винятку правовідносини, реалізовується правова поведінка, має місце застосування, а також дотримання, виконання та використання норм права.

Якщо будь-який з названих процесів відбувається поза правовою реальністю, то або цей процес не має юридичної значущості і є юридично нейтральним, або ж він належить до іншої сфери відання, наприклад, є соціальним чи політичним. В іншому випадку йдеться про суб'єктивне викривлення правової реальності, наприклад, про правову спадщину, перспективи розвитку права тощо.

Чи не найвагомим аспектом правової реальності є те, що вона чинить дію організаційного й упорядкувального характеру, тобто і впливає, і регулює суспільні відносини. Такий вплив та регулювання може бути прямим чи опосередкованими, але однозначно наявний, адже кожен суб'єкт права – особа, суспільство чи держава – перебуває всередині правової реальності.

Незважаючи на те, що правова реальність охоплює всі соціальні явища які мають правову природу, слід виділити позитивістський, природно-правовий та ціннісний (аксіологічний) підходи щодо визначення правової реальності. Згідно першого – природа та сутність прав людини є історично обумовленими розвитком держави, і права людини є результатом її діяльності. Згідно другого – ми визнаємо наявність універсальних, трансцендентальних норм і принципів як абсолютних «вічних» цінностей – права людини визнаються як такі, що властиві людській природі і є наслідком божественного творіння або еволюційного розвитку. Згідно аксіологічного підходу – природа і сутність прав людини пов'язана з усвідомленням цінності прав як для самої людини, так і для соціальних груп та всього суспільства, а також через встановлення цінностей тих спільнот, в яких у певний спосіб визнаються людські права. Підхід ґрунтується на визнанні соціального характеру природи і сутності людини та її прав.

Кожен об'єкт та суб'єкт права існує в межах правової реальності. Абсолютно все юридично значуще відноситься до її універсуму. Відіграючи роль основного правового поняття, правова реальність постає злагодженою конструкцією взаємозалежних констант, які формують правове буття. Варто

зазначити, що соціальна взаємодія характеризує найбільш практичний і олюднений пласт правової динаміки – правовідносини і правореалізації, в яких основним елементом виступає суб'єкт права – особистість як учасник правових відносин [12, с. 139]. Правова реальність виражається у правовідносинах і правовій поведінці, утворюючи окреслений простір того, що заборонено. З одного боку, людина вільна істота, з іншого, – залежить від норм права. Це формує дуалістичну основу правової реальності як рефлексії у свідомості людини [202, с. 125–133]. Головне в правовій реальності – це її дія на людину. І дія ця особлива, адже активізується незалежно від зовнішніх факторів відповідно до внутрішніх стимулів. Це вказує на те, що право в об'єктивному широкому сенсі і є ідеальною реальністю у відносинах між людьми. Воно розгортає специфічний деонтологічний вид буття, в якому вільна людина добровільно стає залежною від чітко визначених принципів права – закону [333, с. 173].

Правова реальність у юридичному контексті розглядається як правова категорія, яка використовується для позначення особливої щодо автономного світу права, багаторівневої системи правових феноменів, логіку яких слід урахувати в процесі перетворювальної діяльності людини [119, с. 640–643; 333; 337, с. 345–347; 339, с. 8–11]. У юридичній теорії правова реальність розглядається двояко: як повна сукупність правових феноменів у їх перманентному русі і як базові реалії стосовно інших правових феноменів, що є похідними [380, с. 215]. З метою встановлення єдиного і комплексного підходу до розуміння структури правової реальності вченими пропонується її інтегроване визначення, яке цілісно охоплює об'єктивний світ права, організований на засадах правових феноменів, упорядкованих залежно від їх зв'язку із базисним феноменом або так званою першореальністю права. Правова реальність у цьому контексті не утворює ту чи іншу субстанційну частинку реальності, а виступає способом організації та інтерпретації позначених аспектів соціального життя, екзистенції людини. Тому зміст поняття «правова реальність» розкривається у зв'язку з визначенням

деонтології права, її проникненням у людську свідомість [332, с. 112].

Будь-яке визначення правової категорії обумовлено певним світоглядом, який вписує те чи інше поняття в систему координат, воно (світобачення – авт.), як зазначає Ю. Є. Пермяков, «поміщає його в «картину світу», відтак розпочинаємо бачити ті приховані сили, які визначають функціонування правових інститутів, окремих норм і мотиви правової поведінки» [274, с. 34–35]. Що стосується визначення понять «правова реальність» і «правова дійсність», то деякі вчені їх ототожнюють, інші – розмежовують. Термін «дійсність», інколи визначається через поняття «об’єктивна реальність» – актуальне істинне буття, здатне реалізувати історичні можливості; оригінальне буття на відміну від буття бутафорного, справжня реальність, яка збігається з матерією [277, с. 422–424, 609–610]. Наприклад, М. Цвік, В. Ткаченко, О. Петришино стверджують, що ці певною мірою тотожні поняття співвідносяться як «належне і справжнє» [395, с. 361]. А.О. Куціпак розмежовує їх, доповнюючи такими юридичними категоріями, як «правова сфера», «правове життя», «правове буття» [186, с. 64–68].

Як зазначає В. Карпічков, оскільки правова реальність – це складне і комбіноване, а водночас й абстрактне поняття, то структурувати й описати його не так легко. Для цього варто спробувати сформулювати елементи за певними пластами, серед яких виокремити: 1) ідеї права; 2) цінності права; 3) принципи права; 4) норми права, інститути, підгалузі та галузі права тощо (позитивне право); 5) правовий досвід, правовий менталітет, інтуїтивне сприйняття права, втілені у правове життя, правову діяльність; 6) взаємозв’язки між названими елементами [152, с. 175–178].

Вважаємо, що поняття правової реальності має, зокрема, такі ознаки:

- 1) здатність виступати особливою формою суспільного буття;
- 2) здатність бути ідеальною правовою категорією, поєднуючи в собі отос та деонтос;
- 3) її оперантними термінами є правова чуттєвість, правова інтуїція, правовий досвід та правовий менталітет;

4) розвиває тісні міжгалузеві зв'язки із соціологією, психологією та політологією;

5) відображає динаміку й еволюцію правових та соціальних явищ і феноменів.

Що стосується схожого за змістом поняття «правова дійсність», то воно охоплює всі реалії й уявлення суспільства, що й дає змогу об'єднати в цьому понятті безліч правових явищ.

Що складнішими і багатограннішими є суспільні реалії, то складнішою і багатограннішою поставатиме правова реальність, адже вона неминуче адаптовуватиметься до умов, намагаючись впливати на них та регулювати їх за допомогою наявних в арсеналі правових засобів та деяких невластивих правових засобів дії.

Ознаками ж правової дійсності, на думку К. Мількової, можна вважати:

- 1) здатність відігравати роль особливою сфери суспільного життя, поруч з економічною, політичною тощо;
- 2) наявність особливих раціональних та ірраціональних властивостей;
- 3) об'єктивний характер прав;
- 4) володіння і статичними, і динамічними характеристиками та особливостями;
- 5) охоплення і перспективних, і ретроспективних юридичних явищ, процесів та феноменів тощо [242].

Отже, під правовою дійсністю в найбільш обширному розумінні мається на увазі не стільки буття самого права, скільки взаємодія, взаєморозвиток та взаємодія функціонування правових явищ і феноменів, а також інших соціальних, політичних, психологічних явищ, що з ними пов'язані. У цьому розумінні між явищами правової дійсності та правової реальності можна поставити знак рівності. Злагожене існування правової дійсності забезпечує саме правова діяльність, оскільки вона відображає динаміку й еволюцію першої, робить правову дійсність «одухотвореною». Вона передбачає і буденну, і професійну сферу, тобто охоплює правову

активність від правовідносин, правової поведінки, дотримання, виконання, використання права до правотворчості, кодифікації консолідації та інкорпорації права та його застосування. Отож, спектр надзвичайно широкий, єдиною умовою належності до нього є юридична значущість тих чи інших діянь тощо.

З'ясувавши суть категорій «правова реальність» та «правова дійсність», спробуймо з'ясувати, що являє собою ще одна суміжна категорія «правове життя».

Отже, правове життя – це один з видів життя соціального, яке втілюється в реалізації громадянами права (у формі виконання, використання, дотримання) та відображає міру, етап й особливості розвитку суспільства, стосунків суб'єктів права між собою та в контексті держави, рівень задоволення їхніх інтересів та потреб.

Завдяки поняттю «правове життя» вдається:

- 1) розглянути з різних аспектів та в різних векторах такі поняття, як:
 - 1) правові явища в динаміці, тобто розглянути правовий розвиток і правовий прогрес, розбудову правової держави та громадянське суспільство, окреслити перспективи розвитку правової системи суспільства тощо;
 - 2) побачити суть правових явищ та феноменів крізь призму декількох зрізів, а саме статичного і динамічного;
 - 3) більш комплексно і всебічно заглибитися в аналіз правової реальності, яка містить не лише позитивно-правові складники, а й природно-правові;
 - 4) провести демаркацію правової реальності; заглибитись у каузальних зв'язок, з'ясувати причини і наслідки, виокремити провідні тенденції;
 - 5) виокремити та абстрактні правові явища і феномени, такі як правосвідомість, правова культура, вияви правового виховання, та поспостерігати за ними;
 - 6) визначити ефективність правового впливу і правового регулювання.

Серед властивостей категорії правового життя можна виокремити:

- 1) належність до цілісної категорії правового життя;
- 2) належність до суспільного життя, адже право виступає організатором та регулятором суспільного життя;
- 3) здатність виступати полем для правореалізації та зв'язковим елементом між правами й обов'язками;
- 4) здатність виступати необхідною і неминучою передумовою існування громадянського суспільства, передбачати дію у вигляді впливу та регулювання суспільних відносин;
- 5) здатність відображати правові традиції та правовий менталітет конкретного суспільства;
- 6) можливість перебувати у стійких взаємозв'язках з економікою держави, її політичною системою;
- 7) можливість ілюструвати рівень розвитку суспільства;
- 8) здатність бути синонімом правового буття суспільства, проте відображати його стихійно, а не системно, тобто передбачає невпорядковані синергетичні процеси;
- 9) здатність бути проектором енергетики права, тобто відображає інтуїтивне його пізнання суб'єктами і носіями;
- 10) можливість відігравати роль діалектики правомірного і неправомірного, тобто уособлює не лише позитивні правові феномени, але й негативні, такі як злочинність, правовий нігілізм тощо [218, с. 167].

Терміни «правове життя», «правова дійсність» та «правова реальність» досить часто розглядають разом з терміном «правова система». Зрозуміло, що перші – інструментальні терміни філософсько-правового блоку наук, а останній – теоретико-правового. Втім, спробуймо докладніше проаналізувати цю проблематику.

Аналізуючи структуру правової системи, С. Алексєєв пропонує розглядати її з погляду правової системи та її надбудови. Така структура містить найбільш розгалужений перелік компонентів. Враховуючи такі підходи, незалежними і самодостатніми елементами правової дійсності

можна вважати:

- 1) власне право, і природне, і позитивне;
- 2) правову діяльність;
- 3) праворозуміння, правову свідомість, правову культуру, правове виховання;
- 4) правові традиції та правову спадщину; правовий досвід, правовий менталітет, правові тенденції, прогнозування права [14, с. 247].

Переходячи до аналізу правової системи, варто припустити, що це поняття є вузьким за обсягом за правову дійсність, чи реальність, оскільки охоплює не всі правові явища, а лише ті, що стосуються права того чи іншого суспільства. З огляду на це, правова система є однією з частин правової реальності, радше функціональною та динамічною частиною, та вміщує вимір позитивного права, тобто систему права, вимір природного права, тобто правову ідеологію, а також юридичну практику [13, с. 47].

Позитивістський термін «правова система» виник у радянській правовій школі в 70-х роках ХХ ст. Праці, пов'язані із цим оперантним терміном належать С. Алексєєву, В. Кудрявцеву, М. Матузову та багатьом іншим послідовникам соціального праворозуміння в юриспруденції минулого.

Науковці вдавалися до розуміння правової системи як безкордонного явища. Безкордонними і необмеженими категоріями є й категорії правової дійсності, правової реальності та правового життя. Їх діапазон визначити справді неможливо, тоді як, на нашу думку, визначити обсяг правової системи все ж реально.

Правова система має свою горизонтальну і вертикальну конструкції, містить вичерпний перелік конкретних елементів.

Отож, дехто з науковців синонімізує категорію «правова система» з поняттям правової реальності та наближеними до неї правовою дійсністю і правовим життям. Ми ж вважаємо, що правова система – поняття вузьке, і відображає лише кістяк правової реальності/дійсності, її основу та характерні

риси. Тобто правова система відображає та ілюструє правове життя в межах того чи іншого сектору просторово-часового континууму.

Правовою системою можна назвати все позитивно-правове, адже традиційно під правовою системою розглядають єдність впорядкованих та взаємозалежних явищ і засобів, які функціонують, тобто впливають та зазнають впливу, регулюють та є регульованими в тому чи іншому часі та соціальному просторі. Отже, правова система твориться на праві, основана на ньому, тоді як правова реальність здійснює те саме, окрім того, ще й сама творить право.

Правова реальність, правова дійсність та правове життя мають природно-правове натуралістичне забарвлення, а правова система – юридичне, позитивно-правове.

Існують три основні площини елементів правової системи, це вже згадувані система права, тобто право позитивне, правова ідеологія, тобто право природне, та правова діяльність (юридична практика), як право в дії, його функціонування і динаміка.

Система права як один з елементів правової системи містить норму права, інститут права та підгалузь і галузь права.

Правова ідеологія містить абстрактні поняття, такі як правова свідомість, правова культура, правове виховання, правопорядок, правові принципи тощо.

Юридична практика охоплює динаміку і функціонування правової системи, ілюструє її еволюцію. Сюди відносять правовідносини, реалізацію права та правову поведінку, суб'єкти реалізації і застосування права тощо.

Усі названі елементи належать до правової системи, а правова система разом з правовим менталітетом, інтуїтивним сприйняттям права, праворозумінням, зв'язками між названими елементами, тенденціями і перспективами, рефлексіями і правовим минулим й утворює поняття правової реальності, правової дійсності, опосередковуючи правове життя.

Отже, правова система, як і правова реальність та правове життя, – це

завжди абсолют, тотальне утворення, з відмінністю в тому, що правова система передбачає конкретні і явні його елементи, а правова реальність, правове життя і правова дійсність також й абстрактні.

Якщо вдатися до методу дедукції, то думка Л. Явича певною мірою підтверджує нашу. Вчений наполягає на тезі, що норми права, їх утворення, поєднання та взаємодія формують нові утворення, такі як інститути, підгалузі та галузі.

Разом з тим, правові ідеї, правові цінності та правові принципи не відносяться до правової системи, не поміщаються в її межі, тому належать до правової реальності, правової дійсності або правового життя. Власне, поруч з правовою системою та її елементами їх називають правовою надбудовою [421, с. 138]. На думку Л. Явича, до правової надбудови належать опозиційні до наявної правосвідомості та чинних на конкретний момент правових ідей, цінностей та уявлень явища, процеси і феномени [421, с. 140]. Коли йдеться про юридичну надбудову, виокремлюють елементи, що не належать до так званого базису, звідки, власне, й вимальовується суть та семантичний зміст терміна «надбудова». Вона ілюструє найбільш загальні та властиві правовій реальності в частині правової системи речі, які, попри те, є або факультативними і необов'язковими, або другорядними і такими, що настають «після», або ж суперечливими на конкретному етапі розвитку просторово-часового континууму. Натомість О. Малько цю є ж таки правову реальність, правове життя, правову дійсність і правову надбудову називає також правовою формою [215, с. 78–90].

Отже, наразі нам вдалося встановити факт співвідношення понять правової системи та правової реальності (правової дійсності, правового життя) як одиничного і загального; довести, що правова система є однією із складових частин правової дійсності.

Осмислення правової реальності проходить через призму праворозуміння. Праворозуміння – це інтелектуальний процес осмислення права, визначене його бачення, викладене в конкретних концепціях про його

сутність, форми і функціонування. Це сукупність (або система) уявлень (або знань) про те, що є право за сутністю і змістом, про мету його існування, його соціальні цінності та соціальне призначення, форми реалізації, носієм яких є певний суб'єкт праворозуміння [208, с. 64]. Традиційно основними конкурентними типами праворозуміння вважаються: правовий позитивізм, правовий об'єктивізм, правовий суб'єктивізм, правовий інтерсуб'єктивізм. Характерними рисами правового позитивізму як способу філософського осмислення права є:

- ототожнення права і правопорядку як системи встановлених норм та історично сформованих інститутів;

- тенденція до абсолютизації державного суверенітету, ототожнення права з указами держави. «Право – це команда, наказ» – кредо правового позитивізму, сформульоване одним із його засновників Дж. Остіном;

- прагнення створити ціннісно нейтральне уявлення про право, згідно з яким чинні норми визначаються законодавцем за формальними критеріями [208, с. 63–66].

Осмислення правової реальності з точки зору правового об'єктивізму, аналіз обсягу права крізь призму соціальної зумовленості окреслили необхідність розглядати право як невід'ємного елемента буття.

Правовий суб'єктивізм, який проголошує ціннісно-ідеальне розуміння правової реальності, де-факто спирається на природне праворозуміння, основним концептом котрого є справедливість. До неї апелює концепція суб'єктивізму, її ставлять у стрижневу основу прагнення людини поза часом, простору та іншими детермінантами. В межах такого типу праворозуміння здійснюється апеляція до справедливості як закономірної форми людського буття та існування. Формальна справедливість, юридична закріпленість права, а також примусовість визначаються тільки за умови вільної самореалізації людини, її індивідуальності, забезпечення якими неможливо без взаємного визнання суб'єктивності іншого [209, с. 87].

Юристи мислять про право, а, за словами А. М. Васильєва, мислити

про право – означає «теоретично формувати цілісну картину правової сфери суспільного життя» [61, с. 84]. У цьому сенсі питання про розуміння правової реальності і правового закону як його категорії вельми значуще для філософії права, оскільки є своєрідною «білою плямою» правового пізнання. Ще у 1913 р. Є. В. Спекторський зазначав: «Юристам здається, що вони знають, із якою реальністю мають справу, тільки до тих пір, доки їх про це не запитують. Відтак їм доводиться або самим запитувати і дивуватися, або ж за необхідності вирішувати одне з найскладніших питань теорії пізнання» [349, с. 384].

«Правове життя» – категорія, співзвучна з поняттями «правова система», «правова культура», «правова активність», «правова реальність». Але її змістовне наповнення більш диференційоване і охоплює широкий спектр різновимірних явищ, часток, компонентів, елементів, об'єктів, суб'єктів, явищ, процесів. Це відображається в її структурі, до якої належать: 1) право; 2) правосвідомість; 3) юридична практика; 4) правові постанови; 5) правова поведінка: і правомірна, і протиправна. Залежно від суб'єктивного складу, спрямованості правових дій, предмета і характеру їх регулювання, правове життя диференціюється на просторову і тимчасову детермінанти, за ступенем розвитку держави і суспільства, а також має різнорівневу структуру, в яку входять:

- чинне право з точки зору динаміки процесів, яке охоплює існування права в різноманітності його форм і видів, а також право як саморозвиток і самопродукування;

- соціально-духовна дійсність із таким її компонентом, як розмежування емпірично розглянутих правових процесів і їх сукупностей;

- чинне право, з точки зору внутрішнього неузгодження процесів, з усвідомленням існування прав та обов'язків у взаємозв'язку, а також як процес кореспондування та обміну правами й обов'язками [280, с. 10].

Щодо діючої структури права як елемента ноосфери, то правове життя розглядається як цілісна система, здатна в єдності своїх структурних

елементів знаходити джерело розвитку та модернізації соціального буття. Правове життя актуалізує правову систему і адаптує її до сучасних умов.

У науці існує думка, що в підходах і процесах дослідження правової реальності філософія превалює над юриспруденцією, оскільки розглядає її базові поняття значно глибше, сягаючи концептуальних начал (наприклад, правове буття розглядається філософією крізь призму загальної категорії буття). Однак юристи часто для порівняння цих категорій воліють дотримуватися не філософських, а історичних підходів. Це дозволяє розглядати правову реальність із позиції нинішнього дня, одночасно як елемент правової історії (ретроспективи) і правового майбутнього (перспективи) [280, с. 10].

Відмінності в осмисленні феномена правової реальності проглядаються не тільки на рівні типів праворозуміння, міждисциплінарних і міжнаукових дискусій, а також на рівні походження. Феномен наділений двоєдиною природою – ціннісною і формально-нормативною. Ціннісна природа розглядає право як форму суспільного життя – сукупність правових постанов та ідеалів, що охоплює: право як самоцінність, право як відображення властивостей людини і суспільства, право як ідеал справедливості. У середині цієї системи право виступає мірилом абсолютних (справедливість) і відносних (гідність) цінностей суспільства і людини. Формально нормативна природа розглядає право як реальну можливість упорядкувати відносини в соціумі, як процедуру й ідею порядку та громадської дисципліни. Право в цьому разі ототожнюється із законом, юридична та нормативна природа якого проявляються в інституційності, ієрархічності, узгодженості, рівності, логічності та структуруванні всіх його елементів, а правова реальність – із горизонтальною єдиномірною конструкцією (системою), яка складається зі статичних і динамічних елементів [333, с. 46].

Загалом поняття правової реальності спрямовано на те, аби відобразити все зі світу правових явищ, у реальному вигляді уявити буття права в конкретному історичному часі й просторі [94, с. 42]. Стосовно терміна

«правова реальність (дійсність)» необхідно говорити про буття права як у матеріальному, так і в ідеальному його аспектах: іншими словами, правова реальність акумулює існуючі в просторі й часі правові феномени.

Професор С. Л. Слободнюк не без іронії зазначив, що поняття правової реальності неефективно слугує як теорії права, так і онтогносеології. «Можливо, це відбувається тому, – пояснює він, – що про проблеми правової реальності часто пишуть або філософи, які захопилися правом, або правознавці, котрі ненавмисно потрапили в непрохідні філософські хащі» [337, с. 345]. У цьому разі можна сказати про те, що розуміння правової реальності безпосередньо залежить від типу праворозуміння, обраного конкретним автором.

О. Г. Данільян розрізняє правову реальність у двох значеннях: у широкому сенсі, тобто як сукупність правових феноменів суспільства, і у вузькому, де під правовою дійсністю розуміються «і правові норми, і правові відносини, і правові емоції» [379, с. 215]. О. В. Крет говорить про те, що «правова реальність – це порівняно автономний нормативно-імперативний і формально певний зріз суспільної реальності, що поєднує всі існуючі правові явища» [180, с. 9]. С. І. Максимов характеризує правову дійсність через призму правовідносин як «багаторівневу систему правових феноменів», «автономну метасоціальну реальність, смисловим вираженням якої є взаємна повинність у взаємодії суб'єктів» [201, с. 45]. С. Л. Слободнюк виражає послідовну критику дефініції, представлені О. В. Кретовим, дорікаючи останньому у відсутності прагнення до строгих формулювань, а також у наявності суттєвих суперечностей у визначенні правової реальності: «яким чином зріз може об'єднати всі явища? Тим більше, що вже у наступній тезі правова реальність виявляється не просто зрізом, а суспільним явищем ..., яке має здатність здійснювати «державно-правове регулювання поведінки людей», що, грубо кажучи, зрівнює його із державою і правом» [337, с. 345].

Г. І. Іконникова прагне вирішити проблему визначення сутності правової реальності, виділяючи три основні підходи: феноменологічний,

елементний і системний. У межах першого підходу правова реальність досліджується як «взаємодія соціуму, системного світу і повсякденної реальності» [128, с. 120]. Згідно із загальною традицією феноменології, акцентується на сприйнятті буття (в цьому випадку – буття права) як існуючого незалежно від волі й бажання суб'єкта. Реальність може бути об'єктивною або суб'єктивною. Головне, що суб'єкт не може проігнорувати таку реальність і сприймає її як явище само собою зрозуміле, тобто як очевидність [311, с. 165].

Елементний підхід, навпаки, заперечує ідею про незалежність правової реальності від волі й свідомості людей, розглядаючи її як «надбудовне явище, що містить правові установи, правові відносини і правосвідомість» [130, с. 121]. Такий позитивістський підхід превалював у радянській юридичній літературі, проте сьогодні він фактично заперечується науковим співтовариством, оскільки значною мірою позбавляє правову реальність змісту, ігноруючи її ідеальну складову.

Особливої уваги заслуговує системний підхід до визначення сутності правової дійсності, в межах якого правова реальність часто ототожнюється з поняттям «правова система». Такого погляду дотримується, наприклад, Н. І. Матузов, визначаючи правову систему як категорію, що відображає всі правові явища і правову реальність, що існують у суспільстві [235, с. 24–25]. А. В. Малько стверджує, що правова система охоплює всі правові феномени і, відповідно, висловлює комплексну оцінку юридичної сфери життя конкретного суспільства [215, с. 17–20]. Такий підхід не можна визнати правильним. Є. В. Попов характеризує його як «суб'єктивно-довільний», говорячи про прагнення учених у низці випадків включити до складу правової системи максимально можливу кількість різнорідних елементів, що призводить до втрати поняттям правової системи наукової та практичної цінності, а також стирання відмінностей між категоріями «правова система» і «правова реальність» [292, с. 69].

У зв'язку з цим необхідно розмежувати зазначені поняття. Так,

Т. В. Кухарук справедливо зазначив, що правова система суспільства, існуючи в правовій реальності (правовій дійсності, правовому житті), не охоплює загалом усі правові явища, характерні для цього суспільства [184, с. 50]. Отож, найбільш прийнятною видається доволі поширена в науковій літературі позиція, згідно з якою правова система містить три складові: нормативну (правові норми, принципи, інститути), організаційну (юридичні органи та установи) і світоглядну (правові погляди, ідеї). Поняття правової реальності є ширшим за поняття правової системи: остання становить сукупність основних характеристик багатовимірної правової дійсності, яка, своєю чергою, охоплює елементи правової системи як своєї частини, доповнюючи їх іншими явищами і процесами суспільного життя, пов'язаними із правом. Так, світоглядний аспект правової системи, доповнюючись правовою психологією, правовою наукою і емпіричними знаннями, звичаями і традиціями, стає складовою правової реальності. Як ідеологічна складова правової дійсності вирізняється і правовий ідеал – певна умоглядна досконалість, нормативно-ціннісний зразок, від якого правова реальність істотно відрізняється, але до якого вона прагне. Іншими словами, правовий ідеал виражає таку перспективу вдосконалення людського роду, яка передбачає абсолютне подолання конфліктів між індивідом і суспільством [309, с. 24].

Правова реальність визначається як «одна з граней єдиної реальності», що поєднує «два взаємопов'язані, взаємообумовлювальні компоненти: суб'єктивний і об'єктивний»; її називають «умовно диференційованою частиною реальності» і «особливим родом буття», яке охоплює «сукупності матеріальних та ідеальних утворень, відтворюваних людиною, спрямованих на регулювання відносин між людьми і підтримку механізмів функціонування суспільства» [181, с. 3–4, 9].

Тому, щоб уникнути зайвих труднощів, виокремимо як робочу версію таку тезу: «У найбільш загальному вигляді правова реальність можна визначити як вид об'єктивної реальності, що виникає в тій сфері дійсності, де

реалізуються правові відносини між індивідуумами, індивідуумом і суспільством, індивідуумом і державою» [229, с. 16].

Порівняно з поняттям правової реальності, поняття правосвідомості виявляється доволі розпливчастим. Так, І. Л. Честнов вважає, що «правосвідомість виступає «іншою стороною» всіх форм права, відтворюючи та об'єктивуючи в ментальних уявленнях кожен взаємодію в правовій реальності» [400, с. 29]. Р. С. Байніязов справедливо вказує: «Правосвідомість у правовій реальності – важливий феномен духу, думки, почуття ... Саме вона виражає відповідний юридичний світогляд, правову теорію та ідеологію, правові почуття і настрої, що визначають юридичний вигляд суспільства і держави, ціннісні та інші орієнтири і пріоритети у правовій поведінці особистості»; і виступає «духовно-ментальною і світоглядно-ідеологічною основою правової дійсності», без якої «правовий процес і інститут неможливі, юридичні акти – немислимі» [28, с. 4].

Своєю чергою, В. П. Малахов пропонує підхід, у межах якого «змістом правосвідомості безпосередньо виступають його смислові одиниці», причому «цими смисловими одиницями не є поняття як згустки властивостей предмета, що становлять думки про предмет, а поняття як концепти, тобто як умови і засоби структурування нашої думки про реальність, надання їй правового сенсу» [205, с. 168–169].

У теорії та філософії права одним із найважливіших завдань правознавства визнається досягнення феномена права в його цілісності, наукове оформлення правової сфери соціальної життєдіяльності, пошук відповіді на питання: як універсальні закони буття пов'язані з законами правовими? І вирішення цього завдання пов'язується не тільки з позиціями теоретиків і філософів права, але і з зусиллями представників галузевих дисциплін.

Навпаки, фахівці в галузі філософії, які не є правознавцями, вважають, що зазначена проблема належить до суто філософських, які юристам не під силу.

Щоправда, у цьому контексті справедливо зауважує Д. А. Керімов, що «ніхто не має монополії на наукову творчість» [158, с. 15], а «сучасний стан правознавства настійно вимагає пізнання, розкриття таємниці його гносеологічних потенцій» [158, с. 8].

З цього приводу слід указати, що філософи часто дорікають правознавцям у нехтуванні правовою онтологією. Так, український філософ С. П. Шевцов зазначає про нестачу уваги з боку юристів до онтологічних проблем права і підкреслює, що «юристи намагаються уникнути розмов про онтологію – вони відмахуються від філософів і не хочуть нічого знати про закон, державу або норми як такі» [404]. Справді, правових робіт онтологічного спрямування вкрай мало, і цей докір необхідно прийняти. Попри те, можна відзначити, що і юристи це визнають. Так, С. І. Тиводар зазначає, що для частини наукового співтовариства є незвичним словосполучення «онтологія права», і обґрунтовує необхідність розробки онтології сімейного права [365, с. 8–9].

Розглядаючи питання про системне вивчення цивільного права і відштовхуючись від одного з основних системних вимог – про формування дослідником уявлення про предмет застосування системної методології як про цілісне явище, В. А. Белов «виходить» на категорію «правова реальність» («світ права»), яку визначає як «особливу ідеальну (мислиму) світобудову, що поділяється на низку юридичних інститутів і конструкцій» [96, с. 167]. Однак правознавець влучно зазначає, що ідеальне не доступне почуттєвому сприйняттю, є продуктом умоглядного уявлення, у зв'язку з чим зазначена мислима світобудова може виявитися «повністю залежною від суб'єктивізму вченого, що взявся за його дослідження» [96, с. 170]. Щоб уникнути цього, В. А. Белов пропонує відштовхуватися від соціальних явищ, на яких заснований «світ права», тобто від громадських відносин, що є універсальною зовнішньою формою вираження і стабільною формою існування соціальних явищ. У результаті автор робить такий висновок: «Юридичний (оціночний) зліпок із системи суспільних відносин (з

змістовних, формальних та інших юридично значущих характеристик) і буде найбільш близьким до зліпку з правової реальності» [96, с. 171].

Згідно з твердженням Л. Вітгенштейна, «світ є все, що відбувається» [71, с. 12–13]. Можна визнати, що світ права – це все, що відбувається, але водночас пов'язано з правом тією чи іншою мірою, здійснюється за допомогою правових механізмів, шляхом правового впливу.

Справді, категорій, які використовуються в доктрині як універсальні, здатні охопити всю «правову світобудову», більш ніж достатньо (наприклад, «правова реальність», «правова дійсність», «правове життя», «правова система», «правова картина світу» тощо). Можна відзначити, що останнім часом у літературі дедалі частіше пропонується використання в зазначених цілях категорії «правове життя» [210, с. 5–13]. Ініціатор надання поняттю «правове життя» категоріального статусу А. В. Малько послідовно аргументує думку про те, що «правове життя» – це сукупність усіх форм юридичного буття суспільства, що виражається в правових актах та інших проявах права (зокрема негативних), та характеризує специфіку і рівень існуючої юридичної дійсності, ставлення суб'єктів до права і ступінь задоволення їхніх інтересів [212]. Іншими словами, на думку теоретика, категорія «правове життя» – це універсалія, що охоплює всі правові виміри суспільного життя.

В. В. Трофимов також стверджує, що категорія «правове життя» найбільш прийнятна для побудови цілісного бачення світу правових явищ. Він аналізує низку категорій, що використовуються в літературі в досліджуваному широкому сенсі, і робить висновок про їх неприйнятність. Оскільки категорії «правова форма» і «правова система» не охоплюють різні негативні правові явища, категорія «правова дійсність» виключає зі сфери вивчення правову історію, а категорія «правова культура» обмежена статичними аспектами (описом політико-правових установ). Категорії «правова матерія» і «правова ідея», на його думку, також неприйнятні, оскільки це «крайні точки осмислення права» (одна – догма права, інша –

правова доктрина) [372, с. 61]. В.В. Трофимов зазначає, що правове життя, як соціальний феномен, «самодостатній через свою автономність від суб'єктивних чинників, які саморозвиваються з внутрішніх причин, що перетворюють позитивне право в інструмент ефективного правового впливу, встановлює необхідні комунікаційні зв'язки між соціальними суб'єктами, а також соціальними суб'єктами і правовою нормою» [372, с. 67]. Загалом головну ідею міркувань дослідника можна викласти так: категорія «правове життя» – та «чиста» логічна абстракція, яка найбільш придатна для пізнання різноманіття правових явищ, усіх деталей їх «організованих» і «неорганізованих» сукупностей. Вона покликана об'єднати всі правові явища в єдиний комплекс, відобразити їх як сукупність правового життя. Згідно з цією ідеєю, учений закликає наукове співтовариство до досягнення консенсусу в цьому питанні, котрий, на його думку, «стане підсумком розвитку діалектики правової думки» [372, с. 62].

Інструментальних термінів що характеризують феномен правової реальності безліч, оскільки будь-що юридично значуще перебуває та відбувається всередині неї, проте найчастіше вживаними (окрім розглянутих вище) можна вважати: 1) норму права, правовий інститут, підгалузь та галузь права, систему права, нормативно-правовий акт, закон (правова система); 2) правову свідомість, правову культуру, правове виховання (правова ідеологія); 3) правову діяльність; 4) правові традиції, правову спадщину, праворозуміння, правовий менталітет, правові тенденції та прогнозування права.

Висновки до розділу 1

Закон – одна із центральних філософсько-правових категорій, що теоретично фіксує і функціонально забезпечує в правовій реальності підпорядкування людини правилам і нормам певного суспільства, а також є основою соціокультурного механізму що забезпечує існування і сталий

розвиток як суспільства, так і держави в їх історичному розвитку.

Загальні уявлення про закон та правопорядок визначаються практичним життям людини і суспільства. Система норм і законів знаходить своє вираження і впорядкування в способі організації суспільного життя. Відновлювані суспільні норми життєдіяльності впродовж тривалого часу закріплюються в суспільному досвіді і свідомості як звичай і традиція, як закон життя людей.

Правовий закон постає важливим видом соціально-нормативного регулювання суспільства. Вплив дії права на суспільні відносини полягає у тому, що воно в своїх нормах конструює модель обов'язкової або дозволеної поведінки різних суб'єктів відносин.

Проблема визначення місця та ролі закону в загальній структурі правової реальності набуває особливої актуальності у зв'язку із глобалізаційними впливами на перебіг сучасного суспільного життя, що зумовлює зміну правових відносин.

Дослідження закону в структурі правової реальності як онтологічного виміру соціальної взаємодії здійснено на основі авторської методології. В основу пошукової роботи покладено комплекс філософських, загальнонаукових та спеціально-правових методів. Основними методами, завдяки яким було вирішено поставлені пізнавальні завдання були: методи єдності історичного та логічного, частини і цілого; синергетичний, герменевтичний, структурно-функціональний, компаративістський методи, методи аналізу і синтезу, аналогії тощо.

Правова реальність, як і будь-який інший онтологічний феномен, досліджується за допомогою специфічного понятійно-категоріального апарату. У межах дослідження здійснена диференціація понять «правова реальність», «правова дійсність» та «правове життя». Структурними елементами правової реальності є: система права та її складові, закон (нормативно-правовий акт,); правова ідеологія із її компоненторним зрізом; правова діяльність; а також правові традиції, правова спадщина,

праворозуміння, правовий менталітет, правові тенденції, прогнозування права тощо.

Соціальні процеси, що впливають на процес формування правової культури громадян обумовлені станом правової реальності. «Право» в контексті юридичної характеристики – це критерій «юридичної правомірності», підстава і свідчення, своєрідний соціальний знак того, що кожен з нас має право або не вправі щось робити. Першоджерелом правової реальності треба розуміти відповідну концепцію, у якій відображається світ права, оснований на конкретно сформованих та ілюстрованих правових феноменах. Зауважмо, що правова реальність у своєму чистому виді є частиною самої світової реальності та способом організації і соціального, і правового життя, і буття людини.

Закон у структурі правової реальності, трактується як інтелектуально-правова дія. «Закон» є категорією, що теоретично фіксує і функціонально забезпечує в правовій реальності підпорядкування людини правилам і нормам певного суспільства. Структура правової реальності передбачає сукупність суспільнозначущих явищ із характерними правовими смислами та формами. Проте бінарність правової реальності допускає і наявність протиправних дій.

Філософсько-правовий вимір означеної у дисертації проблеми характеризується трактуванням закону у рамках поняття правової реальності. У філософії права поняття «правова реальність» розглядається у двох значеннях: широкому і вузькому. У широкому сенсі під нею розуміється сукупність правових феноменів: правових норм, правових інститутів, правових відносин, правових концепцій і т. д. У вузькому сенсі під правовою реальністю представники різних наукових напрямів розуміють правові норми (нормативізм), або правові відносини (соціологічна юриспруденція), або правові переживання та емоції (психологічна школа права).

Центральним елементом правової реальності постає ідея права, що еволюціонує у правову цінність, а та, своєю чергою, – у правовий принцип,

шляхом схвалення та багаторазового повторення.

Ідея права важлива ще й тому, що становить собою так званий зразок, проект права. Разом з правовою цінністю та правовим принципом вони формують природно-правовий пласт правової реальності, об'єднуючись із правовою системою, що становить собою позитивно-правовий пласт.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ЗАКОНУ ЯК ОНТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

2.1 Фундаментальні принципи побудови правового закону

Світло на розуміння суті феномену правового закону проливає усвідомлення того факту, що правовий закон пов'язаний з існуванням цілих груп закономірностей, які мають значний вплив в екзистенційно-динамічному просторі суспільного буття. Зрештою, коли піддати більш глибокому аналізу існування таких закономірностей щодо людського буття, то можна зрозуміти, що вони, в деякому сенсі, мають подібну природу. З одного боку, вони не залежать від людської свідомості, є тими сутностями, які характеризують певні закономірності статистичної структури і динамічного її розвитку. З іншого боку, коли вони стають надбанням людської свідомості, яка в процесі своєї життєдіяльності відкриває їх у зовнішній до неї реальності, такі закони стають своєрідним знаряддям для структурування феноменів зовнішнього світу, з подальшим використанням для певних своїх цілей людською особистістю. Великою мірою шукання і постійне вдосконалення відкриття зв'язків у зовнішній для свідомості сфері тісно пов'язані з феноменом постійного прогресивного розвитку людської особистості.

Тут потрібно відзначити важливість самого феномену людини, рівного якому в навколишній дійсності немає. Людина має значний потенціал творчого структурування реальності, де вона, вмючи побачити закономірності в реальності, може також на їх основі конструювати свою суб'єктивну картину світу, яка в процесі такого конструювання буде дедалі більше наближатись до об'єктивного зразка. Про існування постійних зв'язків у реальності, яка є екзистенційним простором людини, цікаво пише І. Ільїн: «відношення чисел чи геометричних фігур залишаються завжди

однаковими; розміщення планет в небі чи зв'язок уявлень в душі людини – повторюються від часу до часу. Помітивши це, людина скеровує свою увагу на те, щоб підмітити якомога більше таких стійких або таких, що повторюються, відносин, які можна назвати постійними зв'язками. Він зауважує при цьому, що і самі елементи, і їх зв'язки мають в різних сферах різний характер» [133, с. 57].

Потрібно додати, що кожна з наук звертає увагу на той вимір, який безпосередньо стосується її інтересів. Ці своєрідні закономірності, сукупність таких законів становлять закони буття. Проте цими законами буттєвий людський простір не обмежується. Існують й закони іншого типу – закони обов'язковості. Розділення на ці два види законів ми зустрічаємо в І. Ільїна. Так, коли мають на увазі закони буття, то говорять про те, що в дійсності має місце певний порядок, який не залежить від суб'єкта й «існує в дійсності або точніше завжди та необхідно здійснюється, наприклад серед атомів, або серед мінералів, або в світі планет, або в царстві рослин та тварин. Закони буття говорять про постійні зв'язки, існуючі в дійсності» [133, с. 58]. Водночас природа законів обов'язковості є дещо інша, адже вона стосується тих зв'язків та відношень, які повинні, мусять здійснюватись людьми і процесі їхнього буття.

Стосовно можливості людини пізнавати закономірності загалом у середовищі свого існування, то тут потрібно згадати низку цікавих підходів до розуміння цієї здатності людини – пізнаючи закономірності зовнішнього світу, вибудовувати свій людсько-видовий світ, який характерний лише для людського виду, на відміну від інших живих істот, які населяють землю. Хай як це звучить дивно, але деякі автори пов'язують цю здатність людини творити штучний світ, на відміну від світу природного, з певною недосконалістю людини як виду, в порівнянні з представниками тваринного світу. Наприклад, А. Гелен, спираючись на результати біології та виходячи з позиції зіставлення людини з твариною, приходять до висновку, що «на відміну від тварини, яка добре пристосована до зовнішнього середовища і

перебуває в управлінні інстинкту, людина – біологічно – істота недосконала... її існування перебуває під загрозою. З іншого боку, вона відкрита світові, а отже, і спроможна навчатися, оскільки не прив'язана до жодного досвідного об'єкту, до жодного поведінкового зразка. Тому завдяки рефлексійній свідомості людина здатна перебудовувати умови свого життя (виживання), творячи собі штучне середовище – культуру» (див.: [183, с. 237]).

І закони буття, і закони необхідності мають між собою спільні і відмінні риси. Серед спільних рис можна відзначити їх зв'язок з певною об'єктивною структурованою реальністю, де вони відображають закономірні зв'язки цієї структури. Що стосується їх відмінностей, то з першого ж погляду впадає у вічі більш тісний зв'язок законів, які пов'язані з певною обов'язковістю, з морально-вольовим та аксіологічним виміром людської індивідуальності, оскільки цей вид законів як жоден інший відкриває перед свідомістю людської особистості новий горизонт екзистенційного виміру, що має певну імперативну перспективу. Цей вид законів, як і закони буття, має певну буттєву сталість, постійність. Як зазначає щодо цього виду законів І. Ільїн, «постійність»... є не в тому, що «так завжди буває»: люди можуть дотримуватись правил, але можуть і не дотримуватись їх, і в дійсності вони часто їх не дотримують. «Постійність» означає тут, що люди завжди повинні чинити так, а не інакше, і що вони будуть неправими щоразу, як тільки порушать ці правила. Так само й «необхідність» цього порядку є не в тому, що «інакше бути не може», а в тому, що дотримання цих законів є єдиним шляхом, за якого люди будуть правими» [133, с. 59].

Існує також поділ між буттям і повинністю. Якщо порівняти два вирази – «щось є» і «щось повинно бути», то на інтуїтивному рівні можемо схопити відмінності двох реальностей, які стоять за цими висловлюваннями. Певний дуалізм цих двох понять не є абсолютний, оскільки не можемо заперечити повної відірваності і незалежності цих двох понять в їхньому екзистенційному просторі. Як зазначає Г. Кельзен, «кажуть, що певне

«щось» – особливо певна поведінка – може мати якість «бути» або якість «повинно бути». В обох висловлюваннях: «двері зачинені» та «двері повинні бути зачинені» – момент зачинення дверей одного разу подається як буття, а другого разу – як повинність. Буттєва (seiende) поведінка й поведінка повиннісна (gesolte) не тотожні одна одній... вони схожі за тією обставиною (модусом), що одне з них буттєве, а друге – повиннісне. На основі цього поведінку, що в одній нормі оформляється як повинність, варто відрізнити від реально буттєвої поведінки, що співвідноситься з нею» [155, с. 16].

Розуміння суті закону дещо залежить від розуміння суті права, яке завжди перебуває під впливом тих чи інших ідейних віянь сучасності. У цій перспективі зрозумілі слова М. Цимбалюка про феномен переходу історико-цивілізаційного процесу від домінування традиційних цивілізаційних форм до форм, які мають відбиток ліберальності, причому «мірою переходу історико-цивілізаційного процесу від фази безроздільного панування традиційних форм цивілізації (тобто таких, що ґрунтуються на пріоритеті ідеї державності) до фази так званої «ліберальної домінанти» (коли на перший план виступає не державний інтерес, а свобода самореалізації особистості) відбувається відповідне переосмислення самої сутності права: останнє перестало сприйматись лише як право влади і поступово почало утверджувати себе насамперед як право людини. При цьому цілком закономірно постало питання щодо розрізнення прав, котрі «даруються» волею владного суб'єкта, і прав, що мають статус «природжених», а тому об'єктивних за своєю суттю і незалежних від будь-якої суб'єктивної волі» [394, с. 184].

Отож, за такого підходу, певна група прав зазнає «об'єктивізації», спостерігається також акцентування антропологічного виміру в сучасній світоглядній парадигмі. Таке антропологічне забарвлення сучасності є певним етапом розвитку суспільної свідомості, яка щораз більше уваги переносить з речей зовнішнього світу на розуміння важливості та величі людини для правильного сприйняття всіх інших сутностей людського буття.

Така тенденція особливо показовою була в екзистенційному напрямі філософствування, де з усією очевидністю постало розуміння цінності та неповторності, власне, людського існування серед усіх сутностей екзистенційних феноменів, з якими стикається людська свідомість. Така акцентація на антропологічному вимірі не відкидала важливості інших вимірів у сприйнятті навколишньої реальності. Як зазначає Алан Баллок, «можна сказати, що західна думка розглядає людину і космос трьома різними способами. Перший, надприродний або трансцендентальний, зосереджується на Богові, розглядаючи людину як частину Божественного Творіння. Другий, природничий або науковий, зосереджується на Природі й розглядає людину як частину природного порядку, подібну в цьому до інших організмів. Третій, гуманістичний, зосереджується на Людині й на людському досвіді як на вихідному пункті для знань людини про себе, про Бога і про Природу» [108, с. 224].

Власне, гуманістичний підхід ставить людину в центрі сприйняття всього іншого, вона стає своєрідною призмою сприйняття реальності. Таке центральне становище людського єства дає Баллоку право виділяти три характеристики такої гуманістичної традиції. Перша полягає у визнанні первинності людського досвіду, де всю іншу реальність розглядають лише як сутності, які стають відомими людині лише крізь призму її свідомості. У цій перспективі все розуміється як таке, що сконструйоване людським духом з використанням людського досвіду.

Друга характеристика гуманістичної традиції полягає в тій цінності, яка властива людській особистості. Саме розуміння важливості свободи та гідності особистості стає своєрідним фундаментом для розуміння фундаментального значення даних характеристик особистості для правильного сприйняття всіх інших прав та цінностей. У цьому випадку онтологічна позиція індивіда приводить до напрацювання своєрідного дороговказу для відповідного формування всіх інших вимірів, які тією чи іншою мірою мають стосунок до сфери існування людської особистості.

Існування людської свободи є цією важливою умовою, яка уможливорює реалізацію всіх інших людських здатностей. У цій перспективі стає зрозумілою позиція держави, коли вона старається якнайменше втручатись у простір особистісної свободи, а також те, що «здібності й таланти не мають бути знехтувані чи ігноровані – їх слід пробуджувати, підтримувати й вирощувати за допомогою освітнього процесу, орієнтованого на зростання й розвиток здатностей індивіда. Кінцевою метою політичної та освітньої практики, що відповідає вказаним умовам, є якнайповніша реалізація потенціалу кожної особи» [108, с. 225].

Третя характеристика гуманістичного підходу – це акцентування уваги на тих ідеях і напрямках, які якнайбільше сприяють вираженню людського духу. Результатом такого підходу в історії людської думки було те, що перевагу швидше віддавали історичному вивченню конкретно взятого людського досвіду, та вираження його у виді символів в різноманітних культурно-історичних контекстах; і водночас менше уваги приділяли абстрактним системам мислення.

Значний гуманістичний наголос сучасності, який проявляється в різноманітних вимірах людського буття, де політичний чи правовий виміри не є винятками, може приводити до запитань щодо співвідношення існування людської свободи та різних інституцій і сутностей, які тією чи іншою мірою її обмежують.

З одного боку, є незаперечною істиною, що збереження свободи є захисним бастионом перед свавіллям неправильно використаної влади і міцною запорукою відносно нездорової її централізації, яка часто пов'язана з ризиками тоталітаризму. Разом з тим, існує й інший вимір свободи, який, на відміну від згаданого вище, має значне конструктивне забарвлення, оскільки більшість відкриттів та цивілізаційних здобутків отримали своє буття завдяки індивідуальному генію, а не стали результатами реалізації волі якогось центрально-бюрократичного апарату.

З іншого боку, попри усвідомлення важливості існування й реалізації

ліберальних цінностей, потрібно усвідомлювати, що сповідування таких цінностей в жодному разі не суперечить визнанню також цінностей, на основі яких побудована централізована держава. При глибшому розумінні реальної суспільної ситуації стає зрозумілою необхідність існування централізованого уряду з екзистенційно-дієвою правовою базою.

Коли глянути на структуру суспільства, то зрозумілою стає його неоднорідність. Адже в ньому можуть бути не лише психічно, інтелектуально та духовно здорові особистості, які є в стані усвідомлювати відповідальність, що пов'язана із засадничою свободою, властивою людській особистості. Завжди будуть і такі особистості, які з тих чи інших причин можуть не усвідомлювати тієї відповідальності, яка лежить на них за використання дару свободи. Так, у крайньому випадку – це можуть бути психічно хворі люди, які не в стані відповідати за свої поступки. У таких, власне, ситуаціях постає усвідомлення важливості урядових інституцій для нормального функціонування навіть ідеально-ліберальних суспільств. Усвідомлюється майже неможливість функціонування таких суспільств без справедливо розробленого правового виміру. У цьому контексті цікавими є слова М. Фрідмана про важливість уряду, адже він «забезпечує правопорядок, визначає права власності, діє як механізм, за чією допомогою можемо змінювати ці права та інші правила економічної гри, розглядає суперечки стосовно інтерпретації правил, забезпечує дотримання угод, сприяє конкуренції, забезпечує грошову систему, вживає заходів, щоб протистояти технічним монополіям та подолати ефекти сусідства, що їх зазвичай вважають досить важливими для виправдання державного втручання, доповнює приватну добродійність та допомагає окремим родинам у турботі про безвідповідальних осіб – чи божевільних, чи дітей, – такий уряд точно виконуватиме важливі функції» [387, с. 783].

Влада, якою наділений уряд, має подвійну систему відносин. З одного боку, вона є тим чинником, який покликаний боротись проти внутрішньосистемної ентропії. Така політична влада властива кожному

суспільству. У цій своїй екзистенційній функції протидіяти внутрішньосистемній ентропії влада тісно пов'язана з правовим виміром, де закони стають знаряддями виконання нею своїх функцій.

З іншого боку, буття влади зумовлене не лише метою забезпечити нормальне внутрішньосупільне функціонування, її існування залежить і від необхідності, яка диктується із зовні – тих факторів, які йдуть з боку іншого суспільства. Часто ця зовнішня загроза стає значним чинником для самоорганізації та збільшення міцності того суспільного утворення, яке відчуває небезпеку із зовні.

Складна конфігурація внутрішньої структури влади, яка залежить і від внутрішньосупільної конфігурації відносин, і від відносин того чи іншого суспільства із зовнішнім світом, дає право Ж. Баландьє порівнювати владу, особливо в суспільствах кланового типу, із зразком дифузної енергії, де структуру політичних явищ можна зрозуміти лише через таке інтегративне дослідження, яке охоплювало б вивчення і внутрішніх, і зовнішніх відносин. Дослідник наводить приклад східносуданських нуер, де «в їхньому суспільстві різні рівні вираження політичного факту спочатку визначаються природою зовнішніх стосунків: контрольоване протистояння й арбітраж між родами, пов'язаними через генеалогічну систему, спорідненість або союз; протистояння або регламентована ворожість (лише у зв'язку із [суперечками за] худобу) в межах міжплемінних стосунків: щодо чужинців, не-нуер, – постійна підозрілість і війна задля захоплення полонених, худоби і запасів збіжжя» [30, с. 44].

Більше того, у деяких племен ці два складники політичної влади реалізуються у факті існування двох представників влади, де кожний з них репрезентує свій тип влади – чи той, який стосується підтримки порядку всередині суспільства, чи той, який відповідає за формування відносин такого суспільства з іншими народами. Наприклад, у західнокамерунських бамілеке головними є дві постаті. З одного боку, це провідник (fo), який охороняє панівний лад у суспільстві і є посередником між народом та

предками і найвпливовішими божествами. З іншого боку, існує ще один носій влади – перший посадовець (kwiru), який є військовим провідником і більше звернений на зовнішній щодо племені світ, його обов'язком є, зокрема, чітко відстежувати зовнішні загрози та створювати і підтримувати військовий потенціал [30, с. 44]. Як правило, ці два представники влади конкурують між собою за вплив, внаслідок чого можна спостерігати між ними протидію і стримування один одного від тоталітарної узурпації влади.

Втім, не лише ті чи інші представники керівної верхівки відіграють важливу роль у підтримуванні порядку за допомогою свого авторитету та видаючи спеціальні закони. По суті, у кожному суспільстві є низка неписаних норм і цінностей, які регулюють внутрішньосупільне життя. У цьому контексті цікавим може бути поняття соціального капіталу, яке вживає Ф. Фукуяма і яке є сумою суспільних вартостей, що є не лише тими сутностями, які в той чи інший спосіб обмежують індивіда, але радше є передумовами будь-якого спільного вчинку. Як зазначає Ф. Фукуяма, «подібно до фізичного капіталу (землі, будівель, машин) і людського капіталу (вмінь і знань у наших головах), соціальний капітал створює багатства, а тому має економічну цінність для національної економіки... є необхідною передумовою для будь-яких видів групових зусиль, присутніх у сучасному суспільстві, від роботи бакалійної крамнички на розі до лобювання Конгресу чи виховання дітей. Індивіди збільшують свої сили і здібності, дотримуючись спільних правил, які обмежують їхню свободу вибору, дозволяють їм спілкуватися з іншими та узгоджують їхні дії» [389, с. 21–22].

Щодо соціального капіталу потрібно відзначити, що не будь-які цінності самі собою можуть його створювати. Цінності повинні мати аксіологічно-екзистенційну вартість, мати, якщо можна так висловитись, певне позитивне значення. Адже цінності можуть мати і негативний та деструктивний для загальносупільного виміру значення. Ілюстрацією до може бути приклад одного мафіозного боса, який на час розповіді своєї

історії уже відійшов від справ. Так, коли він був ще хлопчиком, його батько, також мафіозі, спонукав його вилізти на мур, після чого намовляв його стрибнути донизу, запевняючи при цьому, що впіймає його. Хлопчик спочатку відмовлявся, але врешті послухався, і коли він скочив, батько його не спіймав, і він боляче вдарився об землю. Ця наука закінчилася приблизно таким повчанням батька: не потрібно нікому довіряти – навіть своїм батькам [389, с. 24].

Як бачимо із цього прикладу, ми маємо справу з певним ціннісним світом мафіозного суспільства, але не можна сказати, що ці цінності становлять соціальний капітал. Про такі цінності можна сказати найперше те, що вони не закорінені в аксіологічно-трансцендентному вимірі з його чіткою ієрархічною структурою різних цінностей. Зважаючи на це, вони не можуть претендувати на екзистенційну істинність і, відповідно, внутрішню правдивість і всезагальність.

Щодо них не можемо сказати, що вони завжди будуть актуальні в усі часи та у всіх народах, оскільки така загальність стосуються лише фундаментальних та глибинних сутностей людської екзистенції. Навпаки, цінності мафіозного світу діють лише в середовищі його представників, і зрідка виходять за межі цього суспільного утворення. Адже часто ставлення до представників внутрішньо злочинного світу є зовсім інакшим, ніж до тих представників, які є поза межами внутрішнього буття цього відокремленого виміру.

Між злочинністю та соціальним капіталом простежується обернено пропорційний зв'язок – що більше якое суспільство його соціального капіталу, то менш розвинутою є злочинність у його середовищі. Річ у тім, що соціальний капітал є певною об'єднувальною нормою, яка вкорінена в міжлюдські відносини, тоді як злочинність пов'язана з відсутністю такого капіталу та порушенням спільнотних норм.

Соціальний капітал стосується і офіційних законів, оскільки є радше неофіційними нормами, які сприяють виконанню офіційних законів. Як

зазначає Ф. Фукуяма, «спільноти мають і офіційні, і неофіційні засоби утвердження норм і контролювання чи покарання відхилень. В ідеалі найкращою формою контролювання злочинності є не великі і репресивні поліцейські сили, а суспільство, яке соціалізує своїх молодих громадян, щоб вони передовсім корились закону, а також скеровували порушників назад у головне суспільне русло за допомогою неформальних громадських засобів впливу» [389, с. 36].

Таким є позитивним аспект навчання, де цей процес використовують для впровадження позитивних для суспільства норм, навчаючи ще несформованих його членів. Роль навчання і прикладу старших важко переоцінити, адже це може мати такі віддалені наслідки, про які навіть не завжди можна з окресленістю говорити. На жаль, навчання, окрім позитивного значення, коли воно скероване на здійснення позитивних змін, може мати і негативний вимір, коли стосуватиметься пропагування антисоціальних ідеалів. Таке пропагування може мати не завжди пряму форму вираження соціально-деструктивних цінностей, а завуальовану. Як зазначає К. Бартол, «кримінальна поведінка формується не обов'язково в результаті участі або контактів з «поганими компаніями» чи кримінальними елементами. Вирішальну роль відіграють нормативні значення або визначення, а не контакти самі собою... кримінальна поведінка може сформуватись, навіть якщо взаємодія з кримінальними групами буде мінімальною. Наприклад, члени законослухняної групи – припустімо, батьки – можуть висловлювати, завуальовано або відкрито і прямо, судження про те, що обманувати – це нормально або те, що в загальному чесних людей не буває» [33, с. 112].

Соціальний капітал відіграє велику роль в буттєвому вимірі демократичного суспільства. Великою мірою це пов'язано з онтологічною близькістю цінностей, які формують фундамент соціального капіталу, і тими цінностями, які так є основою демократичного суспільства і які великий акцент роблять на важливості визнання особистісних прав і свобод. Тут

потрібно відзначити і зворотній бік такої акцентуації уваги на важливості і цінності індивідуального буття. Часто наголос на правах особистості призводить до применшення значення суспільної компоненти людського існування. У крайньому вигляді це може виражатись звичайним людським егоїзмом стосовно всіх тих, хто перебуває за межами егоїстичних інтересів такої особистості. Більше того, навіть коли і не доходить до такого крайнього прояву викривленого розуміння цінності індивідуальності, все ж таки суспільство, яке створене на наголошенні цінності, постає перед проблемою взаємодії та захисту спільних інтересів індивідів.

У такому суспільстві, внаслідок сильного акцентування на принципі свободи індивідуальності, існує певна тенденція до відокремлення членів такого суспільства та замикання їх у власних приватних світах, з одночасним забарвленням байдужості до своїх співгромадян. Складається ситуація, коли відокремлені одні від одних громадяни живуть в одному суспільстві і мають потребу в тому, щоб хтось був захисником їхніх спільних інтересів. У такому становищі, на думку П. Манана, вирішити цю ситуацію можна у два способи – або керування спільними інтересами перекласти на державу, і в такому випадку громадяни погоджуються терпіти її «важку руку», або ж «рівні індивіди мають самі вирішувати спільні проблеми, із цією метою виходити за межі їх приватного життя: через те, що тільки вільні інституції здатні залучити до роботи рівних людей, ці громадяни будуватимуть і запроваджуватимуть саме вільні інституції. Так сталося у Сполучених Штатах, де самоврядування (self-government) зародилося тоді, коли в ньому виникла потреба, у невеличких громадах емігрантів, де людям доводилось опановувати мистецтво об'єднуватися, яке так цінують демократичні народи» [224, с. 193].

Реалізація таких різних способів організації регулювання порядку всередині демократичного суспільства, як і способів захисту спільних його інтересів, завжди заторкуватиме ціннісний вимір, принципи якого тісно пов'язані з принципами суспільної правосвідомості. Останні особливо

важливі для розуміння суті правового закону. Правовий закон розуміють як «владно-регулятивний акт, який не тільки підкріплений та санкціонований державою й іншими соціальними інститутами, а й відповідає (змістовно, формально та процедурно) принципам суспільної правосвідомості, наявний конституційно-правовим нормам і, зважаючи на це, має всю повноту дії в межах конкретної правової системи» [426].

Розуміння суті цього принципу особливо важливе в наш час, оскільки він є одним з найважливіших принципів легітимізації дій влади та легітимності виданих нею законів. Також завдяки існуванню феномену правового закону різноманітні потреби суспільства, особливо якщо вони закорінені в аксіологічно-трансцендентному вимірі, можуть бути закріплені в правовий спосіб.

Фактично, правові закони – це закони, які вже, після зіставлення з певними принципами суспільної правосвідомості, пройшли перевірку і набули легітимності. Проблема певної «правильності» позитивних законів була актуальна в усі часи розвитку філософсько-правового мислення. У кожному часі були свої критерії, які значною мірою залежали від загального розвитку того чи іншого суспільства, від його пріоритетів та цінностей. Наприклад, у період Античності важливим критерієм було загальне благо та справедливість; у Середньовіччі, внаслідок значного впливу християнства на цілу епоху, важливим критерієм було божественне право, згода з яким забезпечувала легітимізацію прийнятих законів в іманентному вимірі. У наш час, час розвитку демократії та ліберальних цінностей, центр ваги легітимізації позитивних законів зміщується в бік визнання чи невизнання тих цінностей, які стають фундаментом для побудови демократичного суспільства, а також для створення умов розвитку громадянського суспільства.

Феномен громадянського суспільства є черговим етапом прогресивного розвитку людської цивілізації. Великою мірою, цей феномен пов'язаний з фактом усвідомлення цінності людини, усвідомлення важливості визнання її

прав і свобод перед лицем непропорційно великої відносно людини такої соціальної одиниці, як держава. При зіставленні таких соціальних сутностей, як людина та держава, перевага останньої, на перший погляд, є значною. У деякому сенсі, воно так і є, тобто першість мають інтереси держави над інтересами індивіда. У якийсь момент така перевага може доходити до крайньої межі, яка має місце в тоталітарних системах, де особистість нівелюється до значення гвинтика у великому механізмі, що в будь-яку хвилину можна знищити і замінити на інший. Таке постійне насилля над людиною призводить до феномену, який вдало описав І. Ільїн, – «насилля не виховує душу до автономії, але застрашує її та насичує її злобою і ненавистю. Заплутаний «не сміє» до тих пір, поки не наважиться, а коли один раз наважиться, він без перепон виливає свою злобу та реалізовує свою ненависть. Насилля «примушує» людину, не наводячи їй предметних переконань, і тому перемога його є лише видимою і позначає приниження душі» [133, с. 428].

Отож, такий шлях відносин між державою та індивідом є безвихідним, оскільки не приводить до практичної реалізації екзистенційно-аксіологічних покликань людської особистості, а навпаки – призводить до руху людини у зворотному від прогресу напрямі. Власне, громадянське суспільство і є до того покликане, щоб захищати природні права кожної особистості перед викривленою формою держави, яка в тоталітарному суспільстві перетворюється з посередника служіння суспільству на безособового деспотичного монстра.

Безвихідним такий стан придушення людської індивідуальності є щодо цілого суспільного виміру, оскільки не може бути суспільство щасливим, коли складається з нещасливих членів, у яких культивуються зовсім не ті риси, які приводили б до міцності та стійкості такого суспільства. Така зневага до аксіологічно-трансцендентного виміру, у якому закорінені природні права людської особистості, також є небезпечними і для тих, хто є на місці правителя, оскільки все те, найкраще, що є в людині, що має великий

потенціал для розбудови аксіологічно-правильного суспільства, у тоталітарному суспільстві придушується. Одночасно з таким придушенням всього найкращого, що є в людині, у самому суспільному вимірі спостерігається значне наростання несправедливості, яка майже завжди йде шляхом зростання і яка часто закінчується революційними змінами в суспільстві, з не завжди мирним закінченням для тих, хто спричинив таку несправедливість у суспільстві.

Саме тоталітарне суспільство (хворобливе суспільство) системно створює певну структуру для продукування такого типу індивідуального буття більшості членів суспільства, яка аксіологічно не відповідає перспективам їх існування, проте утилітарно вигідна для меншості, яка експлуатує ресурси обманутої більшості. Важко не погодитись зі словами, що «індивідуальне забувається в деспотичному суспільстві. Такий спосіб правління не потребує добродетності, більше того, вона небезпечна для правителя. Зрозуміло, що в цих умовах не культивуються честь, гідність особи, мужність та інші загальнолюдські чесноти, оскільки безпека особи залежить від її мізерності» [197, с. 47].

Великі масштаби суспільної несправедливості створюють таку ситуацію, яка ризикує привести її використання для повалення наявного ладу. Так, ілюстрацією цієї тези може бути революція 1917 р. Особливо цікавими можуть бути спогади російсько-американського соціолога, який був свідком революційної ситуації в Росії і який занотовував те, що спостерігав. Скажімо, він записав слова В. Леніна, якими той закликав до революції: «Товариші робітники... відвойовуйте фабрики у підприємців! Товариші селяни, беріть землю у ворогів ваших, поміщиків! Товариші солдати, припиняйте війну і повертайтеся додому»... Бідняки, ви помираєте з голоду, коли навколо вас плутократи і банкіри. Чому б вам не захопити усі ці багатства? Грабуйте награване! Безжалісно громіть увесь капіталістичний світ!» (Сорокін 233–234). Важко уявити, що ці слова мали б успіх в слухачів, якби не було певних негативних суспільних явищ, що тісно пов'язані із

суспільною несправедливістю. Подальша історія показала факт неможливості побудови аксіологічно нормального суспільства тоталітарними методами. Не можна змінити особистісне та суспільне життя, замінюючи один тоталітаризм іншим.

В ідеальному стані між державою, коли вона виконує свої природні функції, та громадянським суспільством спостерігається принцип синергетики. Як зазначає В. Бачинін щодо громадянського суспільства, воно «будучи відкритою, самоорганізовувальною системою природних соціальних відносин між індивідами і приватними особами... повністю відповідає принципам синергетики. Воно активно обмінюється речовиною із своїм головним контрагентом – державою» [37, с. 84].

Розвиток самого громадянського суспільства тісно пов'язаний з розвитком соціального капіталу. Останній є корелянтом міри взаємодовіри всередині суспільства, справедливості та рівності. Феномен цього «капіталу» полягає в тому, що він безпосередньо залежить від його використання – що більше він використовується всередині суспільства, то більше він зростає. Цей капітал тісно пов'язаний з тими горизонтальними відносинами, які відіграють фундаментальну роль в існуванні громадянського суспільства. Як зазначає А. Карась, «горизонтальні взаємини між людьми можуть бути лише на основі рівності і правдивості; вони, власне, створюють відповідне «поле тяжіння» в напрямку рівних і щирих стосунків. Важливою рисою горизонтальних взаємин є максимальна відкритість інформації, якою обмінюються учасники і яка є необхідною для прийняття правильних рішень. Мережі горизонтальних зв'язків, що встановлюються в «малих групах», визначають демократичну інтенцію громадської активності, а люди, які взаємодіють у «павутинні» горизонтально налаштованій мережі, «здатні взаємовигідно співпрацювати» (Р. Патнер) і створювати соціальні структури справедливо організованою співпрацею» [149, с. 436–437]. Така зміна акцентів на важливості горизонтальних зв'язків та зменшення ролі вертикальних відносин великою мірою є частковим проявом

загальносуспільних змін наших часів. Власне, у наш час велике значення відводиться мережам, як ефективним моделям не тільки в суспільному вимірі відносин, але й інших вимірах буттєвого простору людського сприйняття.

Розуміння правового закону впродовж тривалого часу історії людської думки зазнавало щораз більшої деталізації й окреслення і зараз охоплює такі моменти: 1) не може суперечити конституційним принципам, причому ні змістовно, ні формально; 2) шлях формування і прийняття його завжди здійснюється поступово й передбачає активну участь усіх гілок влади, які встановлені Конституцією; 3) має загальнообов'язковий характер – і його загальнообов'язковість не обмежується лише територіальним принципом, але стосується й ієрархічно-соціальної структури життєдіяльності суспільства – ніхто, незалежно від соціального статусу, не може бути вільним від нього; 4) дія правового закону поширюється на всі владно-політичні інстанції й інститути, – дії будь-якого державного органу не можуть суперечити внутрішньодержавним законам; 5) рівень розвитку суспільної правосвідомості безпосередньо впливає на ефективність правових законів, оскільки пов'язаний з готовністю громадян виконувати такі закони; 6) під правове регулювання підпадають лише зовнішньо дієві аспекти буттєвого виміру громадян, водночас інші виміри, зокрема духовне життя та переконання громадян, не підпадають під владно-правову регуляцію; 7) правовий закон стоїть на сторожі і гарантує недоторканість природних прав і свобод громадян та їх безпеку; 8) правовий закон не має зворотної дії; 9) він може бути змінений лише при збереженні всіх законотворчих процедур, які передбачені Конституцією; 10) правовий закон скерований на забезпечення інтересів більшості, але також має передбачати можливість тієї чи іншої компенсації для меншості, чий інтереси можуть постраждати від дії такого закону [426].

Ймовірно, що розуміння філософського виміру правового закону буде далі розвиватись по мірі парадигмального розвитку суспільства. Разом з тим, очевидним є й те, що фундаментальні принципи, на яких побудоване сучасне

розуміння правового закону, залишаться незмінними. Подальший розвиток філософського розуміння правового закону йтиме в напрямку збагачення теперішнього його розуміння, яке буде синхронізуватись зі щораз глибшими знаннями в антропологічному, філософському, суспільному та правовому вимірі. Незмінність фундаментальних принципів побудови правових законів корениться у факті їх вкоріненості в трансцендентно-аксіологічному вимірі. Важливою ознакою останнього є те, що його сутності перебувають за межами часово-просторового виміру, і тому зберігають свою актуальність впродовж усього часу існування людського осмислення дійсності.

2.2 Експлікація пізнавальної (або гносеологічної) природи закону як квінтесенції права

Розглядаючи це питання у філософсько-правовій площині, потрібно сказати, що тісний взаємозв'язок права і закону полягає в тому, що закон – це певне відображення державно-політичної волі, а право – наслідок суспільних відносин, які заклали основу розвитку державно-власницьких відносин. Якщо говорити про залежність закону від права, то варто сказати, що під останнім розуміють саме «природне право», яке охоплює такі категорії, як свобода, мораль, цінність, справедливість та рівність. Тому це право має слугувати критерієм для повного й обґрунтованого оцінювання чинного позитивного права і закону.

С. Алексєєв писав, що «абсолютно чистого права як певної реально функціонуючої юридичної системи в нашому земному житті не було, немає і не буде ніколи. Саме тому право при всьому своєму функціональному призначенні покликане перебувати в самій гушці складного, грішного і прекрасного буття та функціонувати в системі реальних, практичних життєвих відносин. Воно завжди існувало і незмінно існуватиме в суперечливій павутині економічних, політичних, моральних зв'язків і порядків, у гармонії з ними, з тісним зв'язком з ідеологією і владою, а також

під впливом волі і страстей конкретних земних людей, які, своєю чергою, схильні до впливу, проникнення в них різноманітних чуттєвих факторів, захоплень, емоцій, оман, ілюзій» [16, с. 59]. На його думку, якщо враховувати результати наукових опрацювань правового матеріалу та не «очищати» особисту, персоніфіковану плоть права від всього того, що до нього додається (від економіки, політики, моралі, чесності, суб'єктивних факторів), то можна побачити споконвічну природу «чистого права», як явища розуму абсолютно неможливо.

Зіставивши такі поняття, як право і закон, варто сказати, що лише праву повинна надаватися законна сила, оскільки тільки закон є правовим явищем, певною формою вираження права. Розглядаючи поняття «закон», потрібно вказати, що він завжди має бути правовим, щоб у майбутньому стати обов'язковим для всіх, саме тому вжите в реченні словосполучення «дух закону» та «буква закону» не повинні виражати відмінності між собою.

Багато вчених вживають таке поняття, як правовий закон, що означає законодавчий акт, котрий утворений на завадах верховенства права і має на меті своїм безпосереднім процесом регулювання забезпечити розвиток людини, цивілізованого громадянського суспільства і держави суто в правових межах. Іншими словами, під правовим законом маємо розуміти право, що набуває формалізованого, регламентованого визначення, тобто набуває законної, державної сили завдяки суспільному визнанню.

До основних соціальних ознак правового закону варто віднести такі: забезпечує реалізацію справедливості, є мірилом свободи кожної людини та громадянина в суспільстві, втілює потреби, інтереси кожного окремо взятого індивіда, а також реалізує волю народу, закріплює і проголошує права та свободи, честь та гідність людини, відповідає нормам Конституції, які розумно гармонують у суспільстві, забезпечуючи тим співвідношення обов'язків, прав і заборон, є тим еталоном, що показує: права людини – це найвища цінність відповідно до найвищих міжнародних актів про права людини.

Відмінності аналітичної і континентальної традицій у філософії права ХХ ст. яскраво проявляються в інтерпретації класичних природно-правових уявлень, які припадають на період Античності, Середньовіччя та Нового часу. Як зазначають Є. Афонасін та А. Дідікін, «у континентальній філософії поняття природного права виконує роль моральної і ціннісної основи життєдіяльності людини, яка протиставляється нормам чинної позитивної правової системи, забезпеченим державним примусом». Саме тому, на їхню думку, природне право виводиться з божественного світопорядку (неотомізм), саморозвитку абсолютного духу й об'єктивної ідеї права (неогегельянство), апріорних «нормативних ідей», «ідеальних юридичних форм» і «ейдетичного права» (феноменологія права), «природи речей» як ідеальної форми, що відноситься до сфери «Належного» (неокантіанство), «живого існування», «прикордонних ситуацій» і «екзистенції» людини (екзистенціалізм), «процесу історичного праворозуміння», «живої історичної мови» (герменевтика) тощо. У другій половині ХХ ст. однією з головних тенденцій в аналітичній філософії права є виникнення нових форм правового натуралізму (теорій природного права) – як реакція на теоретичні і методологічні установки юридичного неопозитивізму спостерігається в багатьох послідовників. Основна особливість взаємодії натуралізму і позитивізму зумовлена відмінностями в теоретичному осмисленні загальних умов «юридичної дійсності» правових норм. Розуміння права як нормативного регулятора людської поведінки неминуче ставить питання і про розмежування права і моралі як стандартів поведінки. У цьому сенсі у позитивізмі визнання в ролі умов «юридичної дійсності» визначається відповідно до соціальних фактів, а в натуралізмі – відповідно до морального змісту правових норм [25, с. 32–33].

Як зазначає В. Бабаєв, «соціологічний і філософський підходи дали «широке» розуміння праву, коли в його поняття вводилися і норми права, і правосвідомість, і правовідносини тощо». Представники кожного з названих підходів вважали його найбільш плідним, а отримане в результаті визначення

права – єдино правильним. Істина, як завжди, є не стільки на крайніх полюсах непримирених думок, як між ними. Полярні судження можуть бути зближені, а компроміс може становити цілком прийнятне розуміння права. Саме це й простежується в публікаціях останніх років про праворозуміння. Правильне розуміння права не тільки визначає перспективи і напрями розвитку юридичної науки та її ефективність, а й озброює юриста-практика надійним і точним засобом правозастосовної і правоохоронної діяльності. Не знаючи, що таке право, безглуздо вести мову про його правильне застосування, законність, юридичну відповідальність. З'ясовуючи суть права і його ознаки, доречно повернутися до старої, добре розробленої в дореволюційній юриспруденції ідеї розподілу права на природне і позитивне(закон) [358, с. 197–198].

Як ми вже зазначали, процес повного усвідомлення всіх джерел права пов'язаний з тим, наскільки право розуміється як явище соціального порядку, і з соціологічними умовами його (права) визрівання. Право виникає з колективної волі різних груп; це результат впливу груп, об'єднаних за професійними, духовними чи іншими ознаками; право зумовлене різними інтересами: економічними, політичними, соціальними. Однак у конкретному випадку юридичне правило може бути або мимовільним (спонтанним), якщо виходить безпосередньо від соціальної групи, або запропонованим – від якогось офіційного і наділеного відповідними повноваженнями органу [44, с. 104–105].

На сьогодні право можна охарактеризувати як внутрішню форму, а саме, поєднання правових норм в інститути, підгалузі й галузі права. Саме тому формальна визначеність права обґрунтовується тим, що поведінка суб'єктів в певному вигляді нормативної моделі фіксується в нормах права як права й обов'язки всіх осіб суспільних відносин. Право стає обов'язковим тільки в тому випадку, якщо воно санкціонується спеціальним уповноваженим органом чи суб'єктом в межах конкретної компетенції. Саме здійснення права покладається на державу, яка в особі спеціальних

державних органів здійснює правосуддя, стежить за дотриманням правопорядку і законності. А це можливо лише за реальних умов та засобів, що допомагають безперешкодній і добровільній реалізації відповідними суб'єктами уже наявних у правових нормах зразків поведінки, котрі, з іншого боку, мають на меті заохотити і переконати у здійсненні бажаної поведінки. Тому право, як волевиявлення держави, – це відповідна система загальноприйнятих і загальнообов'язкових правил поведінки, формально визначених чи встановлених державою задля забезпечення правопорядку й законності, які створені для урегулювання суспільних відносин.

Розглядаючи саме поняття «правопорядок», більшість людей вважає, що дві частини цього слова виступають синонімами, хоча право має ширше значення. Так, на думку В. Бібіхіна, «хто користується монополією на примус, природно зацікавлений в тому, щоб запроваджуваний ним порядок був визнаний як правий. У критичній соціології за основу береться примус, але не насильницький, а символічний, який йде лінією навіювання, що запроваджуваний порядок освячений вищим правом. Цьому служить урочистість влади, оточення її священними символами. Коли бачимо поруч з президентом церковного ієрарха, перед нами постає символ освячення дій президента. Для успішного переконання в тому, що наявний порядок і є справедливістю, потрібне насамперед правове незнання мас. Саме тому право в таких умовах виявляється першою умовою для швидкого і безпроблемного запровадження порядку. У терміні «правопорядок», коли він застосовується бездумно, поєднано поняття, які часто є протилежними. Більшість населення зазвичай готова заради якнайшвидшого введення порядку не заглиблюватися у правову сторону введених заради порядку заходів. Наприклад, більшість нашого населення фактично згідні із системою реєстрації, але при цьому багато хто без вагань визнає, що система реєстрації прямо порушує заявлені в Конституції права людини і, по суті, продовжує стару систему прописки, залишок кріпосного права. Порядок обіцяє швидкі зручності, проте шлях терплячого слідування праву видається надто довгим»

[44, с. 27–28]. Отже, завдяки правовій неграмотності більшість людей не розуміє значення слова «право» та яку важливу роль відіграє воно в житті кожної людини. Саме тому основна маса готова йти назустріч силовій владі, піддаючи неправильному порівнянню права і порядок, визнаючи їх тотожними.

Щодо ідеї «процедурного» природного права варто зазначити, що вона є спробою побудувати природно-правову теорію на основі юридичного формалізму й обґрунтування ціннісної завантаженості правових норм. Саме тому Є. Афонасін та А. Дідікін пишуть, що «об'єктом дослідження в їхній концепції є не правова норма, а правовідносини як сукупність юридичних процесів і процедур з реалізації норм права. Сфера правовідносин досить широка й охоплює відносини, що виникають зі звичаїв, договорів, судових, адміністративних та управлінських рішень і регульовані нормами статутного права (законодавства)». У цьому сенсі юридична сила правової норми залежить не стільки від легітимності законодавця й дотримання процедур законотворчості, скільки від внутрішнього змісту норми. Норми права мають цільовий та інструментальний характер, який проявляється в процесі їх застосування. Це положення основане на філософсько-методологічних уявленнях. Тому вони вважають, що будь-яка інтерпретація подій припускає виявлення в результатах спостереження єдності цільового, фактичного і ціннісного змісту. Немає потреби розділяти сфери фактів і цінностей, оскільки розуміння події завжди вміщує оцінку з позиції цінностей: «факт події може бути зрозумілий тільки при здатності оцінити те, що відбулося». Звідси випливає, що право може і повинно бути зрозуміле саме собою, з погляду цілей і засобів правового регулювання відносин у суспільстві. У цьому випадку норма права повинна містити певну мету («належне») і визнавати засоби її досягнення [25, с. 34–35]. Отже, потрібно наголосити, що право являє собою цільову діяльність, спрямовану на підпорядкування людей керуванню і контролю за допомогою загальних правових норм.

На думку Ж.-Л. Бержеля, «будь-якому юридичному припису властиві

власне припис і санкції (за невиконання наказу). Це правило поведінки, що вводить у соціальні відносини для того, щоб упорядкувати життя суспільства. Воно наказує або забороняє певні типи поведінки, створюючи при цьому обов'язки, роблячи легітимними певні установки, наділяючи правами». Саме в такому значенні ці приписи, на його думку, можуть варіюватися до безкінечності. Схематично можна розрізнити позитивні накази, через які право наказує або дозволяє здійснювати певні дії (вчинки) (військова повинність, обов'язок виплачувати аліменти), або зобов'язує миритися з деякими формами поведінки чи з впливом з боку окремих прав, і негативні накази, що виражаються в забороні (заборона на зведення будівель, на порушення норм спільного проживання). Названі типи приписів можуть стосуватися будь-яких аспектів суспільного життя, незалежно від того, чи йдеться про інтереси окремих осіб або колективні інтереси, про інтереси приватних (приватновласницьких) або громадських, що стосуються людей або майна, незалежно від типу відповідних явищ або видів діяльності. Що стосується сили юридичного припису, то вона також може бути різною» [41, с. 80–81].

З появою права на етапі становлення ранньокласового суспільства, як певного нормативного способу регулювання виробничого господарства, ремісництва, вільної праці, як зазначає А. Венгеро, «становлення права йде шляхом утворення спеціальних правил, що регламентують організацію і процес сільськогосподарської праці й розподілу його результатів. Ці правила отримують специфічне закріплення у формі агрокалендарів, й одночасно розвивається самостійна система, яка інформує про ці норми, контролює їх виконання. У тривалому діалектичному процесі становлення міст-держав, класів право є способом здійснення функцій міста-держави. З розшаруванням раннього земельного суспільства, розвитком класового суспільства, виникненням приватної власності, товарно-грошових відносин право отримує чіткий класовий характер, тобто починає служити економічним та іншим інтересам певних соціальних груп (це здійснюється передусім через

посилення санкцій, що захищають власність). Взаємодія двох правових підсистем – позитивного зобов'язання і дозволів-заборон, спочатку виражених у релігійних формах або таких, що отримують релігійну санкцію, – характеризує соціально-нормативний регулятор ранніх держав» [66, с. 39].

Тому на сьогодні можна виділити три основні форми розвитку суспільства. Перша – фаза зародження, відноситься переважно до тих товариств, де відбувається лише становлення форм економіки. Друга фаза знаменує оформлення цього пласта регулятивної системи в якусь систему правил (норм). Ця фаза пов'язана з такими товариствами, де чітко простежується домінування різних форм основної економіки. Відтак третя фаза пов'язана з письмовою кодифікацією права в низці початкових державних утворень. Отже, етапи формування права можна охарактеризувати його відмінністю від інших соціальних норм: соціальність, нормативність, обов'язковість, послідовність. Саме вони слугують тими ознаками, котрі відмежовують право від інших соціальних норм.

Право за своєю функціональністю багатоманітне, саме тому торкається усіх сфер людського життя. Воно забезпечує, по-перше, регулятивну функцію, що дозволяє організувати трудову діяльність, виробничу діяльність товариства, нормальний економічний оборот, виробництво, розподіл, обмін і споживання продуктів (товарів). По-друге, право виконує охоронну функцію, захищаючи державний лад, соціальну структуру суспільства, організацію економічного життя, панування певних класів або соціальних груп, ідеологічні засади, життя, свободу, власність общинників-хліборобів, інших членів суспільства. По-третє, право виконує гуманістичну функцію, пом'якшуючи суперечності (через закріплення компромісів), соціальні зіткнення, класову непримиренність, свавілля в суспільстві тощо. По-четверте, право виконує ідеологічну функцію, вводячи в суспільну свідомість набір уявлень про необхідні принципи і правила поведінки, духовні і моральні цінності. Відтак право виконує важливу виховну функцію, тим

самим готуючи молоді покоління, і не тільки їх, до сприйняття правових і моральних цінностей, ідеалів соціального гуртожитку, цілей існування суспільства [66, с. 39–40].

Своєрідність філософії права Гегеля, поряд з принциповими особливостями його діалектичного методу, зумовлена і специфікою його концепції та праворозуміння. Право, за Гегелем, полягає в тому, що наявне буття вільної волі, діалектика цієї волі збігаються з філософським конструюванням системи права як царства реалізованої свободи. Свобода, за Гегелем, становить субстанцію й основне визначення волі. У тому, що вільно, і є наявність волі, оскільки мислення і воля в гегелівській філософії відрізняються одне від одного не як дві різні здатності, а лише як два способи – теоретичний і практичний однієї і тієї ж здатності мислення [82, с. 15–16].

Поняття «право» вжито в гегелівській філософії права в таких основних значеннях: 1) право як свобода (ідея права), 2) право як певний щабель і форма свободи (особливе право), 3) право як закон (позитивне право).

На ступені об'єктивного духу, де весь розвиток визначається ідеєю свободи, «свобода» і «право» виражають єдиний сенс. У цьому сенсі гегелівська філософія права могла б називатися «філософією свободи». Відносини «свободи» і «права» опосередковуються через діалектику вільної волі.

Відповідно до загальноприйнятої індивідуалістичної думки – людська особистість є кінцевою метою права, саме тому юридичні закони можуть прийматися тільки у зв'язку життєдіяльності людини як такої. На думку, Ж.-Л. Бержеля, «суспільство створене для людини, а не людина для суспільства. Саме тому держава і суспільство повинні забезпечити гідне існування людини і свободу, оскільки вони є лише «конструкціями», що дозволяють людині затвердити цінність своїх прав і реалізувати їх. Правовий закон покликаний примусити всіх дотримуватися права кожного індивіда, він

встановлює взаємні обмеження цих прав і пов'язує ідею прав з ідеєю обов'язків. Так, для Канта право є «системою умов», які забезпечують співіснування індивідуальних «свобод», а також співіснування здатності кожного діяти з аналогічною здатністю інших. Свобода виступає тут як вище благо і «вроджене право» людини, захищати яке – завдання держави. Об'єктивне право виявляється в такому випадку «системою суб'єктивних прав, забезпеченою належними інструментами, тобто законами, які визначають, обмежують і гарантують владу індивідів». Ця концепція з тріумфом перемогла у Франції під час Революції. Однак вона стала причиною зловживань лібералізмом, що не знають жодних меж, і викликала до життя, як відповідну реакцію, доктрини соціалістського та колективістського напрямку» [41, с. 67–68].

Як зазначають Є. Афонасін та А. Дідікін, «обмеження свободи може настати лише у випадку колективного виживання і на благо тих, хто опинився в найбільш невігідному становищі з природничих або соціальних причин. У ситуації відсутності інформації про особисті переваги, такі як краса, сила, багатство, вигідне місце проживання тощо, будь-яка розумна людина з бездоганним відчуттям справедливості вибере зазначені універсальні принципи бодай тому, що ніхто не застрахований від того, що його «народження» у світі будуть супроводжувати різні несприятливі обставини, на зразок хвороб, бідності і низького соціального походження. Відтак людина не знайде аргументів проти фундаментального положення про те, що справедливе суспільство зобов'язане компенсувати несприятливу первісну ситуацію одних коштом випадкових переваг інших. Отже, кожна людська особистість має безумовну цінність, і інтереси суспільства загалом не можуть превалювати над інтересами окремої особистості. Всупереч базовому постулату утилітаризму, збільшення колективного «блага» не може досягатися через обмеження свободи окремих людей. Люди згодні добровільно обмежити свою свободу лише для того, щоб допомогти знедоленим, наскільки це можливо, компенсуючи їх несприятливе вихідне

становище. Внаслідок чого реалізується модель універсальної «справедливості як чесності»: встановивши чесні правила, люди чесно за ними грають» [25, с. 41].

Право завжди об'єднувало поняття справедливості, чесності, свободи. Аби досягнути рівності кожного в суспільстві, потрібні ефективні і дієві норми, які урегульовували б цю сферу.

Під «позитивним» сенсом слова «свобода» варто розуміти, на думку Берлін Ісаяя таке: «виникає бажання бути господарем самому собі. Я хочу, щоб моє життя і мої рішення залежали від мене, а не від якихось зовнішніх сил. Я хочу бути знаряддям дії, а не підкорятися чужій волі. Я хочу бути суб'єктом, а не об'єктом; додержуватися власних міркувань й усвідомлювати цілі, а не робити щось під впливом зовнішніх причин. Я хочу бути кимось, ухвалювати самостійно рішення, вибирати напрям дії, а не підкорятися силам природи або іншим людям, неначе я річ, тварина або раб, не здатний жити по-людськи, тобто визначати і здійснювати власні завдання, власну стратегію» [42, с. 51].

У багатьох вченнях поняття свободи трактують з погляду не тільки правового, але й філософського, соціального та політичного. Як пише О. Данильян, свободу він розуміє як одну з основних, найскладніших філософських категорій, яка характеризує сутність людини, що складається в його здатності мислити і діяти у відповідності зі своїми намірами, бажаннями та інтересами, а не внаслідок якогось примусу. З часів Античності до наших днів ідея свободи була властива практично всім розвиненим філософським системам. Так що в певному сенсі філософія – це вчення про свободу. Потрібно відзначити, що в історії філософської думки існували різні підходи до визначення свободи, шляхів і засобів її досягнення. Так, для більшості представників античної філософії – Сократа, Діогена, Епікура і Сенеки – свобода є змістом і метою людського існування. Для представників середньовічної схоластики – Ансельма Кентерберійського, Альберта Великого і Томи Аквінського – свобода розуму і вчинків можлива тільки в

межах церковних догм, а за їх межами свобода являє собою ересь, тяжкий гріх. У Новий час переважальною є позиція щодо свободи як природного стану людини, шляху до соціальної рівності і справедливості (Томас Гоббс, Поль Анрі Гольбах, П'єр Сімон Лаплас). Велику увагу проблемі свободи приділяли і представники німецької класичної філософії. І. Кант, наприклад, під свободою розумів інтелігібельну (тобто недоступну чуттєвому пізнанню) сутність людини; для Й. Фіхте свобода – єдина абсолютна реальність; а Г. Гегель розумів під свободою багатопланову реальність, яка у всіх своїх проявах є формою об'єктивації абсолютного духу [107, с. 378–379].

На думку Ж. Марітен, «суспільство вільних людей визнає основні принципи, які знаходяться в центрі самого його існування. Справжня демократія – це угода між свідомістю і волею різних людей на основі їхнього спільного життя. Демократія усвідомлює саму себе і свої принципи, і вона повинна бути здатна захищати і підтримувати своє уявлення про суспільне і політичне життя, вона повинна нести загальну людську віру у свободу. Помилка буржуазного лібералізму полягала в тому, що демократичне суспільство, з його позиції, – це якесь змагання за основи суспільного життя... Буржуазна демократія ХІХ ст. була нейтральною навіть щодо свободи. Оскільки в неї не було реального загального блага, то не було й реального загального мислення, не було загальної свідомості, а лише байдужий порожній череп, оточений дзеркалами: не дивно, що перед Другою світовою війною в тих країнах, які потрапили під вплив зіпсованих фашистської, расистської або комуністичної пропаганди, суспільство втратило будь-яке уявлення про самого себе і віру в себе, якусь загальну віру, яка могла б спонукати його протидіяти негативним процесам» [227, с. 104–105].

На сьогодні право виступає в ролі захисту наявного суспільного і державного ладу, забезпечення їх стабільності, рівноваги, а також охорони прав людини і громадянина від порушень на основі рівності всіх перед законом і судом, тобто забезпечує справедливість властивими йому засобами.

Саме тому воно має певні межі втручання в життя суспільства, організацій, окремих людей. Як зазначає Т. Рогова і А. Напрієнко, «основним завданням права є регулювати найбільш важливі статусні відносини, від яких залежить реалізація найважливіших гуманно-естетичних, моральних, демократичних, економічних і соціальних принципів у житті суспільства, просування суспільства і держави шляхом прогресивного розвитку. Основний вплив держави, зокрема й за допомогою правового регулювання, на приватне і суспільне життя є згубним для суспільства і самої держави. Право здатне виконувати своє соціальне призначення завдяки тому, що воно нормативне, тобто складається з норм – загальнообов'язкових для всіх правил поведінки, встановлених і санкціонованих державою з метою регулювання суспільних відносин. Тому потрібно сказати, що зміст права – це поєднання правил поведінки людей і діяльності організацій, встановлених (санкціонованих) державою відповідно до загальнолюдських і класових інтересів і потреб суспільства. Право створює умови для задоволення цих потреб та інтересів» [310, с. 74].

Розділяючи право на природне і позитивне, варто зазначити, що одним з успіхів природного права стала кодифікація. Саме вона, на думку Р. Девіда та К. Жоффре-Спінозі, виражається природним завершенням концепції, що лежить в її основі, і всієї багатовікової творчості університетів. Протягом шести століть в університетах викладали право, подаючи його як зразок справедливості. Помалу цю ідею брали за основу юристи, і, зрештою, вони перейнялися переконанням у перевазі цього зразка і стали розглядати місцеве право як пережиток минулого обскурантизму. Чому ж нині, коли розум, досягнувши розквіту, править світом, не зробити зразкове право університетів, доповнене й уточнене школою природного права, чинним реальним правом, застосовуваним на практиці різними націями? З цієї позиції, школи природного права знаменують поворот в історії; вперше з'являється бажання зробити чинним правом ідеальне право, що викладається в університетах. Можна сказати, що вперше виник інтерес до

позитивного права. Вперше також стало допускатися, що суверен може створювати право і переглядати його. Правда, вважалося, що ці повноваження даються суверенові для закріплення принципів природного права. Тут йдеться про «створення кодексу, відповідного природі, санкціонованого розумом і гарантованого свободою». Однак, отримавши відповідні повноваження, влада може ухилитися від названої мети; законотворець може використовувати її для зміни основ суспільства, і не боячись за «природні закони» [106, с. 49].

Враховуючи принцип формальної рівності, не потрібно забувати його зв'язок з правом як форми суспільних відносин. На думку В. Нерсесянца, «специфіка правової формальності зумовлена тим, що право виступає як форма суспільних відносин незалежних суб'єктів, підлеглих у своїй поведінці, діях і взаємовідносинах загальній нормі. Незалежність цих суб'єктів один від одного в межах правової форми їхніх взаємин й одночасно їх однакова, рівна підпорядкованість загальній нормі визначають зміст і суть правової форми буття і вираження волі. Правова форма свободи, демонструючи формальний характер рівності, загальності і свободи, припускає і виражає внутрішню сутнісну і смислову єдність правової формальності, загальності, рівності і свободи. Для всіх тих, чиї відносини опосередковуються правовою формою, – хай яким вузьким є це правове коло, право виступає як загальна форма, як загальнозначущий і рівний для всіх осіб (різних за своїм фактичним, фізичним, розумовим, майновим становищем тощо) однаковий масштаб і міра. Загальність права як єдиного і рівного (для того чи іншого кола відносин) масштабу і міри (а саме – міри свободи) означає заперечення сваволі і привілеїв (у межах цього правового кола)» [255, с. 23–24].

Якщо розглядати процес історичної творчості, то людина значною мірою залежить від своїх прав та обов'язків, свобод, які визначають можливості кожного та його соціальні блага в суспільстві. Як пише Д. Саблін, «проблема прав людини завжди була предметом гострих класових

битв, які велися за володіння правами, за розширення прав, які фіксували статус людини в суспільстві. Саме тому кожна ланка розвитку суспільства була кроком на шляху набуття і розширення свободи. Історія свідчить, що необхідні постійні зусилля для підтримки і захисту прав і свобод людини. На сьогодні кожне покоління відповідає на вічний виклик історії, пов'язаний з відстоюванням такої великої цінності, як свобода і права людини. Процес формування і розвитку культури суспільства неможливий, якщо він не вносить принципово нового в становище особистості, якщо людина не отримує з кожною новою сходинкою розвитку додаткових свобод, бодай класово обмежених, але все ж які розширюються від однієї суспільно-історичної формації до іншої. Цей етап культурного прогресу можна простежити на зростанні гуманного начала в моралі, праві, релігії, філософії завдяки природно-історичному розвитку суспільства» [320, с. 5–6].

«Політичне суспільство має право й обов'язок підтримувати серед своїх громадян, головню за допомогою освіти, тимчасову і, по суті, практичну віру, від якої залежать національна спільність і громадянська свідомість. Політичне суспільство не має права, чи то тимчасового, а чи постійного, обмеженого тією сферою, де сучасна держава володіє автономною владою нав'язувати громадянам або вимагати від них догматів віри чи підпорядкованості розуму, філософських або релігійних переконань, які подавали б себе як єдино можливе виправдання для того практичного права, засобом якого загальна віра виражає себе. Важливим для політичного суспільства є те, що демократичне почуття фактично залишається живим завдяки прихильності різних людських умів до морального права. Ті шляхи і ті обґрунтування, за допомогою яких здійснюється загальна прихильність, належать сфері свободи людських умів», – пише Ж. Марітен [227, с. 106].

Порівнюючи природне і позитивне право, потрібно визначити елементи кожного з них та задіяти їх, спираючись на конкретні факти, звертаючи увагу тільки на безпосередню ефективність ухвалених рішень. Що стосується загальної теорії права, як зазначає Ж.-Л. Бержель, то «виникає бажання

відмовитися від аналізу цінностей, переслідуваних і затверджуваних правом – настільки вони численні, різноманітні, невловимі і суб'єктивні, – через побоювання, що за всією цією строкатістю не вдасться розгледіти істотно важливі, незмінні і перманентні елементи юридичного мислення і техніки. Водночас не можна забувати, що в правових нормах, у доктрині права і судовій практиці виражається чимало фундаментальних цінностей, іншими словами, ці цінності живлять розробку, застосування і процес еволюції права. Ні практики, ні теоретики не можуть абстрагуватися від кінцевих цілей правової системи чи правових норм, якщо бажають зрозуміти сенс останніх, спрямовувати процес їх тлумачення, давати координати сфер застосування або передбачити шляхи еволюції. Ідея про «рішення, прийнятне і в соціальному, і в моральному сенсі у цій сфері, не є випадком позаправового розгляду». Правове судження не зводиться до спрощеної, з формального і логічного погляду, дедукції, правове судження – це постійне зіткнення між цінністю (конкретного) рішення та його внутрішньою сумісністю з правовою системою загалом» [41, с. 55–56].

Право як закон (позитивне право) є одним з «особливих прав». Гегель пише, що право в собі, у його об'єктивному наявному бутті, визначено для усвідомлення думкою і відоме як те, що визнане як закон; завдяки цьому визначенню право є буквально позитивним правом. Процес зміни права в собі на закон законодавчим шляхом надає праву загальності і справжньої визначеності. Предметом законодавства можуть бути лише зовнішні сторони людських відносин, але не їх внутрішня сфера. Розрізняючи право і закон, Гегель водночас прагне у своїй конструкції відкинути їх протиставлення. Як велике непорозуміння розцінює він «перетворення відмінності між природним або філософським правом і позитивним правом на протилежність і суперечність між ними» [82, с. 16–17].

На сьогодні багато науковців розглядаються різні концепції й уявлення про право. Серед них виділяють такі: теорію так званого природного права, історичну школу права, яка увіковічнює набуття знання минулих років,

реалістичну школу права, соціологічну школу тощо. Саме тому, на думку В. Козбаненка, враховуючи існування багатьох концепцій та уявлень про право, кожна з них матиме загальні положення, котрі відображені в характерних ознаках права, таких як: право повинне формуватись з нормативних установок держави, під правом слід розуміти певну систему норм, котра є обов'язковою до виконання для всього населення, котре проживає на території конкретно взятої держави, право виражає загальну й індивідуальну волю громадян держави, праву властива специфічна форма офіційного закріплення у нормативних правилах [295, с. 147–148].

Кожне право ставить за мету чітко дотримуватися всіх соціальних та правових норм, саме тому питання про існування юридичних обов'язків поза нормами розглядається як проблема обґрунтування моральних прав громадян щодо держави. На думку Є. Афонасіна та А. Дідікіна, «у ліберальній конституційній доктрині можливі дві позиції: політичний скептицизм (громадяни володіють тільки юридичними правами, передбаченими Конституцією) і «поділ компетенції» (визнання моральних прав у громадян виражати свою прихильність парламенту, що приймає закони, а не судам). Дотримуючись морального обґрунтування, відзначають, що «конституційна теорія передбачає певне вирішення складних питань інституційного устрою, а також питань філософії, політики і моралі». У цьому сенсі громадяни володіють двома видами моральних прав: правом на рівне поводження, тобто на рівне визначення можливостей, ресурсів та обов'язків; правом на відстоювання своєї позиції як з рівним (рівна турбота і повага). Ці права мають об'єктивний статус, не пов'язаний зі специфікою національних правових систем. Окрім критики правового неопозитивізму, потрібно оцінити й ідею природних прав, показуючи парадоксальні ситуації, коли наявність таких прав не пов'язана з юридичним визнанням і процедурою доведення [25, с. 45].

Права та закон повинні сприйматися як два елементи, без яких не може існувати будь-яке демократичне суспільство, в якому проживають вільні

люди, наділені правами й обов'язками. Моральне право постає як кодекс соціальної і політичної волі громади, яка закріплюється в основному договорі вільних людей. Право повинне стосуватися таких пунктів: права і свободи людської особистості, політичні права і свободи, соціальні права і соціальні свободи і відповідна їм відповідальність; права й обов'язки особистостей, які є частиною сімейного суспільства, зокрема свободи і зобов'язання останнього відносно політичного суспільства; взаємні права й обов'язки соціальних груп та держави; управління народом, народом і для народу; функції влади в політичному і громадянському суспільстві; усвідомлене моральне зобов'язання, що стосується і справедливих законів, і Конституції, гарантують народу різні свободи; унеможливлення політичних переворотів у суспільстві, яке є справді вільним і керується законами [227, с. 106–107].

Право безпосередньо впливає на кожну людину, тим самим обмежуючи свободу людини, обтяжуючи її обов'язками, правилами, приписами. Як зазначає В. Віндельбанд, проблема свободи в нескінченно різноманітних варіантах всюди виростає із свідомості подвійного законодавства, якому підпорядковане наше духовне життя, законодавства примусу і природного процесу та законодавства повинності й ідеального призначення. Проблема свободи виникла тоді, коли виникло уявлення про божественне веління, а гріх – як його порушення, коли була усвідомлена протилежність між природним і божеським «порядком», і відтоді вона вже не зникала з поля зору європейських народів. Ця проблематика корениться в почутті відповідальності. За відсутності цього почуття важко собі уявити, як ми могли б, виходячи зі суто теоретичних підстав, припустити наявність функції, що порушує каузально-закономірну обумовленість нашого душевного стану. Адже навіть у звичайному житті ми застосовуємо, навіть до психічних явищ, ту безумовно необхідну для всякого практичного мислення аксіому, що рівним причинам відповідають рівні дії. «Всякий розрахунок оснований на припущенні, що за певних умов люди, з якими ми маємо справу, будуть так чи інакше поводитися, думати, уявляти, відчувати,

бажати» [70, с. 228–229].

Як зазначає Л. Штраус, «здійснивши детальний аналіз та історичний екскурс, потрібно сказати, що всі розмови щодо природного права в історії зазвичай мають таку форму: природне право претендує бути правом, поміченим людським розумом і всюди визнаним; але історія (зокрема антропологія) вчить нас, що не існує такого права; замість однаковості ми знаходимо необмежене різноманіття уявлень про право або справедливість. Іншими словами, не може бути природного права, якщо немає незмінних принципів справедливості, але історія свідчить, що всі принципи справедливості мінливі. Не можна зрозуміти сенс нападів на природне право в ім'я історії, не усвідомивши повної недоречності цього аргументу. Передовсім «згода всього людства» аж ніяк не є необхідною умовою існування природного права. Деякі з вчителів природного права стверджували, що саме в тому випадку, якщо природне право раціональне, його відкриття вимагає як попередню умову вдосконалення розуму, і тому природне право не буде відоме всюди» [411, с. 15–16].

На думку В. Нерсесянца, «модель природного права (у його розрізненні і співвідношенні з позитивним правом) є початком об'єктивної, абсолютної, безумовної ціннісної моделі, а не тільки пояснювальною схемою і конструкцією повинності. Однак важливо знати конкретний зміст цінностей цієї ціннісної моделі. Саме тому визначення конкретної межі (лінії розділу) між цінностями природного права і антицінностями позитивного права залишаються за рамками універсального природно-правового принципу (і, отже, поза загальним поняття природного права). Зараз ці аспекти відносяться до сфери того чи іншого окремого (особливого) природного права і залежать, отже, від розсуду автора відповідної концепції окремого природного права. Важливо враховувати й те, що природне право при цьому є не конкретизацією універсальної моделі природного права (оскільки ця модель не має певного правового принципу, правової форми і правового змісту для природного права), а реалізацією цієї моделі, її втілення у вигляді

особливого природного права з певною формою і певним змістом» [300, с. 151].

О. Мелехін вважає, що «сутність права має філософську природу, саме тому її не можна пізнати, не розкривши філософського джерела права, яке знаходиться в природі людської особистості. Право виражається похідним від індивіда, тому потрібні знання законів людської природи. Істинним джерелом права є особистість. Право не міститься тільки в законодавчих нормах, які, з погляду природного права, можуть бути і несправедливими. Наприклад, кримінальні кодекси радянських республік забороняли заняття приватною підприємницькою діяльністю. Право завжди соціально зумовлене. Заведено виділяти основні види зумовленості: коли юридична форма надається вже сформованим громадським відношенням (їх зміст складають взаємні права й обов'язки сторін, реально виниклі правовідносини; це має місце насамперед в економічній сфері); на основі пізнання прогресивних тенденцій суспільного розвитку держави може бути закріплена або визнана в джерелах права» [238, с. 276].

Право в кожний час порівнюють із справедливістю, але чи доречно стверджувати, що право і справедливість – тотожні поняття? З погляду філософсько-правових категорій, можемо знайти спільні риси. У працях Ж.-Л. Бержеля читаємо: «Лише в деяких випадках право індиферентне щодо будь-якої ідеї справедливості, саме тому деякі технічні за своєю суттю закони й інститути, наприклад закони та інститути громадянського суспільства або закони й інститути, властиві громадській думці, не пов'язані безпосередньо з ідеєю справедливості. В інших випадках, коли право узаконює рівність громадян або, наприклад, забороняє лихварство, воно виражає усвідомлення справедливості і потребу в ній. Нарешті, іноді право відкидає всяку доцільність справедливості, воліючи порядок, безпеку, мир. Саме цим пояснюються випадки, коли права однієї зі сторін договору, відповідно до положень закону, виявляються ущемленими на користь безпеки здійснюваного заходу загалом, або оскільки закінчився «термін

давності», права кредитора або власника власності – на користь дебітора, який не здійснив оплати, або на користь особи, що незаконно привласнила деяке майно (узурпатора)» [41, с. 62–63].

Аби існували ефективні закони, потрібно створити належні умови, за яких могли б реалізуватися всі норми, а це можливо здійснити тільки в демократичному, соціально-правовому суспільстві з європейськими цінностями.

Фокусуючи свою увагу на суспільстві, важливо визначити саме поняття суспільства. На нашу думку, суспільство можна охарактеризувати як частину матеріального світу, що в процесі еволюції відокремилась від загального світу природи, чому сприяли такі фактори, як еволюційний прогрес, суспільне виробництво, відчуження людини від світу природи. Як зазначає О. Данильян, «проблеми суспільства вивчає безліч наук: соціологія, історія, археологія, історія держави і права і багато інших, кожна з яких виокремлює свій аспект вивчення суспільства. Основний елемент відіграла в цьому соціальна філософія. При вивченні суспільства вона акцентує увагу на сутності та закономірності його розвитку, на цілях, рушійних силах, змісті та напрямі історичного процесу. Соціологію перш за все цікавить соціальна структура суспільства, спосіб організації та зв'язку елементів суспільства в єдиний організм, історія вивчає розвиток матеріального і духовного життя суспільства в різні історичні періоди» [107, с. 317].

Потрібно також зазначити, що важливу роль у розвитку демократичного правового суспільства відіграла так звана філософська теорія цінностей. Ми вже наводили слова Л. Мантанової про те, що аксіологія конструює певну ціннісну ієрархію, а та, своєю чергою, формує систему практичних принципів, яка й визначає якість життя. Зважаючи на це, аби реформувати нашу культуру і нашу цивілізацію, потрібно розробити нову ціннісну стратегію розвитку, теоретичною основою якої можуть бути теорія метамотивації, концепція нового гуманізму та конструктивна аксіологія [225, с. 20–21].

Проблема суб'єктивних прав має першочергове значення для будь-якого юриста. З погляду школи природного права, визнання і швидке закріплення суб'єктивних прав мали джерелом сутність самої людини. Деякі із цих прав були проголошені невід'ємними і святими під час Французької революції і в період здобуття незалежності Америкою. Тому заслуговує на увагу той факт, що саме послідовники класичної теорії природного права, як і позитивісти, стали авторами більшості робіт, у яких теорія суб'єктивного права зазнала критики. Отже, проблема суб'єктивних прав виявляється складною і в сенсі філософському, і в технічному. Ця проблема стала предметом численних авторитетних досліджень, і вона ж була приводом для одвічних дискусій. Невизначеною залишається навіть дефініція суб'єктивних прав [41, с. 69–70].

Аналізуючи багатовікову історію соціологічної, філософської та правової думки, яка основана на результатах пошуків наукових підходів і методів побудови теорії суспільства, що відображає дійсні реалії соціального життя, наголосимо, що це історія теоретичних підйомів і спадів. На різних її етапах «теоретичний оптимізм» змінювався «теоретичним песимізмом», що межує з відмовою від можливості розробки загальної теорії суспільства. Цей факт в історії супроводжувався виробленням різних концептуальних підходів до категорії «суспільство». Саме тому «атомістична» теорія розуміє суспільство як сукупність діючих особистостей або відносин між ними. Саме тому існує група дефініцій категорії «суспільство», у яких воно постає системою соціальних інститутів та організацій. Отже, суспільство – велика сукупність людей, котрі в процесі своєї життєдіяльності здійснюють спільно соціальне життя в межах низки інститутів та організацій [347, с. 103–105].

Початком пріоритету права в сучасному демократичному суспільстві насамперед слугують права і свободи людини, зокрема природні права, які зумовлені соціальною природою особистості. Потрібно зауважити, що правова держава ґрунтується на засадах верховенства права, законності, гуманізму, рівності прав і свобод кожної людини. Люди від природи рівні і

вільні, мають непорушні права, з яких випливають і їхні обов'язки перед іншими людьми і суспільством. Права і свободи особистості не є особливим даром влади, вони кореняться в суспільному ладі, але обов'язково мають бути визнані і закріплені державою в Основному законі і ним гарантовані.

Отже, зв'язок між правом і законом існував впродовж багатьох років та існує досі. Цю проблематику розглядали і на міжнародному, і на вітчизняному, сучасному рівні. В Україні це питання актуальне і нині, що викликає велику зацікавленість та посилює напругу в суспільстві.

Ця проблема має не стільки теоретичне, як зазначає більшість науковців, скільки практичне значення саме в процесі правотворчої, правозастосовної і правоохоронної діяльності, бо не всі закони, котрі створені державою, а точніше державними органами, мають правовий зміст, а подекуди взагалі суперечать йому. Тому зараз потрібно чітко відокремити такі поняття, як правовий та неправовий закон і зрозуміти, коли закон втрачає право називатись неправовим, а отже беззаконним.

2.3 Закон як мотиваційний чинник формування свідомості та світогляду людини

Більшість науковців новітньої України стверджують, що досягнення гармонії в самій державі та побудова демократичного і громадянського суспільства будуть можливі тільки тоді, коли рівень правосвідомості і правової культури, правослухняності, викорінення всіх проявів правового нігілізму розглядатимуть як основний пріоритет на шляху побудови держави з європейськими цінностями. Саме тому розвиток культури і права дасть змогу забезпечити належний рівень свідомості кожної людини, а також сформувати систему ідей, поглядів на світ загалом і те, яке місце людина займає в дійсності.

Для усунення всіх прогалин під час формування правової свідомості і світогляду потрібно сформувати такі умови, коли правова культура

суспільства підніметься на новий рівень. Активна й усвідомлена участь громадян у розробці і впровадженні в життя нових реформ є першочерговим завданням, оскільки розбудова нового сучасного суспільства є основною метою демократичної, соціально-правової держави з чітким курсом на європейські цінності і традиції. Саме тому, будучи успішною державою, в якій існують закон та порядок, а також зберігається принцип верховенства права, ці питання набувають вагомого значення для кожного з нас і потребують подальшого дослідження в майбутньому.

З появою у світі людина стикається з низкою еволюційних процесів, тож вона стає більш прогресивною, прагматичною. На кожному етапі свого формування вона міркує, аналізує, що впливає на її свідомість і світогляд. Саме тому людина, як пише Ж. Марітен, «внаслідок історичного розвитку, кризи, що дедалі більше поширюється в сучасному світі, та поступового розвитку (хоч і сумнівного) моральної свідомості і рефлексії люди нині усвідомили більшою мірою, ніж раніше (але все ще не повністю), відповідний звід практичних істин, що беззаперечно торкаються їхнього спільного життя, з приводу яких вони можуть прийти до згоди, але які є похідними від мислення кожного з них – залежать від їхніх ідеологічних уподобань, філософсько-релігійних традицій, культурних передумов і їх історичного досвіду, тобто від гранично різних або навіть в основі своїй протилежних теоретичних поглядів» [227, с. 75].

У найпростішому розумінні світогляд – це сукупність поглядів людини на світ і сенс життя. Якщо узагальнити, то світогляд – це сукупність формальних уявлень про дійсність, які ілюструють, розкривають і зумовлюють практичне й теоретичне ставлення людини до світу, спосіб сприйняття, осмислення й оцінки нею навколишньої дійсності і самої себе як конкретно-історичного суб'єкта пізнання і практики. На думку, О. Данильяна, «світогляд – не просто узагальнене уявлення про світ, а форма самосвідомості людини, вузловими категоріями якого виступають поняття «світ» і «людина». Через ці поняття суб'єкт світогляду усвідомлює своє

призначення у світі і формує життєві установки» [107, с. 10]. Саме тому в понятті світогляду розуміється певний «світ людини», в якому вона формує свої внутрішні цінності, позиції, переконання, узагальнення знань, ідеали, вірування.

Узагальнення знань виражають основу світогляду, оскільки охоплюють усі знання людини з різних сфер, спрямувань, позицій, здобутих впродовж життя. Що більше в людини знань, то ліпше вона оперує поняттями, вміє якісно, точно й лаконічно висловити свою думку з тих чи інших питань. Варто також зауважити, що до світогляду належать не всі види знань, а тільки ті, які людина вважає визначальними і які більш практично й теоретично відкривають зміст відносин між людиною та навколишнім світом.

На сьогодні під поняттям «світогляд» варто розуміти багатогранну систему, що охоплює безліч компонентів людської свідомості, зокрема: відчуття, сприйняття, почуття, настрої, переконання, знання, цінності, ідеали та волю, які сукупно формують цілісність, що в реальному житті кожної людини більшою чи меншою мірою підлягає, і зовнішнім, і внутрішнім змінам.

Виходячи із змісту цього питання, а саме, впливу закону на свідомість та світогляд, потрібно зрозуміти, як саме відбувався процес формування й зародження самого суспільного життя в різний час. Як зазначав свого часу С. Аблеєв, «у процесі суспільного життя для міфологічної свідомості характерна ставка не стільки на осмислення і ціленаправлене вдосконалення соціальної дійсності, скільки на традицію, ритуал, усталені норми поведінки та системи цінностей. Саме через це здійснюється регулювання суспільних відносин. Предметом міфології виступають: питання походження світу і людини, історичні події, культурний світ, питання життя і смерті, добра і зла, тобто одвічні філософські проблеми, а також майбутнє людини і світу. Раніше міфологія розцінювалася як наївний, «дитячий», фантастичний світогляд, у якому, згідно з поширеною думкою, реальна дійсність химерно

спотворювалася, як в кривому дзеркалі. Сучасні ж дослідники дедалі більш відходять від таких односторонніх оцінок і розглядають міфи як ранні, іноді метафоричні, по по-своєму плідні і глибокі спроби осягнення буття» [2, с. 20–21].

Під самим переконанням слід мати на увазі внутрішні соціально-психологічні ознаки духовності, завдяки яким фіксуються чи не фіксуються світоглядні знання. Іншими словами, переконання – це певний емоційний стан людини, внутрішні стрижні, якими вона керується повсякчас та через які сприймає навколишній світ, стійка психологічна установка, щира впевненість в те, що вона має правильні принципи – справедливі ідеї, погляди. Відтак наголосимо, що переконання виступають одними з основних структурних елементів світогляду людини.

Як зазначають такі автори В. Тараненко й О. Данильян, «цінності розуміються як позитивне чи негативне ставлення до явищ навколишнього світу, яке ґрунтується на потребах й інтересах людей, культурі певного соціуму. Їх людина засвоює в процесі життя. За змістом і сутністю цінності відрізняються від знань. Знанням властиве прагнення до істини – об'єктивного пізнання реального світу, цінності ж втілюють особливе ставлення людей до всього довколишнього відповідно до їх прагнень, потреб та інтересів. Ідеали – це світоглядна форма цілеспрямованого відображення дійсності, уявний зразок досконалості, норма, до якої варто прагнути як до кінцевої мети. Важлива особливість ідеалів полягає в тому, що вони представляють собою випереджувальне відображення дійсності. Варто відзначити, що суспільний ідеал виконує не тільки ціленаправну, а й оцінну (аксіологічну) функцію соціального суб'єкта до об'єкта і до самого себе. Світоглядні цінності – це найвищі цінності життя і культури, які визначають життєву орієнтацію суб'єкта в усіх сферах його діяльності. Вірування – це форма і спосіб сприйняття соціальної інформації, норм, цінностей та ідеалів суспільного життя. Будучи результатом власного практичного або пізнавального досвіду, вони приймаються як очевидні факти чи

характеристики об'єктивної дійсності; засіб освоєння досвіду попередніх поколінь, сприйняття сподівань і надій щодо майбутнього» [107, с. 11].

Історично так склалося, що процес формування держав потребував певного способу регуляції відносин у родовій громаді та її ціннісного буття, саме через те з плином часу стало необхідним законодавче оформлення правових відносин, які змогли б забезпечити і врегулювати обов'язки і права кожної частини суспільства, незалежно від статі, родової належності, статусу чи вікових ознак. Усе це робилося свідомо й обдуманно задля блага кожної людини. Відтак склалася нова система цінностей, яку можна визначити як правову цінність держави. Доречно тут згадати слова М. Кагана, що «цінності кожного члена суспільства – права тієї етносоціальної та демографічної групи, до якої він належить, які регламентують міру його свободи і міру несвободи в цій соціальній системі, тому що індивід пов'язаний з державою не безпосередньо, а через посередництво, зокрема, його соціальних груп – стану, нації тощо» [138, с. 98]. Саме тому від зародження цих тісних взаємовідносин цінностей постає третя фундаментальна правова цінність – «законослухняність».

Розглядаючи це питання, потрібно зазначити, що на сьогодні вплив закону на формування свідомості і правосвідомості в кожного окремо взятого індивіда залежить від ефективності і результативності механізму правового регулювання, кожний з яких має свою особливість при регулюванні суспільних відносин. Основним і первинним першоджерелом правової матерії виступає саме норма права. Але самої по собі норми права не достатньо для того, щоб запрацював механізм правового регулювання для повноцінного розвитку правових відносин. Саме тому, окрім норм права, до нього входять правовідносини, правова свідомість, правова культура, акти реалізації правових норм тощо. За допомогою норм права держава в особі компетентних органів закріплює права й обов'язки окремих суб'єктів та забезпечує їх реалізацію задля розвитку правовідносин. Варто зауважити, що основним законом збереження прав та законом охоронюваних інтересів є

Конституція, як одна з основних гарантій дотримання законності в державі.

Розглядаючи філософську мудрість з початку її зародження, треба зауважити, що вона проявляється як критика традиційного укладу життя, норм і уявлень про навколишній світ. На початку формування філософії вона плекалася на ґрунті сумніву у справедливості й істинності буденних, традиційно-патріархальних положень. Етап виникнення філософії загалом припадає на період кризи міфологічно-релігійної свідомості, установок і методів якого вже не достатньо для пояснення природної і соціальної дійсності. Виникає потреба відділити істинне від загальноприйнятого, справжнє від видимого, а також побудувати новий міцний світогляд і визначити нові життєві орієнтири. Спроби вирішити ці завдання і приводять до розвитку філософії як вільних, критичних, розумних роздумів про світ і людину [2, с. 24].

Суспільство характеризується специфічною складністю, з уваги на різноманіття соціальних відносин, учасниками яких є люди, і має ієрархічний характер. У ньому відокремлюються різні рівні (підсистеми), які можна розглядати як відносно самостійні системи, що містять, своєю чергою, власні підсистеми. Потрібно також сказати, що суспільство виступає як певна цілісність, складається із взаємопов'язаних та опосередкованих один від одного і цілих частин. Така взаємозалежність частин і цілого проявляється в особливих інтегральних властивостях системи, не властивих її частинам, а характерних для системи загалом, які об'єднують її в цілісність. Іншими словами, суспільство охоплює безліч явищ, якісно відмінних один від одного, і водночас містить закони, що не зводяться до суми окремо взятих законів економічного, політичного чи правового життя. Саме тому соціальна система є самоорганізованою, що передбачає спеціальну підсистему управління, котра забезпечує гармонію всіх частин цієї системи [381, с. 83].

Суспільство, можна сказати, – це складне соціальне явище, яке охопило і культурні, і соціальні форми людського світу. Як зазначає В. Нерсисянц, «синкретизм як явище первісного суспільства характеризується

нерозрізненістю в єдиному, суцільному тексті культури соціальних форм (художнього осягнення світу або регуляції суспільної поведінки), відомих нам з пізнішої історії людства». На його думку, визначальною особливістю соціальної норми, що входить в єдину синкретичну нормативну систему, виступала її невіддільність від практичної дії, вчинку, від суспільного ставлення. Відмінність, яку ми зараз проводимо між окремими групами соціальних норм, – релігійними, моральними, правовими та іншими – не має значення для практичної організації поведінки в первісному колективі. У нормативній сфері ми не змогли б відокремити власне моральний елемент від релігійного, релігійний від правового, правовий – від соціальної техніки тощо. Тому всі особливі форми і способи соціального регулювання ще не достатньо ефективні або ж не заявили про себе як про серйозні суспільні явища» [300, с. 53–54].

Поєднання наявних прав і законів, як результат тривалого й повільного вдосконалення, забезпечує безумовний пріоритет цьому комплексу над будь-якими рішеннями однієї особи або ж невеликої групи людей. Крім того, сталість прав і законів гарантується тим, що вони стають природними для тієї чи іншої спільноти людей. Потрібно сказати, що саме право стоїть вище від будь-якого свавілля, а відтак закон завжди повинен головувати над владою. Відповідно до цієї підстави, нове законодавство за обсягом регламентації не повинно перевищувати вже наявне законодавство. Конституція як основний закон, що поширюється на всіх, саме із цієї причини не повинна підлягати швидким змінам, а тільки частковим поправкам. Тому темп зміни Конституції має бути якомога повільнішим. Однак ставлення до Конституції залежить від традицій конкретних країн, а також від історичного досвіду появи і вирішення конфліктів між владою і законом [198, с. 89].

Аби в суспільстві зберігалася якісна тенденція зросту правосвідомості, потрібно забезпечити належний рівень життя кожної людини. Захистити її в соціальному сенсі, гарантувати вільний розвиток особистості з доступом до всіх інформаційних джерел, зберегти малий і середній бізнес, створити

прозору систему державних органів, зокрема судову систему, задля поступової люстрації всієї правоохоронної системи та державних органів зокрема.

Вплив закону на людську свідомість відіграє важливу роль, відтак формує людину із середини та обмежує коло її дій задля утримання від протиправної поведінки. На сьогодні важливу роль також відіграють держава і право, які досі є природно незмінними. У цьому контексті наведемо слова Т. Рогової та А. Напрієнко: «...розвиток права і держави відбувається під впливом безлічі об'єктивних (природних) і суб'єктивних (тобто залежних від волі людей) факторів, причин і умов. Зіткнення об'єктивних чинників, суб'єктивних інтересів тощо призводить до того, що розвиток держави і права не завжди прогресивно-поступальний і прямий». Та попри це, зазначають вони, роль держави і права має бути однозначною – вони є об'єктивно потрібними чинниками, механізмами самоорганізації суспільства і засобами управління його справами, більш-менш відособленими від самого суспільства. Останнє дає підставу для дослідження взаємовідносин громадянського суспільства і держави й зумовлює потребу для громадянського суспільства у виробленні способів впливу на державу, що прагне стати над суспільством, а також способів цивілізованого (не надто жорсткого й обтяжливого, але ефективного з погляду вирішення колізій і задоволення щораз більших потреб людей) впливу держави на суспільні відносини. Саме тому право в цьому процесі має відігравати не останню роль [310, с. 4–5].

Зараз в Україні зберігаються тенденції щодо недооцінки людини та збереження її прав, свобод і гарантій. Сучасній владі бракує демократичних орієнтирів, які допомогли б з повагою ставитися до людини як одного з елементів багатовікової культури. Саме тому чимало нинішніх чиновників та високопосадовців не мають чіткої межі між законними і протиправними діями, порушуючи тим самим права громадян, демонструють зневажливе ставлення до правових норм і законів загалом та не несуть жодної

відповідальності.

Зауважмо також, що основним параметром нормативної форми прав людини в нашій державі є правова культура громадян, яка, на жаль, перебуває не на високому рівні. Багато хто з громадян не звик відстоювати свої права, використовуючи при цьому правові форми, що передбачають судовий захист, звернення до компетентних державних органів з відповідними заявами та скаргами в порядку, передбаченому законом.

Проблематика налагодження ефективного механізму правового впливу на суспільні відносини завдяки утворенню правової держави відображається в комплексній дії, а отже, потребує багатоаспектних підходів щодо забезпечення окремо взятих елементів цього правового явища. На нашу думку, саме правова еліта нашої держави має докласти максимум зусиль, аби реалізувати всі положення Основного закону України для створення демократичної та правової держави.

Важливу роль відіграє також ціннісна компонента при формуванні світогляду і свідомості зокрема. Як зазначає Л. Монтанова, «аксіологія формує певну ціннісну ієрархію; система ціннісної ієрархії формує систему практичних принципів; остання детермінує якість життя». На її думку, із цієї фрази випливає: щоб реформувати нашу культуру і нашу цивілізацію, ми повинні розробити нову ціннісну стратегію розвитку. В ролі теоретичних джерел цієї стратегії потрібно розглядати теорію метамотивації, концепцію нового гуманізму та конструктивну аксіологію [225, с. 20–21].

Складність питання впливу закону на формування свідомості і світогляду полягає в інтерпретації самих понять та розгляду їх через науковий та філософсько-практичний рівень. Ось що з цього приводу пише Ж. Марітен: «Не існує завдання більш невдячного, ніж спроба раціонально розрізнити і розмежувати – іншими словами, підняти до наукового або філософського рівня – загальні поняття, що виникли в людській теорії з одноразових практичних потреб і наповнені смисловими відтінками соціального, культурного й історичного характеру, настільки ж

невизначеними, наскільки і наповненими, що, тим не менше, містить ядро ясного сенсу». Ці поняття, на його думку, рухливі, а не застигли; вони мінливі і текучі. Їх то вживають як синоніми, то протиставляють одне одному. Що менше людина знає, що вони означають, то з більшою легкістю їх використовує. Але коли намагаєшся ці поняття визначити і відокремити один від одного, виникає безліч проблем і труднощів. Намагаючись знайти істину, слідчий ризикує систематизувати і надати аналітичний характер поняттям, засвоєним із суперечливого досвіду і повсякденного життя [227, с. 11].

На сьогодні важливою умовою є усвідомлення і розуміння значення всіх джерел права. Як зазначав свого часу Ж.-Л. Бержель, право – явище соціального порядку, і з соціологічними умовами його (права) визрівання пов'язують колективну волю різних груп, не обов'язково якоїсь нації, але й груп, що діють на внутрішньо- або на наднаціональному рівні. Він пише, що право є результатом впливу груп, об'єднаних за професійними, духовними ознаками, груп тиску (або лобістських груп); саме тому воно обумовлене різними інтересами, зокрема економічного, політичного та соціального характеру. Однак, відповідно до конкретного випадку, юридичне правило може бути мимовільним (спонтанним), оскільки виділяється безпосередньо соціальною групою, або запропонованим, тому що випливає від якогось офіційного і наділеного відповідними повноваженнями органу та породжене вольовим актом органу громадської влади, законодавця чи судової інстанції. На думку Ж.-Л. Бержеля, першою гіпотезою юридичне правило зводиться до звичаю: воно ґрунтується на загальному усталеному досвіді і на прецедентах, відображаючи закріплену практику, результат консенсусу всієї соціальної групи, яка сприймається як загалом така, що дотримується права. Отже, звичай виступає в ролі загальнонародного і знеособленого способу формування правової системи [41, с. 104–105].

Процес формування правових механізмів та правових систем багато в чому залежить від історично складеної передумови розвитку тієї чи іншої держави. Як зазначає М. Марченко, існує багато чинників, котрі утворюють

правову систему та забезпечують її цілісність: загальні принципи права, правова культура, правова доктрина, правові традиції, санкціоновані і несанкціоновані звичаї. Саме вони, на його думку, становлять основу будь-якої правової системи і сім'ї. Саме вони створюють фундамент та наповнюють зміст кожної національної правової системи і правової сім'ї. Розглядаючи окремо взяті правові норми та інститути, тим самим не принижуючи значущості в житті кожного конкретного суспільства і держави, варто звернути увагу на їх радше емпіричну, прикладну, ніж фундаментальну, академічну значущість [232, с. 3–4].

«Ознаки поняття про закон визначають обов'язкову силу норм, що виходять від осіб, в чийх руках влада» – згадує Г. Шершеневич слова відомого філософа Т. Аквінського, котрий абсолютно не згоден з положенням римського права, мовляв усе, що «виходить» від правителя, має силу закону. На його переконання, все, що суперечить загальному благу, не є законом, а відтак і не є обов'язковим. Саме тому, якщо веління правителя, під ім'ям законів, не відповідають інтересам людей, вони можуть бути не виконані. Право в різні часи розуміли по-своєму, а отже, ставлення людей до нього змінювалось впродовж усієї історії людського роду [407, с. 57].

Освоєння сучасного світу стає однією з особливих форм моделювання наявної реальності, що, на думку М. Бузького, «відновлює через системне ціле різні функціональні і континуальні властивості реальності, яка сама собою – як матеріальна або ідеальна – не існує». Саме це уможливорює якнайтісніший зв'язок з дійсністю, яка вже не може не реалізуватися. Дійсність постає через зіставлення через віртуальність структурної, генетичної, еволюційної, конструктивної та інших сторін, які обов'язково добудовують реальність до її цілісності. Саме тому потрібно сказати, що, з позиції віртуальності, це – небуття, яке обов'язково пронизує і визначає буття. Відтак воно постійно перебуває на етапі становлення. Ідея віртуальності вказує на особливий тип взаємин між різнорідними об'єктами, розміщуючи їх на різних ієрархічних рівнях і визначаючи специфічні

відносини між ними: породження та інтерактивності – коли об'єкти віртуального рівня породжуються об'єктами меншого рівня, та попри це, взаємодіють з об'єктами, які, будучи породжені реальністю, виступають онтологічно-рівноправними [54, с. 124].

Право виражається в самій соціальній нормі, яка є першоджерелом самого права і проявляється в повсякденній поведінці кожної людини. Л. Шнейдер пише: «Норма становить собою відволікаюче поняття деякої середньої величини найбільш повторюваних випадків і, по суті, не трапляється в чистому виді, а завжди поєднана з ненормальними формами. Саме тому жодних точних розрізень між нормальною і ненормальною поведінкою не може бути» [410, с. 9].

Розглядаючи виникнення права як природного першопочатку, потрібно сказати, що саме воно повинно бути основним правом, яке осмислюється людським розумом та має бути визначальним. Втім, як свідчить історія, такого права не існує, саме тому в сьогоденні є безліч понять та уявлень про саме право. Іншими словами, природне право не може існувати без незмінних принципів справедливості. Згадуючи слова Л. Штрауса, «не можна зрозуміти сенс нападів на природне право в ім'я історії, не усвідомивши повної недоречності цього аргументу. Адже саме тому «згода всього людства» аж ніяк не є необхідною умовою існування природного права. Деякі з найбільших вчителів природного права стверджували, що саме в тому випадку, якщо природне право раціональне, то попередньою умовою його відкриття має бути вдосконалення розуму, і тому природне право не буде відоме всюди: адже не можна очікувати від дикунів скільки-небудь істинного знання природного права [410, с. 15–16].

Поняття природного права кожен з науковців інтерпретує по-своєму. Наведемо думку Б. Топорніна, який дає широке визначення цього поняття: «Природне право – термін, що позначає: вчення або сукупність концепцій, в яких розрізняються право і закон, причому право пояснюється як те, що не залежить від влади і волі законодавця, що не вигадане людиною і в цьому

сенсі природне, а закон – як штучне, створене людиною (державою) і в цьому сенсі позитивне право; принципи і норми, які пояснюються як природне право в окремій концепції його розуміння; основне суб'єктивне право людини (громадянина), що виражає об'єктивні вимоги свободи і безумовні домагання індивіда на вільну самореалізацію в суспільстві і державі» [419, с. 304].

Спостерігаючи за швидким темпом людського життя, право виступає соціальною властивістю індивіда, воно покликане забезпечити рівність та свободу, завдяки яким формується внутрішній світ особистості, в державі не буде свободи, якщо влада не обмежена правом.

М. Абдулаєв зазначає, що «однією з найвищих цінностей суспільства є свобода людини, її честь та гідність». Під свободою кожний окремий індивід розуміє не контрольовану свободу, що може призвести до хаосу. Йдеться про ту можливість і необхідність соціальної свободи, яка зумовлена факторами духовності, моральності, культури, економіки. На його думку, у праві відображається вся сфера свободи, суспільне визнання можливості вибору, визначено й обдумано дії, тоді як сама якість вибору, зміст вільної і творчої діяльності визначається факторами духовно-морального, культурного і матеріального порядку. Адже поняття свободи в цьому сенсі не є самодостатнім і лише примітивно може бути зрозуміла як вседозволеність і як свобода від відповідальності людини за свій вибір, за свої вчинки. Людина відповідальна за зроблений вибір перед самою собою, перед своєю совістю. Зрештою, вона відповідальна не тільки перед своїм світом переконань, поглядів, почуттів, але й перед іншими людьми, перед товариством. Вона повинна чинити так, щоб її вчинок був прийнятний у її свідомості, як такий же вчинок іншої людини стосовно неї. Насамперед, право потрібно розглядати не просто як сферу свободи, а як масштаб свободи. Свобода буде ефективна тільки в тому випадку, коли право кожного буде контрольоване і фіксоване, бо без цього може настати анархія, за якої ніхто не мав би можливості користуватися своєю свободою. Проте розуміння права як

масштабу свободи недостатньо [1, с. 99]. В істинному праві закладається ідея формально визначеної рівності, завдяки якій масштаб свободи буде визначатися для кожної людини в рівних частинах.

Є багато думок щодо розуміння й підходу до вивчення права. Зокрема, В. Бабаєв зазначає: «...розуміння права як важливої потенційної цінності сягає своїм корінням ще в античний світ Греції та Рима, епоху просвітництва, у XVIII ст., межі американської і французької революцій. У боротьбі з абсолютизмом, монархічним всевладдям (згадаймо вислів Людовика XIV «держава – це я») ідеологи просвітництва висунули гасло «замінити правління людей правлінням закону». При цьому вони вірили у всемогутність законів, які, як висловився один з них, «можуть все» (Гельвецій). Дідро пояснював походження суспільства діяльністю законодавця, а Гольбах вважав, що гуманного законодавця достатньо, щоб забезпечити громадський прогрес» [361, с. 177]. Саме тому для здійснення такої ролі закони мають демонструвати вимоги і принципи природного права, які спричинені природою людини. Закріплення того, що розумілося під принципами природного права в революційних деклараціях про незалежність, права і свободи, створення писаних конституцій, кодифікації законодавства – усе це сприяло уявленню про право як першооснову суспільства. Відповідно, право розуміється як «юридичний світогляд».

Як свідчить історія, є багато розумінь і тлумачень права та підходів до його розшифрування. Але беззаперечним є те, що право природне (соціальна норма) і позитивне (закон) виступають основними елементами, що формують свідомість людини та її світогляд. На думку Л. Штрауса, «прихильники історичного підходу нового часу, проте, відкидають як міф припущення, що природа є нормою; вони відкидають припущення, що природа має перевагу над будь-якими витворами людини. Навпаки, вони або вважають людину і її витвори, зокрема її мінливі уявлення про справедливість, до такої ж міри природними, як і всі інші реальні речі, або відстоюють основний дуалізм царства природи і царства свободи чи історії. В останньому випадку вони

завуальовано стверджують, що світ людини та світ людської творчості набагато вищі від природи. Отже, вони не вважають уявлення про справедливе і несправедливе довільними і прагнуть відкрити їх причини й пояснити їх різноманітність і послідовність. А обмежуючи витоки в актах волі, вони наполягають на фундаментальних розбіжностях між свободою і свавіллям» [411, с. 17–18].

Порівнявши закон і звичай (неформальне правило поведінки), що впливає на свідомий рівень людини, потрібно зазначити, що закон формально визначений, що є гарантією його виконання, що ж стосується звичаю, то він за своєї структурою рухливий, розширений та не має конкретного формулювання. Як зауважив Ж.-Л. Бержель, «закон може переживати епохи і події і не змінюватися, хоча його інтерпретація при цьому може зазнати значної еволюції. Закон може бути без праці оприлюднений і доведений до кожного, але з тих же причин він може бути в будь-який момент скасований, бо та чи інша зміна може виявитися природною і логічною, або тому, що законодавця спонукає до рішучих дій напруга в суспільстві, що може мати руйнівні наслідки. Тому можна сказати, що письмові джерела, завдяки ригідності своїх формулювань, в принципі відіграють роль факторів захисту і стабільності права, але водночас можуть стати причиною раптових і радикальних змін панівного порядку, якщо стрімкі зміни поширяться на сферу державної влади» [41, с. 47].

Людина сьогодні так чи інакше стикається з безліччю впливів – і природного, і позитивного права. Людина повсякчас дотична з природними, соціальними, державно-політичними, економічними та іншими умовами свого буття, які є для неї стійкими, природно-імперативними та які з природної позиції виправдовують й обґрунтовують її поведінку, вчинки. Отже, суть ідеї природного права полягає в тому, що разом з правом, як писав С. Алексєєв, «правом, яке створене людьми і виражене в законах (іменоване «позитивним правом»), існує природне право – сума вимог, які виникають безпосередньо, без будь-якої людської участі, породжені

«природою», «єством» людського буття, об'єктивними умовами життєдіяльності, природним ходом речей. А тому до цих вимог належать, наприклад, право на еквівалент у господарських справах, право першості, право старшинства, право народів на визначення своєї долі» [10, с. 24–25]. Підсумовуючи відзначимо, що природне і позитивне право є невід'ємними супутниками людини, формують її світогляд і безпосередньо впливають на її свідомість.

Одну з основних функцій в механізмі правового регулювання відіграє правосвідомість та правова культура. Саме правосвідомість є одним з основних елементів правового впливу, оскільки забезпечує людям можливість правильно й ефективно розмірковувати та формується під впливом різних правових чинників. Також потрібно враховувати, що правосвідомість при всіх її плюсах та мінусах виступає елементом впливу й регулювання на суспільні відносини. На нашу думку, правова свідомість є певною сукупністю уявлень, поглядів та переконань. Саме тому вона характеризує соціальну практику як частину емпіричної діяльності, в процесі якої формується суб'єктивне ставлення громадян до чинного права та характерних прав і обов'язків, справедливості і несправедливості норм права, сутності і принципів правової організації суспільства, почуттів, настроїв, емоцій, пов'язаних з оцінкою наявного правового режиму. Одним з проявів колективної правосвідомості є групова правосвідомість.

Під правовою культурою варто розуміти знання людьми певних положень чинного законодавства, порядку його реалізації, а також правильне користування цими знаннями на благо держави. Правова культура показує належний рівень розвитку держави, відтак розрізняють правову культуру суспільства, яка показує рівень обізнаності людей, їх знання в різних галузях, зокрема і права. Іншими словами, що більше освічених, розумних, інтелектуально підкованих особистостей у громадському суспільстві, то вищий рівень правової культури суспільства, що демонструє загальну картину і характер розвитку такого суспільства.

Зауважмо, що тільки в правовій державі з демократичними цінностями зберігається високий вплив закону і на свідомість, і на світоглядну картину світу людини, без такої держави зростання правосвідомих громадян в Україні є неможливим. Тому нашій політичній верхівці варто задуматись, якими шляхами можна побудувати таку державу, зміцнити її зсередини, щоб забезпечити належний рівень розвитку молодого покоління та ефективні способи для їх реалізації. На сьогодні існує потреба оздоровити суспільство зсередини і створити механізм, який сприятиме оздоровленню нації, а це неможливо без проведення різких та непопулярних реформ і законів, які дали б шанс кожному українцю відчувати себе в майбутньому вільною, соціально захищеною, свідомою людиною з європейськими цінностями та ідеалами. Суспільство сьогодні потребує професійно підкованих людей, які здатні впроваджувати нові реформи на шляху безкомпромісної боротьби проти некомпетентних і непрофесійних людей, у яких правова культура та світогляд є доволі низькими.

На думку Л. Штрауса, доктрини природного права стверджують, що основи справедливості, в принципі, доступні людині як людині. Тобто найважливіша істина може бути доступна людині. Заперечуючи це припущення, радикальний історизм стверджує, що фундаментальне осяяння суттєвої обмеженості людської думки не є доступним людині як людині або що вона є не що інше, як результат прогресу або праці людської думки, але не передбачена долею. Істотна залежність думки від долі усвідомлена саме зараз і не усвідомлювалася колись. Історизм розділяє цю залежність від долі з усякою іншою думкою. Він відрізняється від всякої іншої думки тим, що завдяки долі йому було дано усвідомити радикальну залежність думки від долі. Ми абсолютно не обізнані в тих несподіванках, які доля може підготувати наступним поколінням, і в майбутньому вона може знову приховати те, що явила нам; але це не послабить істини цього одкровення. Немає необхідності виходити за межі історії, щоб побачити історичний характер всякої думки [411, с. 33].

Більшість науковців сприймає право не тільки як соціальний регулятор суспільних відносин, а насамперед як соціальну цінність. Скажімо, С. Бошно вказує, що «право є особливою цінністю та має такі властивості, завдяки яким можливо ввести в соціальне життя загальну, стабільну, строгу за змістом, гарантовану систему типових масштабів поведінки, функціонує постійно і безперервно в часі. Саме тому на сьогодні право потрібно сприймати як один з головних інструментів, здатний урегулювати всю стихійність суспільного життя, начала громадської дисципліни, дієвість соціального управління. А, отже, структурна визначеність права дає змогу йому досягнути чіткості й послідовності у змісті суспільних відносин. Саме існування права дає йому можливість досягти гарантованого результату. Саме таку роль право виконує, зважаючи на властиві йому функції, з державно-владними вказівками та примусом зокрема» [50, с. 47].

На сьогодні реалізація права можлива не тільки у правових відносинах, але й поза ними, а саме конкретно визначеній нормі, котрі забороняють вчинення правопорушень. Саме тому без належної реалізації, втілення в життя суспільства право втрачає будь-який сенс. Серед головних форм реалізації права особливу увагу варто приділити застосуванню його компетентними органами – прокуратурою, судом, поліцією. Ці органи застосовують право через прийняття індивідуально-правових актів. Ті правові норми, котрі діють в державі на офіційній основі, мають загальнообов'язковий характер та роблять усіх суб'єктів носіями цих прав і обов'язків, а також наділяють їх певною відповідальністю.

Розглядаючи питання впливу закону на свідомість та світогляд крізь призму філософської антропології, де вона виступає в ролі моральної і правової філософської думки, треба відзначити, що походження сутності людини дозволяє обґрунтувати ідею права, критерій справедливості, тобто вирішити фундаментальне питання філософії права. Тому цей факт дозволяє виділити в межах філософії права такий розділ, як правова антропологія. Типовим для правової антропології є свідомий аспект. Ідея права

безпосередньо поєднується з напрямом на визначення буття людини. З його позиції, те, що відповідає сутності людини, є моральним, а те, що підтримує мирне співжиття, є правомірним. Оскільки таке прагнення до співжиття є схильністю, закладеною в людській природі, то й ідея права є ідеєю моральною, одним з проявів сутності людини [107, с. 232–233]. Саме тому на сьогодні права антропологія найбільш точно і якісно вказує на роль права в людському житті. Через це правову антропологію можна визначити як певний спосіб демонстрації вчення про спосіб буття людини як суб'єкта права, іншими словами – вчення про право, що виступає в ролі людського буття.

«Поняття моральної сторони особи, абсолютно виправдано застосовується до політичного суспільства, яке являє собою органічне ціле, що складається з людей. Як наслідок, і народ, і політичне суспільство є суб'єктами (або носіями) прав, а саме: у народу є право на самоврядування; існує відношення взаємної справедливості між політичним суспільством і його окремими членами. Проте це визначення моральної особистості не застосовується до держави, окрім як в чисто метафоричному сенсі або в юридичній белетристиці», – пише Ж. Марітен [227, с. 25].

Тісний зв'язок між державою і правом був і є від початку зародження цих двох нерозривних понять. Як зазначають Т. Рогова й А. Напрієнко, «держави і право є способами самоорганізації людського суспільства, тому дослідження причин виникнення і розвитку держави та права потрібно почати з вивчення еволюції людини і становлення людського суспільства. Людина – складна, багатогранна і надзвичайно цікава істота. Цікавою вона є і для юриспруденції: мотиви поведінки у правових ситуаціях; протиправної або, навпаки, законслухняної поведінки; реакції на правовий вплив. Усе це важливо знати і для належної правотворчості, і для ефективного правозастосування, і для цілеспрямованого державного управління поведінкою людей» [310, с. 8–9]. Людина з-поміж інших живих істот вирізняється своєю неповторною свідомістю, вмінням раціонально,

правильно і послідовно мислити, завдяки чому здобула право першості серед усіх живих істот.

На думку Д. Ллойда, у сучасних умовах дія права тісно пов'язана з поняттям суверенної влади, наявної в кожній конкретній державі і правочинної створювати або скасовувати закони по своїй волі. Ця теорія мала важливе значення і для національних правових систем, і для системи міжнародного права. Логічним є запитання: «якщо держава володіє суверенітетом, то як така суверенна держава може підкорятися вищій системі міжнародного права, що має пріоритет над національними законами?». Або припустімо, що така суверенна держава пов'язує себе міжнародним договором, що визнає найвищу юридичну силу міжнародної організації, як це сталося у випадку з договором про спільний ринок, і це тільки один приклад того, як філософія права може впливати на важливі питання державної політики [191, с. 9–10].

У процесі правозастосування може скластися думка, що в чинному позитивному праві не існує конкретно визначеної правової норми, яка безпосередньо регулювала б обставини розглянутої справи. А це може свідчити про наявність в чинному позитивному праві прогалин. Ось що з цього приводу пише В. Нерсесянц: «Під прогалиною в праві мається на увазі відсутність такої норми права, яка за змістом чинного права і характером регульованих ним суспільних відносин необхідна для регулювання конкретних фактичних обставин (фактичних відносин), що перебувають у сфері сформованої правової регуляції». Він зазначає, що прогалини в праві можуть бути або наслідком неминучого відставання законодавства, яке безпосередньо залежить від суспільних відносин, або результатом помилок і упущень самого законодавця, низького рівня його законотворчої культури тощо. Виявлені прогалини в праві може заповнити лише сам законодавець або відповідний компетентний правовстановлювальний орган [253, с. 489–490].

Розглядаючи питання права і закону, можна зробити висновок, що між

ними завжди існувала тонка межа, яка збереглась донині. Актуальність цієї проблеми полягає в самому інтерпретуванні й поясненні ролі кожного окремо взятого поняття. Поділ права на природне і позитивне не завжди дає чітке визначення цієї проблеми, а тому більшість вчених шукає відповідь у структурі суто філософсько-теоретичних підходів. Практична необхідність цієї проблематики зумовлена її характером та особливостями. Основна суть права і закону зводиться до того, що закони існують відповідно до правових критеріїв, які, по суті, потрібно вважати правовими законами. Саме тут право і закон набувають спільних чітких рис. Проте існують і такі закони, котрі не збігаються з правовими критеріями, а отже, не відносяться до права. Як зазначають І. Марченко та О. Дерябіна, «один з них орієнтований на те, що держава є похідним і винятковим джерелом права, що все те, що держава виражає через свої закони, – це і є право. Інший ґрунтується на тому, що право як регулятор суспільних відносин вважається, щонайменше, відносно незалежним від держави і закону або навіть попереднім законом, наприклад, в ролі історично зумовленого природного права або в ролі права суспільного, соціально-історично зумовленого, що народжується в об'єктивних суспільних відносинах» [231, с. 20].

Як відомо, під сутністю у філософії розуміють те, що становить певну стійку суть конкретно взятого явища, процесу чи характеристики. Саме тому правовий регулятор з плином часу набував щораз більш різноманітних форм упродовж сторіч, а також зумів створити механізм у соціальних групах, народів для урегулювання суспільних діянь і стає тією теоретичною і практичною ланкою, яка з часом формується в соціальний інститут, у таке поняття, як «право».

Як вважає Ж. Марітен, «філософія не створювала міцних підстав для прав людської особистості, оскільки ніщо не може бути засноване на ілюзії; вона компрометувала і звертала на ніщо ці права, оскільки спонукала людей сприймати їх як божественні самі по собі і, відповідно, нескінченні, які не підлягають якомусь об'єктивному виміру, заперечують всілякі обмеження,

що накладаються на вимоги «я» і гранично виражають абсолютну незалежність людського суб'єкта і так званого абсолютного права, яке спершу позитивно ставиться до всього в людському суб'єкті, зважаючи лише на той факт, що перебуває всередині нього, з тим щоб поширити улюблені кимось можливості на всі інші істоти» [227, с. 81].

Ось що з цього приводу зазначає А. Венгеро: «Знаючи сутність права, можна завжди в практичній діяльності визначати ті чи інші регулятивні системи як правові і забезпечувати їх відповідними властивостями і, навпаки, не вимагати правових характеристик від регуляторів, що мають абсолютно інше походження, зміст» [65, с. 193–194]. Так, правова норма повинна діяти в чіткому і злагодженому механізмі з примусом, як можливість державного контролю.

Філософською підставою прав людини є природне право. В епоху раціоналізму правознавці і філософи зловживали поняттям природного права, використовуючи його для консервативних або для революційних цілей, вони подавали його в настільки спрощеній і довільній манері, що тепер важко послуговуватися цим поняттям, не пробуджуючи в наших сучасників недовіри й підозрілості. І все ж потрібно усвідомлювати, що історія питання про права людини пов'язана з історією природного права і що та компрометація, якій позитивізм на деякий час піддав ідею природного права, неминуче спричиняла компрометацію ідеї прав людини [227, с. 78–79].

Як зазначає В. Канке, «у філософії не припиняються спроби створити цілісну концепцію людини. Таке прагнення похвально в тому розумінні, що, звичайно ж, необхідно об'єднувати й узагальнювати всі дані про людину. Однак не варто вважати, що для цього потрібна якась особлива філософія, принципово відмінна від тих філософських систем, які ми розглянули. Кожна з наших філософських систем містить певну філософію людини. Разом з тим, варто сказати, що не існує особливої філософії людини» [140, с. 122].

З погляду філософсько-релігійної доктрини, право виступає складовою частиною для стримування сил зла, а анархія чи повна відсутність права є

вищим показником вираження зла. Саме тому доречно згадати такі слова Д. Ллойда: «ті, хто розглядає природу людини як спочатку добру, вбачають джерело всіх її бід не в ній самій, а в фундаментальних вадах навколишнього зовнішнього соціального середовища. Вона і є дійсною причиною всіх негараздів, що звалилися на людину. А оскільки визначальним чинником цього соціального середовища є керівна верхівка і правова система, що слугує їй інструментом здійснення політичної влади, то навряд чи викличе сумнів той факт, що саме вони є мішенню всякої критики, оскільки в них бачать дійсне джерело всіх людських негараздів» [191, с. 14–15]. За останні роки право зазнавало змін і реформування, проте в багатьох новостворених суспільства існували певні прогалини у правових системах, які на той час і релігійні, і філософські мислителі розглядали у формі неминучого зла, а зміна одного суспільно-політичного режиму могла призвести до нових переслідувань та гноблень.

Отже, формування свідомості і світогляду в нашій державі й суспільстві загалом не може відбуватися без швидких, рішучих та кардинальних кроків у правовій, політичній, соціальній, релігійній та економічній сферах. Результат підвищення свідомого рівня населення конкретно визначеної країни залежить від долі самих же людей, котрі своїми діями здатні змінити ситуацію на свою користь, завдяки клопіткій праці, прикладених зусиль та віри в краще майбутнє.

Відзначимо, що формування свідомості, правосвідомості і правової культури безпосередньо залежить від процесу правотворчості, ефективної роботи державних органів у сфері реалізації й кодифікації правових норм, який позитивно впливатиме на стан правопорядку, дотримання чітко букви закону, правовідносин, що приведе до позитивної динаміки формування правослухняної поведінки в суспільстві. Ці процеси, як наслідок, приведуть до возвеличення і розкриття правової культури громади, що дозволить в майбутньому вивести Україну на рівень найбільш розвинених і культурних держав світу, в яких цінується людське життя, де право і закон – це не пусті

бюрократичні терміни затуманення людської свідомості, а ефективний і результативний процес на шляху побудови держави з європейськими цінностями.

Вплив закону на свідомість та світогляд людини відіграє важливу роль, оскільки спонукає людину, інколи примусовими заходами, до рішучих дій. Іншими словами, закон виступає в ролі мотиваційно-стимулювального чинника впливу на людину та забезпечує в ній активізацію об'єктивної дійсності для пізнання й осмислення навколишнього світу. На нашу думку, в Україні має постійно зростати мотивація для формування правової свідомості, світогляду і правової культури задля побудови громадянського суспільства. Саме правова культура громадян виступає першоджерелом формування нового суспільства, в якому ефективно діятимуть закони й дотримуватимуться правопорядку усі громадяни без винятку. Досягнення цих завдань залежить від багатьох чинників, але основними з них будуть ефективна організація правової культури та виховання свідомого населення країни.

Проблематика впливу закону на свідомість, правову культуру і світогляд буде актуальною для дослідження науковців і вчених всього світу, але її необхідність для нас, українців, закріплюється в Основному законі – Конституції України.

Спостерігаючи за світовою глобалізацією, потрібно, зокрема, говорити про її наслідки в процесах людської діяльності, розподілі праці, виробничих ресурсів, а також щодо стандартизації законодавства, що обов'язково призводить до негативних наслідків у сфері правової дійсності та визначення таких понять, як право, закон, честь, обов'язок, норма, догма, культура, які починають втрачати своє значення та нівелюються самі по собі. В підсумку глобалізації сам світ стає залежним від усіх суб'єктів, що призводить до збільшення кількості спільних проблем усіх держав і їхніх суб'єктів.

На сьогодні багато науковців на пострадянському просторі дискутують щодо питань юридичного закону, права природного і позитивного, як

невід'ємних частин людського існування, громадянського суспільства та демократичної і європейської держави зокрема. На нашу думку, юридичний закон – це своєрідний прояв і зовнішній вираз правової природи, завдяки якому відбувається формування й адаптація людських відносин у суспільному житті. Як стверджував К. Маркс, «правова природа речей не може пристосуватись до закону – закон може і повинен пристосовуватись до неї».

На переконання Л. Мантанової, «велике місце у філософському дискурсі цивілізаційної проблематики займають соціальні проблеми сучасного цивілізаційного розвитку. Серед основних соціальних проблем сучасної цивілізації називають наростаючу напруженість між планетаризацією й індивідуалізацією свідомості людини, екзистенційний розрив між видом (людством) та індивідом (людиною), великий розрив між рівнем розвитку науки і рівнем масової культури, величезний розрив у доходах між багатими і бідними людьми (і країнами). Саме тому соціальні межі обумовлені прогресивним ростом соціальних витрат виробництва й масового споживання. Дедалі більша інтенсивність і «щільність» виробничої та споживчої діяльності позначається на фізичному і психічному стані людей» [225, с. 8–9].

На думку В. Козбаненка, «розглядаючи вплив на суспільні відносини, держава спирається на певні інститути, завдяки яким і відбувається регулювання цих відносин. Сукупно такими інститутами в державі виступають соціальні норми. До соціальних норм потрібно відносити норми моралі, моральності, звичаї, традиції, норми права тощо. Один з різновидів соціальних норм – право – продукт суспільного розвитку; юридично оформляється в державно-організованому суспільстві як регулятор суспільних відносин. Слід зауважити, що, по суті, право – це сукупність правил належної поведінки людей в державі, котрі повинні бути загальнообов'язковими для всіх осіб, які населяють цю державу, оскільки тільки завдяки тому, що люди в державі мають дотримуватися певних правил

поведінки, можна створити якийсь громадський порядок в державі» [295, с. 147].

П. Бурдьє зазначає, що «в разі замовчування умов, які ставлять громадян у незрозумілу ситуацію, тим більше якщо вони обділені економічно і культурно, перед альтернативою або відмовлятися від своїх прав, вдаючись до абсентеїзму, або позбавлятися прав за допомогою їх делегування, для «політичної науки» означає те саме, що й для економічної науки замовчування економічних і культурних умов «раціональної» економічної поведінки. Щоб уникнути натуралізації соціальних механізмів, які виробляють і перетворюють розрив між «політично активними» і «політично пасивними агентами», і перетворення їх на вічні закони історичних закономірностей, дійсних лише в межах певного стану структури розподілу капіталу, зокрема культурного, потрібно брати за основу аналізу політичної боротьби економічні і соціальні детермінанти поділу політичного праці» [56, с. 179–180].

Структурні перетворення відкритості закладені у трансформації держави й економіки. Саме тому викладається концепція в теоретичних межах, які були зазначені в гегелівській філософії права, розроблена молодим Марксом і яка від часів Лоренца фон Штайна отримала свою специфічну подобу в традиції німецького державного права [77, с. 17–18].

Важливим елементом побудови демократичної, вільної, правової держави є саме момент досягнення правової свободи усіх громадян. Саме тому, як зазначає Л. Балашов, «досить поширеним є уявлення про свободу як можливості вибору. І це цілком справедливо. У цьому понятті свободи чітко простежуються два протилежні моменти – випадковості і необхідності. Розглянемо це на конкретному прикладі. Вибір професії – життєво важлива проблема практично для всіх людей. Він охоплює обидві ситуації. Необхідний момент – людина, стаючи дорослою, повинна визначитися у виборі професії, щоб реалізувати себе – тут немає вибору. Випадковий момент – вибір саме цієї, а не якоїсь іншої професії, спеціальності залежно

від випадкових обставин (місця, часу тощо) або від випадковості хотіння. Органічне поєднання необхідного і випадкового при виборі професії відбувається тоді, коли цей вибір здійснюється за покликанням. Далі можна бачити, що необхідний момент вибору виражається у двох категоріях – категорії потреби і категорії боргу (моральної відповідальності). Категорія потреби виражає особистісний необхідний момент вибору (людина має нагальну потребу в якомусь роді діяльності або в якому-небудь предметі, який може «добути» тільки за допомогою праці). Категорія боргу (відповідальності) висловлює суспільно необхідний момент вибору (людина зобов'язана працювати, щоб не бути дармоїдом, утриманцем). І потреба, і борг внутрішньо необхідні для людини. Тільки потреба йде від біологічних механізмів регуляції поведінки, а борг – від соціальних механізмів» [31, с. 295–296].

На сьогодні на формування сильної, правової, економічно стійкої держави впливає багато факторів. На думку Ф. Фукуями, це, зокрема: «моральні норми і культурологічні фактори, може бути керована публічною політикою, але не великою мірою. Звичайно, культурні фактори, створені освітою, є основними і впливають на всі суспільні групи. З часом вони змінюються. В останні тридцять років кількість висококваліфікованих економістів-технократів, скажімо, в Латинській Америці зростає ненормально швидко, а все через їх навчання в Північній Америці та Європі. Вони приносять зі собою професійні знання про прозорість звітності і методи її ведення, що перевищують наявні в їх країнах. Але для глибоких суспільних змін потрібно багато часу, а за короткий період поширення культурні величини здатні змінитися тільки на мікрорівні – в окремих організаціях, школах або селах» [390, с. 62–63].

Програма аналізу локального виробництва веде не до узагальнення, а до деталізованого викладу процесу конструювання соціальних подій. Всі узагальнення можна звести до локальних ситуацій, які послужили їх основою. Тим не менше ця програма зберігала ідеал науки – універсальне,

абсолютно достовірне знання [166, с. 284–285].

На сьогодні завдяки соціально-історичному детермінізму безпосередньо виражається специфіка конкретно-історичного буття суспільства. Тож суспільство – це така соціальна цілісність, яка існує, функціонує і розвивається за посередництва людини і її діяльності. Як суспільство виробляє людину як людину, так і людина виробляє суспільство. На противагу нижчим тваринам, людина є продуктом власної духовної і матеріальної діяльності. Людина – не тільки об’єкт, а й суб’єкт соціальної дії. Економічні, соціальні, політичні та ідеологічні відносини людей в кожному історично певному суспільстві існують об’єктивно, незалежно від волі і свідомості людини. Кожна дана система цих відносин визначає волю людей, яка, своєю чергою, спрямовується на створення нової системи суспільних відносин. «Соціологія стає наукою лише в тій мірі, в якій їй вдається зрозуміти виникнення цілей у людини суспільства (суспільна «телеологія») як необхідного наслідку суспільного процесу, зумовленого ходом економічного розвитку» [347, с. 112].

Отже, багато теоретиків вважає кризу невід’ємною умовою розвитку системи, зокрема соціальної. Дискутується тільки питання про глибину кризи і швидкості реформ. Суперечка йде переважно між прихильниками радикальних реформ, шокової терапії і градуалісти, які прагнуть зменшити соціальну ціну змін, полегшити процес адаптації для найвразливіших груп населення [285, с. 196].

На думку, Ж.-Л. Бержеля, саме в практичному сенсі, відштовхуючись від ідеї, згідно з якою еволюція права має у своїй основі не так логічні міркування, як досвід, ця теорія закликає до використання в судовій практиці під час напрацювання рішень дедуктивних прийомів аналізу замість індуктивних. При цьому суддя в кожному конкретному випадку передовсім має досліджувати питання про те, до яких наслідків призведе його рішення – що дає йому велику свободу в сенсі тлумачення законів і в плані правотворчості. Нарешті, чимало теорій юридичної соціології ґрунтується на

психологічних підходах, зокрема на американських теоріях соціальної психології. Зрештою, в результаті глобального аналізу юридичної соціології, залишивши осторонь всі відмінності, характерні для наявних теорій, бачимо її дуалізм: з одного боку, теоретична соціологія спирається на рефлексію з приводу різних книг і документів; з іншого – емпірична соціологія йде шляхом розслідувань безпосередньо на місці» [41, с. 297].

І природне, і позитивне право є незмінними супутниками на шляху до побудови демократичного, цивілізованого суспільства та правової держава. На думку Л. Штрауса, «основна потреба в природному праві настільки ж очевидна сьогодні, як і протягом попередніх століть і навіть тисячоліть. Відмовитися від природного права – все одно, що стверджувати, що всяке право є позитивне право, а це означає, що те, що є право, визначають лише законодавці і суди різних країн. Але ж цілком припустимо, а іноді навіть конче потрібно говорити про «несправедливі» закони або «несправедливі» вироки. Приймаючи таке судження, ми вважаємо, що існує якийсь еталон справедливості і несправедливості, незалежно від позитивного права, і більш високий, ніж позитивне право, – еталон, посилаючись на який, ми здатні судити позитивне право. Багато хто сьогодні дотримується думки, що цей еталон, у кращому випадку, є не що інше, як ідеал, прийнятий нашим суспільством чи нашою «цивілізацією» і втілений в нашому побуті або в наших установах. Проте, з тієї ж самої позиції, усі суспільства мають свої ідеали, і в суспільства канібалів їх не менше, ніж у цивілізованих. Якщо принципи є досить виправданими тим фактом, що їх приймає суспільство, то принципи канібалізму настільки ж виправдані або обґрунтовані, наскільки й принципи цивілізованого життя» [410, с. 8–9].

Аби з'ясувати всю вагомість і значущість права в житті людини, потрібно право «позитивне» і «природне» розглянути через філософський підхід. Як зазначає О. Данильян, «для з'ясування специфіки філософії права як особливої теоретичної дисципліни потрібно виявити сутність її особливості філософського підходу до права. Відомо, що будь-яка наука,

визначаючи свій предмет вивчення, як правило, залишає осторонь питання про його місце предмета в загальній картині світу і про його ставлення до сутності людини. Приватні науки принципово не можуть «зазирнути» за свій «вихідний пункт», свої базові положення, і в цьому їх обмеженість. Так, І. Ньютон називав гравітацію вищою «причиною», що дозволяє пояснювати природні явища, але він не міг знайти причину її самої в межах механізму, який він створив. Що ж стосується філософії, то її сфера інтересів починається там, де закінчується сфера інтересів приватних наук. Філософія обґрунтовує базові положення приватних наук, підбиваючи їх під свої «граничні підстави», вишукуючи їх сенс. Наприклад, аксіомою, початковим пунктом юриспруденції як приватної науки є припущення про те, що право є породженням волі суб'єкта державної влади, що з нього випливає вимога виконання норм права. Це положення являє собою не що інше, як вираження сутності позитивного права. Зрозуміти дійсний сенс правових явищ ми можемо, лише заглянувши за межі цієї аксіоми, тобто намагаючись відшукати основи її самої» [107, с. 16].

На думку, Ж.-Л. Бержеля, «право «цілого суспільства», як правило, – це право окремої держави, тобто сукупність юридичних феноменів, які перебувають в межах одного і того ж простору, на одному і тому ж етапі розвитку суспільства і які пов'язані один з одним солідарними відносинами, що утворюють систему. Таке трактування проблеми передає розуміння того, що будь-яка правова система є комплексом, конститутивні елементи якого не випадково виявилися зібраними разом, але пов'язані один з одним відносинами, характерними рисами яких є абсолютність і взаємозалежність, так що цей комплекс відрізняється від складових його компонентів, і він більш довговічний. Межі сфери впливу юридичної системи проходять більше в площині-просторі людському, ніж географічному (кочівники не мають території, але можуть мати юридичну систему); вираженням цього простору є об'єднання людей. Багато юридичних систем наддержавного, державного і внутрішньодержавного рівня можуть співіснувати і змагатися в цьому

просторі. Нарешті, юридичні системи мають тимчасовий вимір, у площину якого вони так успішно трансформуються, що нам слід вивчити напрям і модальності їх еволюції, а також зв'язки цієї еволюції з іншими соціальними змінами» [41, с. 300–301].

Одна з тенденцій у філософії життя, що стверджувала ідею універсальної історичності, здійснила радикальне вивчення не тільки «суцього» «буття», але й «цінностей», відмовившись від властивого кантіанській аксіології їх протиставлення. Життя постало в ній як всеохопна реальність, поза якою немає нічого, що могло б судити й оцінювати життя, ззовні задаючи їй масштаби цінностей і оцінок, зокрема і ніяких абсолютних істин і цінностей добра, краси, справедливості тощо. Цінності, настільки ж історичні, як і саме життя і все, що в ньому є, були зрозумілі як породження (вираження, об'єктивація, кристалізація, раціоналізація, символізація) життя, в ній закорінені й лише всередині неї функціонують і щось значать. Всі вони породжені життям, існують в ній і для неї, тільки в ній знаходячи всі свої смисли і значення [81, с. 23–24].

Як зазначає Л. Штраус, пошук начал скеровується двома фундаментальними розділеннями, які передують розрізненню хорошого і праоснови. Люди завжди відрізняли (наприклад, у судових справах) чутки і побачене на власні очі та завжди воліли те, що бачили. У питаннях начал і правильної поведінки єдиним знанням були чутки. Опинившись перед суперечністю між безліччю священних кодексів, мандрівник, який бачив міста багатьох народів, знає різноманіття їх уявлень і звичаїв, запропонував приймати рішення на основі побаченого на власні очі, при цьому дослухаючись до всіх питань. Згода чи незгода з божественним або поважним характером будь-якого кодексу приймається тоді, коли факти, на яких оснований твердження, будуть чітко продемонстровані. Вони повинні бути очевидними для всіх. Так людина починає чітко усвідомлювати ключову відмінність між тим, що вважає безсумнівним його група, і тим, що думає вона сама; так Я отримує можливість протиставити себе Ми без

жодного почуття провини [411, с. 85].

Аксіологічна проблематика проявляється у філософії права з такими категоріями, як суб'єкт та об'єкт, суб'єктивне й об'єктивне ставлення, всередині якого формувалась та конструювалась «філософія цінностей». На сьогодні це питання актуальне як ніколи, оскільки ці категорії втрачають властивий їм характер, а саме, статус вихідних і фундаментальних, розглядаються як внутрішні процеси універсального і сучасного плину життя.

На думку М. Гартмана, «початкове розуміння людини в осмисленні її значення та значущості її існування у світі дає модель суб'єкта, нібито подумки встановлює цінності і потім вкладає їх у реальність або ж свідомо конструює їх спільно з іншими суб'єктами, емпірично неспроможною і теоретично неправомірною. Саме тому ідеальна форма існування цінностей у свідомості суб'єкта постала в результаті осмислення й раціоналізації ціннісного життєвого світу» [81, с. 23–24].

Проблема природного права сьогодні – радше предмет відтворення, ніж актуального пізнання. Тому є потреба в історичних дослідженнях, щоб зрозуміти усю складність питання. Нам доведеться деякий час повчитися тому, що називають «історії ідей». Всупереч загальнопоширеним твердженням, це радше погіршить, ніж усуне ускладнення безпристрасного розгляду. Мало хто відкрито викликає більше роздратування, ніж ті, що розкривають родовід ідей. Відточені визначення і нещадний аналіз могли б зняти пелену, під якою суспільство приховує свої розбіжності, могли б зробити політичні суперечки надто суворими для того, щоб можна було прийти до компромісу, а політичні союзи зробити занадто тендітними для практичного використання, і могли б отруїти політику усіма пристрастями громадського і релігійного розбрату. Цю небезпеку можна здолати, тільки покинувши той вимір, де розсудлива стриманість слугує єдиним захистом від жаркого завзяття сліпої партійності» [410, с. 12–13].

Як запевняє А. Венгеров, в основі соціального регулювання лежать

класові інтереси, основною є воля панівного, експлуаторського класу (крім соціалістичного суспільства, де, як оголошувалося, експлуатації немає). І хоча соціальне регулювання враховує в деяких сферах загальносоціальні інтереси (наприклад, у моральній сфері), але все ж за своїм основним змістом правові, моральні норми – це класові регулятори. І такий підхід означає, що соціальне регулювання загалом забезпечує панування того чи іншого класу, його можливість привласнювати додатковий продукт, тримати в покорі експлуатовані класи, соціальні групи, етноси, вносити в суспільну свідомість, духовне життя ідеали і цінності, які розробляє панівний клас. Ці закони діють навіть не в експлуаторському суспільстві. Наприклад, так звана комуністична мораль, яку сформулював Ленін у 20-ті роки ХХ ст. і тривалий час впроваджувалася в духовне життя радянського суспільства, зводилася до принципу: морально все те, що корисне, вигідне для будівництва комуністичного суспільства [65, с. 180–181]. Саме тому цей підхід безпосередньо суперечить розумінню цінності моралі як певного загальнолюдського регулятора, що закріплює багатовіковий людський досвід соціалізації.

Як пише Г. Осипов, «у практичній людській діяльності криється сутність суспільного життя, у ній – межі суспільного життя, її іманентна межа. Людина здійснює свою діяльність через посередництво історично сформованих типів і форм взаємодії, відносин з іншими людьми. Тому в якій би сфері суспільної життя його діяльність не здійснювалася, вона завжди має не індивідуальний, а соціальний характер. Соціальна діяльність – це сукупність соціально значущих дій, здійснюваних суб'єктом (суспільством, групою, особистістю) у різних сферах і на різних рівнях соціальної організації суспільства, що обстоюють певні соціальні цілі та інтереси і використовують задля їх досягнення різні засоби – економічні, соціальні, політичні та ідеологічні. Соціально значущі дії мають місце тоді, коли особа, група або суспільство ставлять перед собою цілі й активно беруть участь в їх реалізації» [347, с. 112–113].

На думку П. Бурдье, оскільки продукти, пропоновані політичним полем, є інструментами сприйняття і вираження соціального світу (або, якщо завгодно, принципів диференційованого бачення поділу), розподіл думок серед певного населення залежить від умов інструментів сприйняття і вираження і від доступу, який мають до цих інструментів різні групи. Це означає, що політичне поле виражає функцію своєрідної цензури, обмежуючи поєднання політичного виступу – і тим самим політично мислимого – кінцевим простором виступів, здатних бути розробленими і втіленими в межах політичної проблематики як простору прийняття позицій, що фактично реалізує соціологічні можливості, виходячи із законів, які регулюють входження в поле кордону. Між тим, що є політично виразним або невиразним, мислимим або немислимим для будь-якого класу непосвячених визначається через відношення між вираженими інтересами цього класу і здатністю висловити ці інтереси, яку йому забезпечує його позиція щодо культурного і, отже, політичного продукту» [56, с. 181].

У філософії права було багато підходів до розуміння понять «право природне» та «право позитивне». Як зазначає О. Данильян, «характерною ознакою філософії права як самостійної наукової дисципліни є насамперед міжфілософське осмислення права і його наукове пізнання. Відмінність за методом лежить у сфері семантичної і функціональної відмінності понять «пояснення» і «розуміння». Саме тому будь-яка наука, зокрема юриспруденція, розглядає свій предмет як об'єкт, що перебуває поза пізнанням суб'єкта і відносно протистоїть йому. Причому пізнати об'єкт в цьому випадку визнається як факт, як те, що існує в реальності. Філософія ж прагне до розуміння, осмислення належних цінностей і смислів, розкриває світ таким, яким він має бути. Цей світ досконалих цінностей і смислів дає людині стимул для зміни буття, оскільки те, що має бути, вона сприймає як ідеальне щодо того, що існує в реальності» [107, с. 17–18]. Тому можна стверджувати, що саме юриспруденція, яка охоплює закономірності функціонування чинного права, характеризує право таким, яким воно є, а

філософія права – таким, яким воно повинно бути. Завдяки цій ідеальній правовій нормі і відбувається оцінка філософією права наявної правової реальності. Також потрібно сказати, що філософія права має на меті пояснити людині не зрозумілу до кінця правову реальність.

Щодо прав людини, то для філософа найважливішим є питання їх раціонального обґрунтування, зазначає Ж. Марітен. Як ми вже зазначали, філософською підставою прав людини є природне право. Розглядаючи доктрини природного права, не варто їх змішувати зі самим природним правом. Ці доктрини, як і будь-які інші політичні та правові вчення, можуть пропонувати різні аргументи і теорії, щоб довести правильність природного права або виправдати його, проте беззаперечність цих теорій не може означати повалення самого природного права, як і поразка будь-якої теорії або філософії права не веде до повалення права як такого [227, с. 78–79].

Завдяки пізнанню людина може розвиватися, вивчати навколишній світ та розвиватися всебічно. Як зазначає Д. Гільдебранд, «починаючи міркувати про людську особистість, ми відразу ж відчуваємо, яку фундаментальну роль відіграє пізнання в її житті. Підставою всього нашого духовного життя слугує унікальна здатність пізнання на всіх його ієрархічних щаблях – від простого ознайомлення до проникнення в сутність явищ – долучатися до всього світу. Усі наші бажання і прагнення, наші радощі і печалі, наша любов і ненависть припускають наявність пізнання, усвідомлення об'єкта наших бажань, уподобань, любові, знання про нього, розуміючого сприйняття. З усім цим оточуючим нас різноманітним світом, починаючи від фізичних, просторових, колірних, звукових явищ і закінчуючи людьми, ми пов'язані не тільки причинно, як це є серед безособових утворень – мінералів, рослин тощо, але й абсолютно унікально: духовним осягненням, тим виборчим прилученням до них, духовним охопленням, які і являють собою пізнання. Якщо ми не можемо уявити собі особистість без здатності до пізнання, то, з іншого боку, і пізнання неможливо уявити без духовної особистості, без її свідомого буття, без її структури і здатності трансцендування» [86, с. 21–22].

Отже, на нашу думку, пізнання варто розуміти як певне нетілесне зіткнення, яке неможливо ні з чим порівняти, одне суще стикається з іншим, оволодіває якимсь нематеріальним процесом. Іншими словами, це процес нагромадження знань та уявлень навколишнього світу людиною. Окрім того, пізнання потрібно розуміти як вищу форму відображення об'єктивної дійсності.

На думку Ж.-Л. Бержеля, «право має надати людині засоби для організації його існування, для адаптації до юридичних відносин і для їх розвитку в часі. Правова система повинна, отже, допомогти йому встановити контроль за тимчасовим фактором, передбачати і нейтралізувати його вплив на юридичні ситуації. Є багато царин юридичного життя, де вдається опанувати минуле завдяки використанню принципу зворотної сили, актуалізувати майбутнє шляхом його антиципації, продовжити його за допомогою застережень про перегляд. Економічне право, банківське право, кредитне право, страхове право – все це приклади застосування названого принципу. Іноді час, як, наприклад, у випадку спільного володіння, виступає одним з предметів відступленого права» [41, с. 226].

Як ми вже зазначали, філософія не створювала міцних підстав для прав людської особистості, оскільки ніщо не може бути засноване на ілюзії; вона компрометувала і звертала на ніщо ці права, провокуючи людей сприймати їх як божественні самі по собі і, відповідно, нескінченні, як такі, що заперечують всілякі обмеження. Коли люди освоїли все це, то, стикаючись з обмеженнями, приходили до переконання в недієвості прав людської особистості. Дехто люто повставали проти прав особистості, а дехто й надалі закликав до них, оскільки в глибині душі в них перемагав скептицизм, який є одним з найбільш тривожних симптомів кризи нашої цивілізації [227, с. 80–81].

На думку, І. Гобозова, «історична наука, на відміну від філософії історії, повинна дотримуватися тимчасової послідовності подій та історичних фактів. Якщо філософія історії є сутністю, схопленою в часі, сутністю, яка

постійно змінюється, але тим не менше зберігається (скажімо, цивілізації змінюються, переходять від одного стану до іншого, але сутність їх зберігається), то історична наука є викладом фактів і подій у хронологічному порядку. Філософія історії має певний категорійний і понятійний апарат, за допомогою якого дається філософсько-історичний виклад історичного процесу (прогрес, соціальний детермінізм, цивілізація, закони формації, суспільні відносини, географічний фактор, розум, спосіб виробництва, продуктивні сили і виробничі відносини, історичне пояснення, менталітет, самосвідомість, історична свідомість тощо). Вона є теорією вищої абстракції, але абстракції глибокої, що адекватно відображає об'єктивну дійсність. Це не схоластичні і спекулятивні міркування про соціальну матерію. Щоправда, в минулі часи це було властиво їй, і не випадково через це багато істориків відкинули її і перейшли на позиції позитивізму. Філософсько-історична дисципліна необхідна, оскільки вона дозволяє створити якусь теоретичну картину людського суспільства, допомагає людям правильно орієнтуватися в складній мережі суспільного життя, робити відповідні висновки з досвіду минулого» [90, с. 29–30].

Для філософії немає сенсу розглядати для пізнання навколишні найважливіші предмети, як це змушені робити емпіричні науки, спостерігаючи й укладаючи їх за індукцією. Філософія прагне пізнати істинність своїх об'єктів, вона прагне проникнути в них зсередини. Із цієї причини, зокрема, вона обмежується у своїх дослідженнях такими предметами, які пізнаються тільки апіорно. Втім, це не означає, що філософію абсолютно не цікавить реальне, конкретне існування лише на тій підставі, що вона пов'язана з апіорним знанням необхідних і інтелігібельних сутностей. Навпаки, першочерговими темами філософії і є деякі центральні питання, що торкаються реального існування. Передовсім, філософія аналізує людське знання про реальні речі і цікавиться тим ступенем достовірності, якого можна досягнути в конкретному випадку [86, с. 217].

Як зазначає І. Гобозов, «у зв'язку з аналізом співвідношення філософії

історії та історичної науки не можна не зупинитися на одному важливому, але дуже складному і важкому питанні. Йдеться про ціннісні орієнтації історичної науки. Усі дисципліни так чи інакше мають світоглядний характер. Але зважаючи на специфіку самої історичної науки (предмет – минуле людського суспільства), на її висновки й узагальнення істотно впливають світоглядні позиції дослідника. Один і той самий факт можна викласти по-різному залежно від політичної орієнтації. Через це історичні висновки часто втрачають свою науковість, оскільки наукові результати мають мати об'єктивний і несуперечливий характер. Історичне дослідження ніби допускає вимисел, що терпимо в художній літературі, але абсолютно неприйнятний у науці. У цьому сенсі історія більше схожа на мистецтво, ніж на науку, але звідси зовсім не випливає, як це стверджують постмодерністи, що історичне оповідання нічим не відрізняється від художнього твору» [90, с. 31].

Питання філософії та її впливу на людину і на правову реальність загалом є досить вагоме, оскільки саме завдяки філософії можемо дізнатись мудрі поради щодо осмисленого життя, добра і зла, зрозуміти своє місце і призначення в суспільстві.

На думку В. Губіна, «завдання людини у світобудові – виробити своє ставлення до таких феноменів, як доля, щастя, любов, смерть. Ні фізика, ні біологія, ні лінгвістика таких порад не дають – вивчення цих дисциплін робить людину спеціалістом, а вивчення філософії може зробити людину розумною. Бути розумним – означає вміти правильно розпоряджатися своїм життям, вміти передбачати наслідки своїх вчинків, вміти бути щасливою і закоханою в життя людиною. Духовна культура людини основана на чотирьох підвалинах – це наука, релігія, мистецтво і філософія. Як не можна уявити суспільство без науки чи мистецтва, так не можна його уявити без філософії. Неможливе суспільство, де немає філософів, тобто людей, які шукають причини існування людини, суспільства, світу загалом, намагаються зрозуміти, куди йде людське суспільство, чи є прогрес в історії,

чи розум завжди існуватиме у Всесвіті; що таке сам Всесвіт і як може людина досягнути її нескінченність в просторі і часі, її закони... Без цих пошуків людське суспільство перестало б розвиватися» [103, с. 4].

Звичаї виступають формою культурної регуляції, що набуває більш цілісного й раціоналізованого характеру, порівняно з культурними нормами і зразками. Звичаї вказують конкретну поведінку людей в соціально значущих обставинах, наприклад, регламентують поведінку дітей, молоді щодо старших і літніх людей. Поняття традиції набуває ширшого змісту порівняно із звичаєм. Традиція охоплює не тільки поведінкові стереотипи, але й весь обсяг соціокультурної спадщини, що передається від покоління до покоління і відтворюється переважно в соціальних групах протягом тривалого часу. У другій половині ХХ ст. вітчизняні і зарубіжні дослідники отримали досить важливий результат, що розкриває сутність і функціональне призначення традицій в цілісній історичній практиці народу. Було встановлено, що традицію не можна розглядати як статичну освіту – вона здатна відгукуватися на вимогу часу, адаптуватися до змін. Джерело трансформації міститься в самій традиції, бо в ній тісно переплетені креативно-динамічні і стабілізаційні елементи [347, с. 150].

В. Губіна зазначає: «Філософія говорить людині: думай, старайся зрозуміти, навіщо ти живеш, в чому твоє призначення, в чому причина твоїх бід і нещастя, хто винен в них – суспільство або ти сам; шукай ту справу, яку ти можеш зробити краще за всіх; не піддавайся ненависті і злості, старайся жити в любові і будь-якою ціною робити добро; не будь ситою і всім задоволеною худобою, страждай через свою недосконалість, своє невміння, своє боягузтво і постійно викувай зі себе людину; вмій подивитися на себе справедливо – адже більшу частину своїх достоїнств і чеснот ти сам собі придумав, бо ще нікому не стало тепліше від твого існування, нікому ти ще не зробив добра, бо робити добро – це мистецтво, а благими намірами вимощена дорога в пекло» [103, с. 5]. Саме тому філософія має на меті навчити людину бути людиною, скеровує людину до розуміння самого

життя, мистецтва, пізнання світу, всього видимого і невидимого, вчить мистецтву не боятися смерті, категоріям добра і зла, права. Тому, вивчаючи філософію, ми пізнаємо Бога, досягаємо всю правову дійсність, яка нас оточує, і формуємо в собі ті якості, котрі властиві лише добрій, справедливій та чесній людині.

На думку Ж. Марітена, «природне право являє собою щось онтологічне і водночас ідеальне. Воно є чимось ідеальним, оскільки ґрунтується на людській сутності, на її незмінній структурі і на жорсткій необхідності, яка в ній закладена. Природне право є чимось онтологічним, оскільки людська сутність являє собою онтологічну реальність, яка, попри все інше, не існує окремо, сама по собі, але тільки в кожній людській істоті, так що природне право однаково існує як ідеальний порядок в самому бутті всіх людей. Природне право в цьому першому розгляді або щодо основного онтологічного «аспекту, який воно в собі укладає, збігається з усією цариною природничих моральних законів, з усім простором природної моралі. Не тільки вихідні й основні закони, а й малозначні закони природної етики мають на меті досягти відповідності природному праву – скажімо, природне зобов'язання або права, яких ми, можливо, не усвідомлюємо і які люди усвідомлюють тільки у віддаленому майбутньому» [227, с. 86].

Питання юридичного закону, що забезпечує формування правової дійсності, потребує досконалого вивчення й осмислення. Якщо розглядати закон як позитивне право, то це певна система норм, що забезпечує регулювання суспільних відносин в державі, а також утворює зв'язок між законодавчою владою і громадянським суспільством, чим формує державу правову, соціальну і демократичну.

На думку Л. Штрауса, «у спробах відкрити норми, які, будучи об'єктивними, відповідали б певним історичним умовам, історична школа приписувала історичним дослідженням набагато більше значення, ніж вони мали коли-небудь раніше. Однак її розуміння того, чого слід очікувати від історичних досліджень, ґрунтується на припущеннях, які прямо або побічно

впливають з доктрини природного права XVIII ст. Історична школа передбачала існування народного духу, тобто припускала, що народи або етнічні групи є природними одиницями; або припускала існування загальних законів історичної еволюції, або ж об'єднання обох цих припущень. Незабаром виявилось, що існує протиріччя між посилками, що постали основним стимулом історичних досліджень, і результатами, а також необхідними умовами справжнього історичного розуміння» [410, с. 22].

Потрібно зазначити, що оскільки людина наділена розумом і визначає особисту мету, то їй варто привести себе саму у відповідність до тих цілей, яких вимагає його природа. Це означає, що саме завдяки людській природі існує певний порядок або послідовність, які людський розум здатний відкрити і відповідно до яких людська воля повинна діяти, щоб відповідати сутнісним і необхідним цілям людського буття. Це і є не що інше, як неписаний закон, або природне право. Однак хіба сам Платон не використовував ідею будь-якого витвору рук людських, чи то ідея ліжка, а чи ідея столу, щоб пояснити свою теорію вічних ідей. Ми маємо на увазі, що в кожного суцього є свій природний закон, так само як і його особиста сутність. Будь-який предмет, створений людьми в процесі виробництва, має, подібно налаштованому фортепіано, власний природний закон, іншими словами, нормальний стан функціонування, адекватний спосіб, у який ця річ з уваги на свою специфічну конструкцію «повинна» використовуватися.

Як пише Ж.-Л. Бержель, «незалежно від того, яке з джерел домінує в конкретній правовій системі, вона є результатом впливу різних факторів; юридичні правила, незалежно від походження, завжди потребують інтерпретації; наявні між ними суперечності повинні бути нейтралізовані, а лакуни заповнені; чинні положення нерідко потребують того розширення або звуження сфери їх впливу, щоб або погодилися з ними, або відмовилися від них. Існує юридична спільнота, яка, попри внутрішню неоднорідність, бере участь у створенні, використанні та розвитку права і є місцем стикання різних тенденцій. Не можна, займаючись правовою творчістю, не помічати

такої взаємодії різних джерел права, яка відбувається, залежно від конкретного випадку, у формі діалогу або дуелі авторів, суддів, законодавця, учасників правового процесу. Юридичне правило, «закон» в найбільш широкому значенні цього терміна – це не тільки закон законодавця: у багатьох відносинах це «закон тлумачів», «закон судді», «закон учасників правового процесу» [41, с. 128–129].

Однак, на думку Є. Афонасіна, «можлива протилежна відповідь на питання про походження універсального закону. Його джерелом може бути оголошена верховна воля, а не вищий розум. Фундаментальні положення такого закону не підлягають обговоренню, тому що людський розум не в змозі зрозуміти божественну волю. Звісно, такий закон також «природний», тому що ніщо не в силах порушити божественну волю, яка пізнається через одкровення. Пізнання цього закону здійснюється герменевтичними засобами, через тлумачення авторитетного тексту, хай то навіть божественне писання або закон, виданий «намісником бога на землі». Така аргументація, основоположна для теократичних правових систем, була частково успадкована в доктрині «суспільного договору»: тепер право мислилося як колективне волевиявлення, на зразок «загальної волі» [25, с. 6].

Проблематика зв'язку права і закону, на переконання В. Нерсесянца, «полягає в розумінні і трактуванні об'єктивних властивостей права як сутнісних властивостей закону та критерію правової якості закону, питання розробки поняття правового закону (і законного права, тобто права, наділеного законною силою). Варто зауважити, що з позицій цього підходу, шуканою істиною про право і закон є об'єктивне наукове знання про природу, властивості і характеристики правового закону, про передумови й умови його затвердження як дієвого права. Саме цей юридично-гносеологічний підхід дозволяє виявити відмінність, а також співвідношення об'єктивного за своєю природою процесу формування права і суб'єктивного (владно-вольового) процесу формування закону (актів позитивного права), проаналізувати позитивні моменти права як творчого процесу нормативної

конкретизації правового принципу формальної рівності щодо конкретних сфер і відносин правової регуляції» [253, с. 77].

Природний закон для людини, як відзначає Ж. Марітен, – це моральний закон, тому що людина підпорядковується або не підкоряється йому вільно, а не з необхідністю, тому що поведінка людини належить до певного вищого порядку, який не можна звести до загального порядку космосу і який прагне до кінцевої мети, вищої щодо загального блага космосу. Відтак науковець особливу увагу звертає на перший основний елемент, який варто визнати в природному праві, а саме онтологічний елемент. Йдеться про нормальний стан функціонування, оснований на сутності людини. Природний закон взагалі є ідеальною формою розвитку людини; його можна порівняти з алгебраїчним рівнянням, відповідно до якого крива змінюється в просторі, проте в людині ця крива має вільно узгоджуватися з рівнянням [227, с. 84–85]. Отож, у своєму онтологічному аспекті природний закон є насамперед ідеальним порядком відносно людських дій.

На думку Л. Штрауса, «природа встановила «мірило власності»: є в природному законі обмеження на те, що людина може привласнювати. Кожен вправі привласнювати своєю працею стільки, скільки необхідно і корисно для його самозбереження. Він вправі тому присвоїти стільки землі, скільки може використати для ріллі або пасовища. Якщо в нього буде більше, ніж він може використовувати, одного роду речей, і менше, ніж він може використати, іншого роду, він може це використати з користю для себе. Отже, кожен вправі привласнювати своєю працею не тільки те, що корисно йому само по собі, але також те, що могло б стати корисним йому, якщо поміняти його на інші корисні речі. Людина має право присвоювати своєю працею всі ті речі, які корисні або можуть стати корисними для неї. Вона не має права привласнювати речі, які після присвоєння перестали б бути корисними; людина має право привласнити стільки, скільки «може спожити з користю для життя». Тому людина вправі збирати більше горіхів, які «придатні до споживання цілий рік», ніж слив, які «гниють за тиждень». Що

стосується таких речей, які ніколи не псуються і, до того ж, «ні на що не придатні», як, наприклад, золото, срібло і діаманти, то їх він має право «збирати» скільки завгодно» [410, с. 227–228].

Мові закону як елементу юридичного мовлення притаманні певні особливості, якими, на думку Н.А. Власенко, є: загальні: відсутність експресивності (модальності), нав'язаність і послідовність, точність і зрозумілість, простота викладу, лаконічність і компактність; спеціально-юридичні: характер припису (повинно-розпорядчий або констатуюче-розпорядчий), композиційної побудови (поділ тексту на окремі елементи і т. д.), мовна стандартизованість [73, с. 19–25].

Деякі дослідники вказують, що для понять, які використовуються в мові законі, характерний динамічний, а не статистичний вимір явищ, тобто треба не тільки пояснити поняття, а вказати, що необхідно з ним зробити, і яким має бути його розвиток [92, с. 33–35].

Дотримання в законодавчому тексті перелічених особливостей (вимог) викладу правового матеріалу є рекомендаційним, а не строго обов'язковим правилом, оскільки у кожного закону є конкретні автори, що володіють сукупністю професійних знань і навичок, індивідуальними морально-етичними цінностями, авторським стилем, а також «своїм баченням» цільової спрямованості майбутнього закону. В результаті їх роботи над текстом закону з'являється його остаточний варіант, який є індивідуальним, неповторним правовим твором на певну тему. Водночас чіткість і формалізація правового тексту не повинні досягати абсурду [73, с. 26], що неминуче за «бездумного» слідування загальним правилам складання правового тексту.

На думку, до прикладу, М. Н. Марченко, сутнісна і змістовна складові закону пов'язані з відповідями на питання типу: «Чиї інтереси і цінності відображає і захищає той чи інший закон?»; «Інтереси яких верств суспільства закон регламентує?»; «Як співвідноситься закон з інтересами суспільства?»; «Чи виконує закон конструктивну або, навпаки, деструктивну,

руйнівну роль щодо суспільства?». Відповіді на ці запитання формують факти і обставини, які вказують на те, про що говорять ті чи інші закони [229, с. 124–125].

За загальним визначенням, закон – це нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади або народу, який регулює найбільш значущі відносини, що втілює права і свободи людини, її пріоритети і цінності і має вищу юридичну силу в правовій системі [229, с. 126]. Як бачимо, закон втілює права і свободи людини, її пріоритети і цінності, тобто закон у регулюванні будь-яких суспільних відносин повинен забезпечувати дотримання прав і свобод людини і громадянина.

Також відзначимо, що закон повинен бути красивий. Краса закону, вважає А. А. Ушакова, складається з простоти, точності, доступності та визначається насамперед тим, чи зрозумілий нормативний акт народу, чи відповідає він його інтересам [376, с. 238].

Краса в цьому разі розуміється не як естетична категорія в загальноприйнятому сенсі, а як підсумкова відповідність закону вимогам, основним із яких є забезпечення прав і свобод людини і громадянина згідно із міжнародними стандартами.

Зауважимо, що як спрямованість усього державно-правового механізму на обов'язковість і виконання вимог нормативно-правових актів законність виступає як специфічний правовий принцип, що пронизує всю сферу правового регулювання. Відсутність теоретичної зрозумілості щодо законності може негативно впливати на практику правозастосування і стан суспільної свідомості. Нині існує нагальна потреба в науковому осмисленні поняття законності, зміні підходу до розуміння закону.

Таке осмислення буде неможливо без аналізу досвіду минулих поколінь юристів, їхніх поглядів на сутність закону і його місце в суспільстві.

Здійснений аналіз спеціальної літератури засвідчує, що погляди на сутність закону і законності впродовж історії були не рівнозначні і часто залежали від суб'єктивних поглядів автора на сутність і цілі правового

регулювання.

Наприклад, як вважав Еразм Роттердамський, гуманістичний принцип справедливості повинен отримати пріоритетне значення порівняно з формальними принципами рівності та законності [315]. Однак закон і справедливий суд можуть скоригувати деякі помилки природи: «небезпечно необдуманно оновлювати закон, треба пристосовувати його до сучасного стану держав, немов лікування – до стану організму». Мартін Лютер зробив висновок, що які би вдалі і справедливі не були закони, у них один недолік – їх не можна застосовувати у всіх без винятку випадках. Володар повинен узгоджувати закон зі своїм розумом, який вище закону [195].

Френсіс Бекон, як і його німецькі попередники, наполягав на виключенні із правової системи деяких умоглядних і раціоналістичних принципів і конструкцій про справедливість. Він розумів позитивне право як єдино ефективне і дієве. Томас Гоббс вважав, що для нормального функціонування держава повинна отримати необмежену владу. Підвладні їй держави не мають жодних прав, але в сфері приватноправових відносин володіють рівністю перед законом. Тлумачення всіх законів у концепції Т. Гоббса входить до прерогативи верховної влади. Філософ говорив і про існування в системі права основного закону, на якому ця система і ґрунтується. Т. Гоббс розділяв право і закон, які співвідносив один із одним як зобов'язання і свободу. Право полягає в свободі робити або не робити щось, закон же зобов'язує обирати. І. Кант зазначав, що право – сукупність умов, за яких «свавілля однієї особи сумісно зі свавіллям іншої з погляду загального закону свободи» [251, с. 38]. Гуго Гроцій, своєю чергою, вважав, що право – це те, що не суперечить ідеї справедливості, тобто не протилежно природі істот, які володіють розумом. Г. Гроцій неодноразово повторював, що предметом права є справедливість, яка становить сутність права, зазначав про важливу роль примусу і сили в реалізації права. Попри те, мислитель вважав, що право, навіть позбавлене державної підтримки, сили, все ж діє, оскільки справедливість забезпечує совісті спокій. Ф. Савіньї і його

прихильники стверджували, що право не створюється законодавцем, воно виникає мимовільно в результаті розвитку народного духу, приблизно так, як формується мова [58, с. 398–403].

Якщо проводити аналогію між законом і живим організмом, можна зробити висновок, що до його основних інтересів входить захист від зовнішніх загроз. Теоретично можна уявити ситуацію, коли інтереси держави та закону не збігатимуться: певним групам державних службовців (представникам апарату держави) буде вигідно порушити закон для досягнення своїх суб'єктивних або навіть державних цілей, однак інтереси закону в цьому разі будуть порушені.

Закон, як інститут, покликаний регулювати діяльність, зокрема держави, потребує виходу за її межі (наближаючись до поняття природного права). Для цього потрібний розвиток інститутів громадянського суспільства (суди, адвокатура, нотаріат, громадські рухи, ЗМІ), які могли б контролювати дотримання законодавства представниками держави за їх мінімальної участі.

Людство давно зробило важливий крок у своєму історичному розвитку, надавши статус суб'єкта інституту управління суспільством. Формування поняття «держава» на певному етапі історичного розвитку – з наявністю у цієї структури суверенітету і незалежності, з передачею їй повноважень і права укладати договори від свого імені – найважливіший прогресивний крок в історії людства.

Однак примат держави над правом, який спостерігається сьогодні, спричиняє неабиякі проблеми в життєдіяльності суспільства. Вважаємо, що сьогодні необхідно зробити наступний крок – надати закону ті ж якості суб'єкта, якими володіє держава.

Як зазначає Г. Дж. Берман, «ніхто вже не думає, що сутність закону – в моральному порядку Всесвіту» [43, с. 13]. Ми розглядаємо право в тісному співвідношенні з релігією, етикою, адже «традиційні символи суспільства на Заході, традиційні образи і метафори завжди були насамперед релігійними та правовими. У ХХ столітті, однак, уперше релігія стала значною мірою

приватною справою, а закон – переважно питанням практичної доцільності. Зв'язок між метафорою релігії і метафорою права було розірвано» [43, с. 16]. Аргументація такого зв'язку, можливо, дозволить подолати розмежування права та історії, зведення права до сукупності технічних прийомів для провадження справ; довести, що в право треба вірити, інакше воно не працюватиме. За такого більш широкого погляду на джерело права зазначають не тільки про волю законодавця, але і про розум і совість суспільства, його звичаї і сакральні цінності. Як підкреслює Г. Дж. Берман, «необхідно визнати, що звичай і право справедливості тією ж мірою є правом, що і статути і рішення, якщо ми взагалі хочемо простежити і прийняти західну традицію права» [43, с. 28].

Вивчаючи сакральні аспекти закону, що регламентують божественні теорії права, варто зазначити, що центральною ідеєю таких теорій є твердження, що «право створено Богом для регулювання життя людей, дарується людині за посередництвом пророка або правителя» [326, с. 67]. Таке уявлення про природу права проглядаємо в деяких древніх правових системах: вавилонських законах, давньоєврейських і законах Ману, а також в ісламському праві. Щоправда, історики права відзначають про певні труднощі в інтерпретації окреслених теорій. Наприклад, Сінха Сурія Пракаш вважає, що, по-перше, божественна теорія права вимагає вірити у Верховну істоту, таку як Бог, тому обмежує можливості раціонального пізнання, підпорядковуючи його авторитету віри; по-друге, не існує універсально прийнятної концепції Бога; по-третє, ці теорії потребують визнання посередника як законодавця Божественних велінь у праві. Це пророк (давньоєврейська або ісламська теорії) або правитель (вавилонська теорія); по-четверте, ці «теорії дозволяють особі, яка інтерпретує і застосовує закони, уникнути відповідальності за законотворчість ..., оскільки ... створене ... право є божественним правом, а не продуктом його дій» [326, с. 68–69].

Наш інтерес пов'язаний із сакральними аспектами законів і з механізмом заборон, які зберігали дію сакрального закону. Для розуміння

змісту закону, крім виявлення характеристик реальності чи проявів властивостей людини, надзвичайне значення має аналіз його глибинних духовно-культурних засад.

Як зауважує історик права і політичних учень професор І. А. Ісаєв, «у принципі закон бажає бути вічним: вічність правопорядку – один із панівних мотивів, на яких ґрунтується правове мислення і правова реальність, тому зразок космічного порядку, в якому все відхиляється і протилежне нормі, було скороминущим і згладжувалося подальшим природним процесом, давало змогу ... описати людську історію. Кращий порядок речей, ідеальна держава є настільки ж тривалим порядком, як і Всесвіт ...» [135, с. 349]. Переконаність в існуванні онтологічних (божественних або природних) підстав закону є найбільш стійким ірраціональним мотивом правотворчості. Життя людини – це діалектика тимчасового і вічного, минулого і неминущого, і під поверхнею явищ суєтного суспільного буття ховається те головне, що надає події сенс, викликає у нас особливі почуття: шанування, повагу, благоговіння, смиренність і т. д., – що, безумовно, вказує на необмежену сферу непізнаваного, того, на що слід зважати і перед чим слід лише схилитися. Цю площину називаємо сакральним.

Сакральність є найважливішим компонентом, що надає поняттю закону і ідеї закону гранично глибокого змісту.

І. А. Ісаєв, аналізуючи сферу сакрального, вважає одним із найважливіших його рівнів юриспруденцію. Заглиблюючись у світ сакрального, вважає І. А. Ісаєв, «ми вступаємо в сферу буття людського закону» [135, с. 419], за яким «вічний» закон нагадує про себе символами справедливості, сягаючи вище всіх культурних норм доброго і поганого. Якщо сакральний момент характеризує закон із точки зору його глибинного духовного змісту, що має не тільки культурні, але й історичні корені, то момент священності характеризує закон із точки зору тих граничних підстав, які надають його імперативності, нормативності непохитну і непоборну силу.

Закон наділяється ознакою святості, оскільки визнається як

божественна настанова, що утворює в цьому розумінні предметне втілення священного у мирському житті.

Проаналізуємо найбільш яскраві приклади сакрального закону, сягаючи стародавніх епох історії, що зберегли його початкове значення. Так, Стародавня Індія, як і раніше, залишається еталоном в інтерпретаціях вселенського закону через дотримання міфологічних уявлень і більш широкий спектр збережених сакральних текстів. Вселенський закон іменувався в Індії терміном «рита». Французький дослідник Ж. Дюмезиль вважав, що найкращий переклад слова «рита» – це «порядок (космічний, ритуальний, моральний)», заснований на чіткому співвідношенні складових, а значення слова «істина» – лише один із елементів цього поняття [111, с. 209–211].

Загалом розмаїття визначень, що зводяться до поняття «закон», яке знаходимо в архаїчних пластах індоєвропейських мов, бентежить. Так, у ведичному санскриті в зміст терміна, який передбачає «закон», входять поняття «звичай», «правило», «навик». У індоіранській інтерпретації під «законом» розуміється «те, що тримає твердо і встановлено міцно». За іншою санскритською асоціацією, «закон» означає те, що було «засновано, створено в просторі» [40, с. 299–300].

І. А. Ісаєв справедливо вважає, що поява грецького «Themis» дає підставу і змогу звести різноманітність значень до умовної єдності: «останнє суттєво відрізняється від єдності, наміченої ведичними або авестійськими джерелами. У них специфіка правового порядку розчинялася в загальному понятті порядку, якому було підпорядковано все: протяжність часу, рух світил, ставлення між богами і людьми, а також суспільні відносини. Такий порядок охоплював взаємне пристосування частин усередині цілого, те, що греки називають Космосом» [134, с. 124–125]. Саме стародавні греки першими визначили сферу спеціалізованого правового порядку: Themis як явище божественного походження вперше вказує на сукупність божественних приписів, в яку включені «звід законів від Бога, неписане

право, збори висловів, заборон, переданих оракулами, що закріплюють у свідомості судді ту поведінку, якої слід дотримуватися щоразу, коли йдеться про порядок у роду» [134, с. 126]. Попри те, динаміка правового порядку відображена в доповнювальному Themis понятті Dike: якщо перший мав корінь із значенням «класти, ставити, встановлювати», то інше поняття асоціювалося з «вказівкою», «приписом» [134, с. 126].

Оперуючи поняттями: Діке (правда, справедливість), Теміс (або феміс – звичай, звичайне право), Тиме (честь, почесне право домагання, номос (закон), – елліни надавали божественній справедливості об'єктивні підстави і правові критерії [256, с. 26]. А гесіодівське протиставлення справедливості сили і права, заснованого на силі, згодом сформувало уявлення про право за природою або єством і право за людським установленням, тобто природне і позитивне право, що проходить через історію грецької правової думки. Отже, в архаїчний період закон, що містить аспекти порядку, встановлення та приписи, отримує власне смисловий простір [21, с. 4–16]. Водночас він досі залишається загальним законом, чинним і дійсним завжди і всюди.

Ці приклади підтверджують ідеї про те, що у всіх первинних культурах думка про закон пов'язувалася винятково з релігійним станом суспільної свідомості. У цьому питанні ми цілком поділяємо позицію, виражену, зокрема, Ю. В. Тихонравовим щодо релігійних коренів права [371, с. 270]. Він вважає, що зв'язок виникнення права з силовим впливом релігії має безпосередньо причинний характер. Причому фактом релігійної сили визначається право саме в його позитивній (юридичній) формі, тобто у формі встановлених владою законів. Окрім того, право і правосвідомість не лише виникли з релігійного життя та релігійної свідомості і вторинні щодо них, але і на всіх етапах свого розвитку зберігають цей найпотужніший смисловий пласт.

Закон прагне до граничної уніфікації, максимально широкого охоплення об'єктів і тривалості існування в часі. Наприклад, у Стародавній Греції зміст закону співвідноситься з нормами права, які визначають

законодавці: Солон, Питтак, Періандр Коринфський. Відповідно до загального порядку, вищою нормою є Dike, яка повинна встановити між громадянами справедливу рівність, гарантовану законність, правопорядок, неупереджений розподіл почестей, влади між людьми, складовими суспільного організму. Інакше кажучи, Dike повинна гармонійно поєднувати ці елементи, щоб створити з них єдине ціле – поліс. Анаксимандр і Геракліт стверджували, що людські закони «харчуються» єдиним божественним законом, «бо всі людські закони залежать від одного божественного: він простягає свою владу, куди побажає і всьому тяжіє і (все) перевершує» [385, с. 197]. І. А. Ісаєв коментує, що в культурі стародавніх греків «закон зберігає існуючий порядок речей, використовуючи інструмент відплати (dike), що ототожнюється з космічною справедливістю, котрій підкоряються боги, стихії і люди» [134, с. 126].

У Стародавній Греції пам'ять про вселенський закон була надзвичайно сильна, впродовж вельми тривалого періоду зберігаючись навіть у несприятливих умовах, за необхідності трансформуючись і переосмислюючись. Як зауважує дослідник М. Л. Серяков, єдиного поняття для позначення вселенського закону в мові древніх греків не збереглося, але найближчі до нього за значенням – однокореневі слова «ретра» (вислів оракула, договір) і «арета» (чеснота) [325, с. 553]. Ретро називали договори і закони, які були санкціоновані божественною волею, тобто коли земний порядок організувався відповідно до порядку небесного. Найвідомішою була Лікургова Ретра – закони Спарти, що датуються кінцем VIII – початком VII ст. до н. е. Текст неписаних законів був або схвалений, або підказаний Лікургу Дельфійським оракулом Аполлона, у зв'язку з чим, за свідченням Плутарха, і виникла їх назва: «Ретро Лікурга називав свої постанови, щоб переконати всіх, що вони дані оракулом, є його відповідями» [287, с. 112–114].

Створені з божественною допомогою, ці закони повинні були стати для спартанців органічними і природними: «Закони Лікурга були писаними, в

чому переконує нас одна з його «Ретро». Все, що, на його думку, цілком необхідно і важливо для щастя і моральної досконалості громадян, повинно увійти в їхні звичаї і спосіб життя, щоб залишитися в них назавжди, зжитися з ними. Добра воля в його очах робила цей союз міцнішим, ніж примус, а волю утворювало в молодих людях виховання, яке робило кожного з них законодавцем» [282, с. 97]. Міркуючи про причини виняткової міцності Лікургової Ретри, Плутарх відзначає: «Страх порушити клятву не був би особливо значний, якби характер виховання не запам'ятовував законів у серцях дітей і якби вони не поглинали, наче з молоком матері, любові до даного їм державного устрою. Ось чому найголовнішим із його законів, які цілком увійшли, набрали барв, збереглися повною силою, більше п'яти століть» [287, с. 164].

М. Л. Серяков резонно зауважує, що спартанське законодавство, «створене Лікургом, становило земну проекцію божественних законів, трьома статтями вродженим і природним у своїх громадян, що, безумовно, ріднить його з давніми уявленнями про вселенський закон. Воно було спрямовано насамперед не на придушення, а на розкриття в кожній людині потенційно присутніх у ній позитивних якостей, найперше військової доблесті» [325, с. 552–553]. Заснований на Лікурговій Ретрі, спартанський спосіб життя був предметом захоплення і наслідування в багатьох інших полісах Греції, а Платон, розмірковуючи про спартанське законодавство Лікурга і критського Міноса, називає засновані на їхній zasadі держави божественними», оскільки «творець, установлюючи в ньому закони, мав на увазі не одну частину чесноти, притому хоч найбільш незначну, проте всю добродієність загалом» [282, с. 78]. Так формувалася правова свідомість стародавніх греків, яка була космологічною, пов'язаною з етикою, моральною вірою в божество; підпорядковувалися законам справедливості, які керували і в космосі, і в соціумі.

Витоки права в Стародавній Греції ілюструються специфікою законодавства, яку не можна зрозуміти без урахування певного релігійного

налаштування еллінів. Солон вважається одним із найбільш знатних мислителів у давньогрецькій історії. Історики надзвичайно часто вивчають соціально-економічні аспекти діяльності реформатора. А його нововведення в політичній сфері порівняно невивчені. На цьому тлі невивчано нехтують релігійною, культовою складовою солонівської законодавчої реформи. Цієї проблематики спеціально стосується, мабуть, лишень одна робота Ф. Якобі [427].

Більш цінними в контексті досліджуваної теми убачаються ґрунтовні роботи І. Є. Сурікова, Х. Туманса, що вийшли друком у 2002 і 2004 рр. І. Є. Суриков у дослідженні спирається на авторитетні думки К. М. Колобової і В. Еренберга про єдність, цілісність гармонійності особистості та діяльності Солона: «Солон був поетом і державним діячем, він – перший грецький політик, що звертається до нас. У його особистості відображено цілісний аспект культури його часу, нерозривний зв'язок між мистецтвом і політикою, словом і ділом» [429]. У цій гармонічній єдності, цілісності важливе місце посів і релігійний аспект. Ф. Якобі зазначав, що реформи в сфері культури – невід'ємна частина загальної програми Солона [429].

Харизма Солона і його посада давали йому право на заснування нового порядку, але його потрібно було легітимізувати, тобто освятити релігією і обґрунтувати звичаєм. Потрібна була відповідна релігійна санкція, оскільки все нове, що він збирався ввести, повинно було, принаймні формально, відповідати попередній традиції і всім неписаним звичаям. Тільки в такому випадку традиційно орієнтоване суспільство могло прийняти й адаптувати щось нове. Найбільший релігійний авторитет у греків мав дельфійський оракул [375, с. 235].

І. Є. Суриков у дослідженні проблем раннього афінського законодавства в діяльності архаїчних Дельфів констатує наявність поняття «легалістський» (термін М. Нільсона). Відтак вони і набули здатності впливати на перші кодифікації права [355, с. 273–288]. Х. Туманс також

припускає, що текст отриманого Солоном оракула «відповідав ідеологічним і поетичним стереотипам тієї епохи і цілком може бути визнаний автентичним. Це означає, що Солон дійсно отримав у Дельфах релігійну санкцію своїм законам» [375, с. 236].

Як резюмує Х. Туманс, усе засвідчує про те, що легітимацію законодавства Солон здійснив з особливою ретельністю і використав усі наявні засоби. Він «створив ідеологічну систему, метою якої було зміцнити в афінянах благочестивість і трепетне ставлення до законів, які він створив «за божественним навіюванням». Закони ставали об'єктом релігійного культу, а релігія повинна була слугувати надійною охороною і гарантом їх дотримання» [375, с. 238–239].

Розглянуті приклади підтверджують висловлену ідею про те, що правотворчість як творення норми в праві і юридичного розуміння загалом має релігійне ідейне підґрунтя. Теоретик права А.Ф. Закомлістов зазначає, що пов'язана із сакральним правом влада також «йде спочатку шляхом уподібнення щодо сфери потойбічного, обґрунтовуючи свою авторитетність посиленням на божественне начало і засновуючи культ поклоніння політичній владі як такій. Сама необхідність її перебування в суспільстві постулюється як відображення Священного та реалізація універсального божественного творіння ... » [122, с. 294].

Категорія священного має багатозначний сенс. Святе асоціюється з універсумом сили, володіння і влади. Людина встановлює стосунки зі Священим через ритуальну дію. З ритуалом найтісніше були пов'язані правила, приписи, які неодмінно повинні були виконуватися членами роду.

До ритуальних заборон входило табу, яке можна назвати апріорним принципом моральної та релігійної думки. Як обґрунтовує Е. Кассіер, «людина, яка вчинила злочин, стає табуваною. Уявлення про небезпеку «зараження нечистим» поширюються на всі сфери життя ... Сказано ж: «єдина річ, позначена табу, може заразити Усесвіт». У цій системі немає ні тіні індивідуальної відповідальності. Не тільки злочинець, але і його родина,

друзі і весь рід заплямовані ним і зганьблені... » [153, с. 561–562]. У відносинах між правителями і підданими в політичному, статевому, сімейному житті не було інших, більш священних, зв'язків [153, с. 562–563].

Вивчені нами приклади з давньої історії та сучасні антропологічні концепції підтверджують, що суспільство і природа ґрунтуються на збереженні світового порядку, захищеного безліччю заборон, які забезпечують життєздатність соціальних інститутів і регулярну зміну природних явищ.

Сакральне освячує феномен правового, і це очевидно з поваги, яку юридична діяльність має з боку релігії. К. Шмітт помітив, що у церкви є особлива раціональність, укладена в її інституціоналізації і має юридичний характер [409, с. 117]. Юридизація морального, як не парадоксально це звучить, означає відновлення начал божественного права, причому в сакральному правопорядку етичні цінності набувають зовсім нового сенсу – вічних цінностей [136, с. 434].

Як ключове положення, що визначає специфіку права, наприклад, щодо моралі, часто виділяють можливість примусу. Правовою є така норма, до виконання якої людину може примусити держава (тобто суспільство), що, зокрема, відрізняє правову норму від моральної. Таке розуміння можна було б визнати вичерпним, якби не поняття закону. Якщо прийняти зазначене розрізнення норм права і моралі, виникає інше питання: як відрізняються право і закон? Чи тотожні ці поняття?

Мабуть, особливо чітко це питання окреслено лібертарно-юридичною школою академіка В. С. Нерсесянца, який наполягає на суворому розмежуванні цих понять. Протиставлення права і закону, виникнення інших течій правової думки в змішуванні понять або запереченні однієї з альтернатив становить ядро цієї теорії. Відповідно до неї, всі інші підходи до розуміння права можна розділити на юснатуралістські (*jus naturalis*) і легістські (*lex*). Характерною особливістю цієї теорії є стремління граничної формалізації права («Право – математика свободи» [254, с. 53]).

Правова норма представлена як єдина, здатна абстрагуватися від конкретних якостей людей і представити їх формально рівними і вільними. Отож, сутність права утворюють формальна свобода і формальна рівність, які, згідно з цією теорією, не передбачаються в понятті моралі і моральності. Існує вузьке коло осіб, члени якого співвідносяться один з одним як формально рівні і вільні. Це коло поступово розширюється, охоплюючи всіх членів цього співтовариства, тобто право з часом припиняє бути привілеєм. Історично це втілюється в становленні буржуазного суспільства.

Водночас стверджується, що право існує окремо від моралі і закону.

Лібертарно-юридична концепція співвідносить право і закон як сутність і явище. Існує об'єктивна, відмінна від моралі, правова сутність, що виявляється в законах, які є феноменами певної правової «речі-в-собі».

Попри це, явище-закон може як відповідати праву, тобто бути виразником суті, так і не відповідати йому, не виявляючи нічого, крім влади суверена. Яка ключова характеристика права? Формальність.

Сутність права – його повна формалізованість, абстрагування від фактичного. Право – формальна рівність правових суб'єктів, які рівні незалежно від фактичних відмінностей; формальна свобода правових суб'єктів, які вільні, незважаючи на фактичну несвободу.

Саме здатність абстрагування та формалізації відрізняє право від моралі, «оскільки всі ці та інші неправові сфери мають обмежений, частковий характер, фактичний (неформалізований) зміст (через множинність різних моральних, етичних, релігійних норм і уявлень про належне, відсутність єдиної і загальної моралі, релігії і т. д.) і позбавлені притаманної лише праву абстрактно загальної форми (і загальної формалізації), в якій тільки й можна виразити абстрактно загальний, абсолютно формалізований зміст рівності, свободи і справедливості у відповідному соціумі» [252, с. 5].

«Право відповідає принципу формального, утворює систему норм, установлених або санкціонованих державою і забезпечених можливістю

застосування заходів державного примусу» [252, с. 8]. Отож, право не існує без держави, а держава, навпаки, може існувати у неправовій формі. Оскільки право і закон (втілені в державі) співвідносяться як сутність і явище, то в разі неправової держави перед нами постає непроявлена сутність, яка не має феномена, і навпаки, феномен (ті чи інші закони), за якими немає сутності. Теоретично влада у чистому вигляді може стверджувати що завгодно, як інструмент вона нейтральна; закони можуть мати який завгодно зміст, і в кожному випадку, залежно від того, наскільки їх зміст утверджує принципи формальної рівності і формальної свободи, можна говорити про те, наскільки вони правові.

Лібертарно-юридична концепція цінна критикою легізму, або правового позитивізму. Сутність позитивізму у тому, що є лише конкретні закони, встановлювані державою (неважливо, в особі монарха або когось іще), норми, ініційовані державною волею і нею ж затверджуються. Їхня сила – в них, вони ніде більше не закріплені.

Історично-правовий позитивізм представлений у працях Т. Гоббса, Дж. Бентама, Дж. Остіна, М. Каткова, Г. Кельзена та інших мислителів. Для юридичних позитивістів, як і для будь-яких позитивістів узагалі, характерним є неприйняття метафізики, міркувань про об'єктивну природу права, його вічність, непорушний характер і священну цінність, вкорінені в світовому порядку (природі, суспільстві або Бозі). Мовою лібертарно-юридичної теорії, позитивізм стверджує явище (закон), заперечуючи сутність, підкріплювальну ним.

Очевидно, що для легістського праворозуміння ключовим феноменом виявляється держава. Право і держава для них – це одне і те ж; як і класичні «філософські» позитивісти, вони виступають за очищення мови юриспруденції від обманних слів на кшталт «природного права» і «права» взагалі.

Юснатуралістська концепція права критикується як з боку легістів (традиційно), так і з боку лібертаріанців. Для останніх вона, хоч і стверджує

об'єктивне існування феномена права, все ж є недостатньо формальною, тобто фактично навантаженою, матеріально обтяженою: «... Природна установка має матеріально-змістовне, а не формально-логічне трактування поняття і сенсу справедливості. Через матеріальність природне право не є принципом, має відносну цінність і висловлює релятивістські уявлення про моральність узагалі і моральні цінності права зокрема» [255, с. 55]. Отож, «у понятті природного права, поряд з тими чи іншими об'єктивними властивостями права (принципом рівності людей, їх свободи і т. д.), містяться і різні моральні (релігійні, моральні і т. д.) характеристики» [297, с. 54], що, з точки зору лібертарного формалізму, є помилкою, змішуванням істинно правового (формального) з неправовим (змістовним) за суттю феноменом моралі, релігії і моральності. Такі основні моменти пов'язані з розрізненням понять права і закону.

Право є системним елементом правової реальності, оскільки покликане вносити впорядкованість у суспільні відносини, створюючи порівняно замкнуту систему на стільки, на скільки можливість ефективного управління пов'язується з певним рівнем стійкості системи [29, с. 34].

Водночас діюча система права може бути хаотичною, що найперше проявляється в існуванні правових колізій, оскільки, як зазначає Ю. Ю. Ветютнев, колізійність, яка для нормального правового порядку є винятком, в умовах хаосу стає звичайним станом правової системи [67, с. 15].

Правова колізія як прояв хаотичності розглянутого елемента правової реальності становить розбіжність або суперечність між окремими нормативно-правовими актами або нормами, що регулюють одні й ті ж або суміжні суспільні відносини. Попри це, колізію правових норм слід відрізняти від конкуренції – конфлікт правових норм, що регулюють суспільні відносини з різним ступенем деталізації [369, с. 97].

Мірою системності (хаотичності) діючої системи права є поняття «єдність правового простору (правового поля)», що виникло у вітчизняній юриспруденції порівняно недавно. Єдиний правовий простір передбачає

існування єдиної системи нормативних актів, що діють на території держави, і наголошує на принципі єдності, безперервності і несуперечності дії правових приписів, розпочинаючи з процесу нормотворення, законопроектування [148, с. 221].

Носієм принципів хаосу є і такий елемент правової реальності, як правовідносини, оскільки становить урегульоване нормою права конкретне суспільне відношення, яке перебуває у розвитку. У кожному правовідношенні закладена ймовірність його зміни або припинення, завжди наявна дія випадкових факторів, що впливають на правовідносини.

Випадковості в «житті» правовідносин неминучі, і оцінити ймовірність їх прояву – завдання і законодавця, і учасників правовідносин [123, с. 35]. Чим менше виникає флуктуацій в суспільних відносинах, які є предметом правового регулювання, тим більшою стійкістю характеризуються не тільки правовідносини, але і правова реальність загалом.

Якщо трактувати хаотичну природу елемента як його прагнення сягнути за межі системи (її впливу) і знайти власне буття [55, с. 58], то проявом хаотичності правосвідомості як елемента правової реальності будуть явища правового нігілізму і правового ідеалізму. У наведеному аспекті правовий нігілізм слід розуміти як прояв певної правосвідомості, яка визнає право, але розуміє його інакше – не так, як інші. Подібне уявлення означає, що суб'єкт правосвідомості не отримує у житті реального втілення свого «бачення», розуміння права, чим і пояснюється негативне ставлення до іншого праворозуміння і до іншого буття права. З одного боку, йдеться про недооцінку одного типу правосвідомості іншим типом, а з іншого – про усвідомлення недійсності, нереалізованості власного розуміння права.

Тут «одне» право не визнає інше, оцінює його як «неправо», водночас не втілюється у життя [248, с. 27]. Правовий ідеалізм за подібного підходу становить результат самооцінки кожного типу правосвідомості: певний тип абсолютизує власну цінність і реальність, вважає, що зміст у реальному житті повністю відповідає цінностям цієї і єдино можливої

правової культури [248, с. 28].

Слід мати на увазі, що в межах синергетичної парадигми поняття хаосу і системи рівнозначні, але не абсолютні, оскільки в природі не може бути ні абсолютної системності (порядку), ні абсолютного хаосу (безладдя). Синергетика розглядає процес розвитку як закономірне і багаторазове чергування порядку і хаосу, в контексті чого порядок і хаос більше взаємодоповнюють, ніж виключають одне одного.

Як справедливо відзначає В. В. Нирков, хаос виконує різну роль (як руйнівну, так і конструктивну) в організації порядку складної системи на різних етапах порядкуутворення; крім того, за виникнення «структур порядку» хаос не зникає, а слугує необхідним для їх існування та подальшого розвитку компонентом [264, с. 264].

Стосовно правової реальності, то мірою її впорядкованості може виступати юридичне поняття правопорядку, що розуміється як заснована на праві і законності організація суспільного життя, що відображає якісний стан суспільних відносин на певному етапі розвитку суспільства [362, с. 457]. На думку М. І. Байтіна, правопорядок треба розглядати як порядок у суспільних відносинах, регульованих правом, за якого гарантується реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників суспільних відносин, забезпечується їх правомірна поведінка, здійснення законності [29, с. 308]. Водночас суспільний організм, в якому дії всіх його елементів чітко підпорядковуються встановленим правилам, де спостерігається постійна стійкість структурних зв'язків, відсутні «осередки» відхилень і конфліктів, є не більше ніж фікція, умоглядна конструкція. У будь-якому суспільстві одночасно існують галузі юридичної впорядкованості та зони хаосу [322, с. 175].

Як зазначає Ю. Ю. Ветютнев, правовий хаос не рівнозначний свавіллю і беззаконню, оскільки володіє власними змістовними характеристиками. Хаос – це не відсутність закономірностей, а особливий спосіб їхнього буття,

коли майже всі закономірності реалізуються через випадковості. На його думку, також не можна ототожнювати правовий хаос із якимось «передправовим» або «постправовим» станом суспільства. У цьому випадку права просто не існує як такого, тому немає і правового хаосу. Швидше він виникає в «граничній» ситуації, коли право тільки розпочинає формуватися або коли опинилося в кризі і близьке до зруйнування [67, с. 16].

Висновки до розділу 2

Характеризуючи фундаментальні засади побудови правового закону, зауважено, що закон посідає вагоме місце в житті кожної людини, оскільки забезпечує належний, суто правовий, легітимний порядок у суспільстві.

Фундаментальні засади побудови правового закону визначають порядок у суспільстві який є легітимним з точки зору соціальної згоди. Законодавець при створенні закону надає йому винятково стереотипізованої та суворо визначеної форми, а це, в свою чергу, значить, що воля законодавця є відображенням права та засобом його об'єктивізації. За загальним визначенням, закон – це нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади або народу, який регулює найбільш значущі відносини, що втілює права і свободи людини, її пріоритети і цінності і має вищу юридичну силу в правовій системі. Розуміння суті закону залежить від розуміння суті права, яке завжди перебуває під впливом ідей, що сформувались в філософського-правовій традиції – позитивістське розуміння закону і права або природно-правове.

Феномен громадянського суспільства є черговим етапом прогресивного розвитку сучасного суспільства. Значною мірою цей феномен пов'язаний з фактом усвідомлення цінності людини, усвідомлення важливості визнання її прав і свобод. Сьогодні відбувається процес переосмислення самої сутності права – останнє перестало сприйматись лише як право влади і поступово почало утверджувати себе насамперед як право людини. В ідеальному стані

між державою, коли вона виконує свої природні функції, та громадянським суспільством спостерігається принцип синергетики.

Право та і закон є взаємообумовленими з моменту їхньої появи, але право генетично передує юридичному закону. Зовнішня примусова обов'язковість є однією із основних ознак закону. Закон є нормативним елементом права та акумулює у собі усі ознаки та і властивості права. Закон є правовим явищем, певною формою вираження права. Розглядаючи поняття «закон», потрібно вказати, що він завжди має бути правовим. До основних ознак правового закону варто віднести наступні – правовий закон забезпечує реалізацію справедливості, є мірилом свободи кожної людини та громадянина в суспільстві, втілює потреби, інтереси кожного окремо взятого індивіда, а також реалізує волю народу, закріплює і проголошує права та свободи, честь та гідність людини, відповідає нормам Конституції, які розумно гармонують у суспільстві, забезпечуючи тим співвідношення обов'язків, прав і заборон, є тим еталоном, що показує: права людини – це найвища цінність відповідно до найвищих міжнародних актів про права людини. На сьогодні право виступає в ролі захисту наявного суспільного і державного ладу, забезпечення їх стабільності, рівноваги, а також охорони прав людини і громадянина від порушень на основі рівності всіх перед законом і судом, тобто забезпечує справедливість властивими йому засобами.

Право є одним із стрижневих засобів регулювання суспільних відносин, який концептуально відтворює задачі, функції, проєкції суспільного регулювання. Світоглядність досліджуваної проблеми зумовлює вивчення права в межах філософсько-правового дискурсу. У центрі правової реальності має стояти людина, як основний та беззаперечний суб'єкт правовідносин.

Формування правової свідомості та і світогляду людини залежить не тільки від процесу правотворчості, але й від правовідносин у суспільстві, що мають ґрунтуватись на принципі дотримання «букви» закону. Правова відповідальність особи формується не тільки через дотримання закону через

примусові заходи, а і через усвідомлення правових цінностей, що притаманні конкретному суспільству.

Пріоритетом сучасного правового світогляду, в формуванні правової свідомості в сучасному демократичному суспільстві є права та і свободи людини, їх дотримання та захист. Вплив закону на формування свідомості і правосвідомості в кожного окремо взятого індивіда залежить як від ефективності і результативності механізму правового регулювання, так і від правової культури особистості.

Правосвідомість як складова правової культури є одним з основних елементів правового впливу, тому що правосвідомість виступає як елементом впливу так і регулятором суспільних відносин. На нашу думку, правова свідомість є певною сукупністю уявлень, поглядів та переконань. Саме тому вона характеризує соціальну практику як частину емпіричної діяльності, в процесі якої формується суб'єктивне ставлення громадян до чинного права та характерних прав і обов'язків, справедливості і несправедливості норм права, сутності і принципів правової організації суспільства, почуттів, настроїв, емоцій, пов'язаних з оцінкою наявного правового режиму.

РОЗДІЛ 3

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СТРУКТУРИ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

3.1 Нормативне зумовлення правової реальності як форми буття суспільства

У процесі розвитку цивілізованого суспільства людина повсякчас стикалася з багатьма фактами і виникнення, і загибелі природних, соціальних та політичних форм, їх різкого підняття та швидкого занепаду, що не давало можливості людині, як окремо взятому індивідові, зрозуміти та пізнати саму реальність. Ці події в житті кожної особи зумовлювали запитання: як жити правильно та що робити для цього; що є буття чи небуття; що існує поза межею буття та що існувало до його зародження; у чому полягає існування кожного з нас і яка сутність речей.

В процесі пошуку відповіді на ці запитання в ході історичного становлення людини формується відповідний напрям філософських поглядів про буття, який згодом стали називати «онтологія» (з гр. – вчення про буття). Основною метою цього вчення є категорії буття та небуття, що в широкому розумінні охоплюють світ природи, космосу, соціуму, людини, а також культуру.

Найкращий тип правової реальності відображено у філософії права. На сьогодні вона взаємопов'язана з основними питаннями методології науки минулих сторіч: що означає реальність та як вона визначається наукою або ж створюється нею. Саме завдяки багатовекторності методологічних підходів у філософії права не можна було швидко і вчасно зрозуміти визначення правової реальності як такої.

Аби дати онтологічне визначення правової реальності, варто розібратися з визначенням «буття» з позиції онтології. Насамперед буття – це сукупність властивостей всіх речей, які перебувають у площині свідомого

всього суцього. Перебування у бутті означає: перебувати окремо від інших, існувати з усіма іншими, перебувати в тісному зв'язку з реаліями, існувати в поєднанні з універсумом (світовим цілим). Тому потрібно сказати, що буття і реальність – це поняття, котрі доповнюють одне одного та взаємодіють між собою. Іншими словами, визначення поняття «буття» – це все, що охоплює, взаємодіє, існує та впливає на все живе і неживе, а також може існувати поза часом та історією.

Проблема буття належить до так званих «вічних питань» філософії, оскільки вона стосується найістотніших параметрів людського життя, а отже, і світогляду людини. Питання про сутність буття, способи і форми його існування розглядали ще філософи Стародавнього світу. Так, давньогрецький філософ Парменід вважав, що буття існує, воно незмінне, однорідне й абсолютно нерухоме. Нічого іншого, крім буття, немає. Всі ці ідеї містяться в його твердженні: «Слід говорити і думати, що суще, бо буття є тоді, коли нічого іншого немає». Платон обґрунтував іншу, прямо протилежну традицію у тлумаченні буття. Буття – це світ ідей, які є істинними, незмінними, вічними. Істинне буття Платон протиставляє неістинному, під яким розуміє доступні людським почуттям речі і явища. Іншу думку висловив Геракліт. Він вважав, що стабільного, стійкого буття немає взагалі, сутність буття – у вічному становленні, у єдності буття і небуття. Космічний вогонь Геракліта (основа світу) в наочно-образній формі виражає буття як вічне становлення [107, с. 165].

На думку Л. Балашова, «у філософії екзистенціалізму буття розуміється в шекспірівсько-гамлетівському сенсі, тобто як суто людське існування, і коли вживається вираз «сєнс буття», то мається на увазі сєнс людського життя, людського існування. Сам термін «екзистенціалізм» походить від слова «існування», а існування і буття часто визнають тотожними. В екзистенціалізмі буття розуміють обмежено, як суб'єктивне людське існування, і стверджують, що про буття світу, незалежного від людини, говорити не можна. У ХХ ст. всі старі філософські проблеми деякі філософи

спробували просто відкинути, і всю онтологічну проблематику, над якою працювали філософи аж до Гегеля, вважали псевдопроблематикою. Однак буття не можна розглядати тільки в людському сенсі, світ існує все-таки об'єктивно, проте так чи інакше він визначений, якимось структурований, зокрема категорійно, тому варто говорити і про нього, а не тільки про людину і суспільство» [31, с. 123].

Ще один філософ, який давав власне вирішення кожному поставленому проблемному питанню, зокрема, що стосується чуттєвості і розуму у знанні про буття, був І. Кант. Він стверджував автономію чуттєвості. Чуттєвість – це одне, а розум – зовсім інше, це початок пізнання. Саме завдяки об'єднанню цих понять можна досягнути істинності в пізнанні буття.

І. Кант, наприклад, говорить про здатність мислення змінити предмет настільки, що ця форма не відповідає йому в дійсності і перетворюється на деміургічну силу чистої думки, думки а ргіогі, тобто силу, яку нібито неможливо пов'язати з емпірією, хоча цього не може бути, тому що уявний експеримент (який створює незвичайні конструкції) завжди зумовлений реальним експериментом, є його продовженням у нескінченності. Осмисливши таку подвійну залежність, Кант змушений прийти до апріоризму. І одна з апріорних форм, розвинених у його філософії, – простір. Насправді ж за таким поданням ховається підсумок розвитку природознавства XVIII ст., внаслідок чого філософія, тісно пов'язана з наукою, оголошує простір властивою людському сприйняттю чистою формою, поза якою предмети для пізнання взагалі не існують, але яка не є емпіричним продуктом [див.: 119, с. 35].

М. Бахтін зазначає, що завдяки збудженню свідомості стародавнього людства постановка проблеми пошуку першовитоків суцього стала істотним моментом епохи, яку сьогодні часто позначають терміном «осьовий час», автором якого є екзистенціаліст К. Ясперс. Уже в ту далеку епоху (VII–VIII ст. до Р. Хр.) чітко окреслилися дві протилежні групи філософських і релігійних навчань, вирішальні питання про першооснови буття. Перший

напрям у релігійній і філософській традиції заведено іменувати монізмом (з гр. – один, єдиний), другий – дуалізмом (від латин. – подвійність)» [35, с. 8]. Дуалізм – це вчення, діаметрально протилежне монізму. Дуалізм – це філософське вчення, яке визнає, що в підставі буття лежать два одвічні, рівноправні і такі, що не зводяться один до одного, начала – як правило, ідеальне і матеріальне [35, с. 11].

Монізм виражається як єдина першооснова, першоджерело, завдяки чому виникає саме буття. Найчастіше монізм виражається у двох напрямках – релігійному і філософському (матеріалістичний та ідеалістичний). Одними з найвідоміших представників матеріалістичного монізму в Античності були філософи Мілетської школи, а саме: Фалес, Гераклід, Демокріт.

Дехто з науковців зазначає: «Платон виходить з того, що справжнє втілення знання вже існує, це математичне знання. Отже, залишається перший варіант: денотати загальних імен існують насправді, саме вони гарантують можливість знання, а не просто відчуттів. Природно, у цих денотатів мають бути властивості, абсолютно відмінні від тих, що зустрічаються у предметів чуттєвого світу. Вони повинні бути, по-перше, вічними і незмінними, а по-друге, в них набагато більше виражено єдність, ніж розбіжність. Тобто вони є своєрідними межами тих властивостей, які розкидані в чуттєвому світі. Отже, основними моментами платонівської онтології є положення про існування вічного і незмінного світу, щирого, сущого, якому протистоїть світ виникнення і знищення, зміни і множини. Світ істини осягається розумом, світ зміни або становлення – почуттями» [137, с. 74].

На думку О. Данильяна, у сучасній філософській думці також існують протилежні погляди щодо сутності буття. Так, екзистенціалізм, який значний вплив якого припав на 20–60-ті роки ХХ ст., об'єктом філософії визнає внутрішнє буття людини – екзистенцію. Екзистенція – це ірраціональне у світі людини, що становить її неповторність і протистоїть «предметному буттю». Неотомісти вищою реальністю визнають «чисте буття», розуміючи

його як божественну першооснову, що має духовний зміст. Представники неопозитивізму вважають, що ставлення мислення до буття є псевдопроблемним, оскільки філософський аналіз не поширюється на об'єктивну реальність, а обмежується лише безпосереднім досвідом або мовою [107, с. 165].

На сьогодні складається думка, що питання, які стосуються онтології права, дуже далекі від тих, які вирішують безпосередньо люди, що мають стосунок до цієї галузі, а саме, юристи, правники, адвокати, судді і прокурори. Однак все-таки в них можна відшукати онтологічний момент. За кожним питанням «що є право?» ховається глибокий історико-філософський смисл. Це питання має онтологічний характер, про що свідчить той факт, що досі не з'ясовано смислу самого поняття «право». Іншими словами, право постає основним елементом, на якому формується правова реальність.

Як зазначає С. Алексєєв, «право відноситься до суб'єктивної сторони нашого життя, до того, що представляє собою плід думок і волі людей. Особливо тих, хто володіє державною владою – творить закони, приймає організаційні рішення з тих чи інших питань. «Ось перед нами податок на нерухомість, – говоримо ми, – це діюче, позитивне право, так як податок встановлений законодавцем; це воля законодавця, його рішення». Але вихідний, принципово важливий пункт істинно наукового розуміння права полягає саме в тому, що право (причому чинне право як людське творіння, іменоване «позитивним»!) – це не просто і не тільки думка, не просто і не тільки відомі ідеї та воля, судження про належну і можливу поведінку, проте, «хто» і «що» вправі робити, чинити. І навіть не просто рішення панівних людей. Позитивне право – це факт. Тобто зовнішня реальність, сувора об'єктивна даність. Тобто така реальність, об'єктивна даність, яка в кожному моменті існує і діє як явище нашого буття, щось відокремлене і «зовнішнє» для кожної людини і для всіх соціальних інститутів, якщо завгодно, у відомому сенсі – для суспільства загалом (мовою філософії – явище відчужене)» [16, с. 3].

«Право» при найелементарнішій, строго юридичній характеристиці – це критерій «юридичної правомірності», підстава і свідчення, своєрідний соціальний знак того, що кожен з нас має право або не вправі щось робити. Ще по судженням римських юристів (визначення Цельса), право, будучи наукою про добро і справедливість, покликане бути підставою для розрізнення дозволеного і недозволеного. І треба зауважити, у зв'язку з наведеним елементарним визначенням, що право при такому, здається, гранично простому погляді на речі являє собою, мабуть, одну з найбільш прагматичних царин життя суспільства – поява практичного, ділового життя людей. З моменту формування перших найпростіших форм регуляції, спонтанно народжених з поєднання біологічних і соціальних потреб людей, воно в ролі природного права в зовнішності мононом – звичаїв, а потім в умовах цивілізації – більш розвинених нормативно-ціннісних форм регуляції, виступає здебільшого органічним елементом побутових, господарських, ритуальних та інших відносин і порядків, з яких складається й повторюється щодень повсякденне життя суспільства [10, с. 9].

Є. Афонасін та А. Дідікін зазначають, що: «право як форма владних відносин відділяється від інших звичаїв, таких як моральні норми, кодекс честі тощо. У кожному суспільстві править той, кому решта схильні за звичкою коритися. Саме він створює право і розпоряджається на свій розсуд долями інших людей. Правитель – це той, кому всі за звичкою коряться, в той час як він звик не підкорятися нікому». Ця доктрина позитивного права найбільшого поширення набула у XVIII–XIX ст., вона сприяла масштабній трансформації юриспруденції, принісши низку кодифікацій і правових реформ. З критикою модернізму та волюнтаризму в юридичній науці XIX ст. виступили представники історії чеської школи права: Тібо, Савіньї та Пухта, котрі невтомно наполягали на ролі звичаю у формуванні права. Визнаючи основні положення історичної школи, Ієрінг критикував її за недостатньо високу оцінку значущості людської дії в тривалому і складному процесі «боротьби за право» [25, с. 5–6].

Розглядаючи правову реальність в широкому і вузькому значенні, потрібно наголосити, що загальне уявлення про правову реальність залежить від того, що брати за першооснову. Зараз більш очевидним є той факт, що першоджерелом правової реальності треба розуміти відповідну концепцію, у якій відображається світ права, оснований на конкретно сформованих та ілюстрованих правових феноменах. Зауважмо, що правова реальність у своєму чистому виді є частиною самої світової реальності та способом організації і соціального, і правового життя, буття людини. Цей спосіб є важливим, оскільки саме на ньому будується весь людський рід. Життя кожної окремої людини залежить від виконання тих чи інших повинностей в державі, тобто реалізації соціально-правових норм.

Правова реальність також позначилась на правовій соціалізації людини, про що пише і відомий вчений В. Бедь: «Кожна особистість введена залежно від видів діяльності та спілкування в різноманітні соціальні групи, у яких вона виконує певну соціальну роль. Соціальна роль не зводиться лише до правового статусу індивіда, вона характеризується і його певними правами й обов'язками, і комплексом нормативних вимог до поведінки. Річ у тім, що формальна і неформальна соціальна група є носієм тих чи інших соціальних цінностей, норм поведінки, а також служить джерелом примусового впливу, спрямованого на забезпечення відповідності поведінки членів групи вказаним нормам» [38, с. 135–136].

Правова реальність діє повсякчас й існує в незалежному вигляді. У момент правової соціалізації особистість дотримується соціальних норм, як певних індикаторів зовнішніх чинників, котрі впливають на людину з метою формування її внутрішнього світу. Право, як основоположний елемент правової реальності, має не завжди добровільний, а, як правило, примусовий характер, яким держава користується задля забезпечення дотримання правослухняної і законної поведінки в суспільстві.

На думку С. Алексєєва, позитивне право – це реальний, існуючий в законах, інших документах, фактично відчутний (і тому «позитивний»)

нормативний регулятор, на основі якого визначають юридично дозволену і юридично недозволену поведінку, а також суди чи інші важливі установи виносять юридично обов'язкові, імперативно-владні рішення. Позитивне право являє собою інституційне утворення: воно існує у вигляді зовні об'єктивованих інститутів, формалізованих юридичних норм, виражених у законах, інших загальнообов'язкових нормативних юридичних документах. Один з істотних моментів при загальній характеристиці позитивного права – його формування, передусім виникнення. У цьому випадку знов-таки досить вагомим видається його зіставлення з природним правом [10, с. 37].

Якщо ж особистість дотримується соціальних норм, зокрема й норм права, під впливом групового тиску і факторів зовнішнього порядку, – це підкорений конформізм, який може стати на шлях протиправного типу. Це пояснюється тим, що, використовуючи «сприятливу» для себе ситуацію (наприклад, відсутність соціального контролю членів групи), особа з конформізмом може обрати незаконні засоби для досягнення своєї мети [38, с. 136].

Своєю чергою, М. Вітрук зазначає, що «в державно-організованому суспільстві соціальні позиції особистості знаходять юридичне закріплення в державних установах. Держава як панівна (політична) організація в суспільстві правовими засобами активно спрямовує і регулює суспільні відносини, поведінку людей. Правові норми є частиною нормування суспільної й індивідуальної поведінки. Здійснюючи функцію регулювання суспільних відносин і процесів, держава активно впливає на життя людини. Кордони і характер свободи особистості, її автономії визначаються об'єктивними закономірностями розвитку суспільства. Держава у своїй діяльності пов'язана цими закономірностями, вона не може діяти всупереч їм. Міра правового регулювання відшукується в самих громадських відносинах, вона встановлюється об'єктивно. Зокрема, держава своїми законами формулює зміст прав і свобод громадян, визначає межі їх здійснення і встановлює задля свободи всіх членів суспільства відомі

заборони, а також обов'язки. Такі юридичні встановлення не можна вважати обмеженнями свободи особистості, її прав і свобод. Справжня свобода особистості немислима поза поєднанням інтересів особистості з інтересами колективу, суспільства, держави. Істинна гармонізація суспільних, групових і особистих інтересів об'єктивно виражається в поєднанні реальних прав і свобод громадян з їх обов'язками і відповідальністю перед суспільством, у нерозривній єдності прав, свобод та обов'язків особистості» [72, с. 19–20].

Враховуючи також всю закономірність специфіки, з погляду онтології права, якщо буття права – це «буття-повинності», то право розуміється як модель, завдяки якій складаються загальні уявлення про світ та його конкретні закономірності, які безпосередньо впливають на людину. Тому потрібно сказати, що на рівні сутностей право є ідеальною реальністю побудови відносин у суспільстві для людей. Саме право становить особливий рід буття. Роль права завжди виражається в ментальних установках, поглядах та ідеях, інститутах, іншими словами – у проявах правової реальності. Отже, розгляд права в онтологічному процесі передбачає відповідний аналіз його структури та знаходить відповіді на питання, котрі турбують кожен людину та громадянина, а саме: як створений світ, що було до його існування, на чому він функціонує. Право відображається у двох видах норм – звичаїв (як певного елемента соціалізації) і закону (як кодифікованого акта, впливу держави на своїх громадян).

Свою думку щодо впливу на правову реальність норм звичаїв та самого закону виражає Ж.-Л. Бержель, зазначаючи: «Крім звичаю, норма може виникати з довільних актів державної влади, спрямованих на її законодавче закріплення, формулювання, оприлюднення і впровадження, і тоді вона є результатом такого способу формування права, який можна назвати початковим. Виникаючи з офіційних джерел, закону або судової практики, право, в такому випадку, висувається громадянам в односторонньому порядку, шляхом авторитарних і централізованих заходів. У ліберальних системах позитивне право багате на застереження, завдання яких – обмежити

дії держави рамками у вигляді умов, здатних запобігти зловживанням. Розрізнення Конституції, закону і підзаконного акта і, в рамках федеральних утворень, компетенції федерального центру й регіональних влад не можна вважати суто формальним, оскільки воно відповідає таким «матеріальним» характеристикам влади, як обмеження і рівновага» [41, с. 106].

Потрібно також відзначити, що правова реальність виражається і в правових цінностях. Є. Афонасін та А. Дідікін зауважують: «Питання про ціннісний зміст позитивного права мав значення для представників правового позитивізму в усіх його варіантах, від крайнього волюнтаризму до помірних варіантів, признаючи «мінімальний набір» природних прав і навіть роль звичаю у формуванні права. Сумніви викликало не питання про те, чи повинно право бути справедливим, але чи є справедливість права необхідною умовою його легітимності. Орієнтований на «наукові» стандарти, правовий аналіз прагнув уникати моральних суджень та ідеологізованої аргументації в питаннях, які вважались суто юридичними. Тому ті проблеми, які прихильники доктрини «природного права» були схильні вважати етичними, розглядались в контексті історичному, психологічному або економічному. Єдиним розділом юриспруденції, у якому не обійтися без обговорення проблеми співвідношення права і моралі, було кримінальне право. Етичні проблеми були важливі в різних прикордонних сферах права, а також при визначенні меж впливу права на приватне життя громадян» [25, с. 7].

Як зазначає В. Бібіхін, «правовій системі всередині нашої цивілізації надає переконливої вагомості її примусовість. Якщо потрібно буде, я можу через державні органи, суд, міліцію домогтися здійснення силою моїх прав. Державі в наш час належить виключна монополія на примусове здійснення права, чи то мого приватного, чи так званого публічного права, тобто права самої держави на розпорядження своїми підданими. Право (Recht) є порядок (Ordnung), що відрізняється від інших суспільних порядків примусовістю. У практиці держави заведено зобов'язувати щось робити чи не робити. Причину, яка пояснює примус, називають правом» [44, с. 19–20].

Зараз вивчення правової реальності зумовлене специфікою права до синергетичної сфери соціального життя, що, своєю чергою, тісно переплітається з іншими його частинами, а також у з'ясуванні буття самого феномену права як такого. На нашу думку, тільки за умов з'ясування онтологічної сутності права можна говорити про зміст і склад поняття правової реальності, в іншому випадку розглядати сам процес пізнання цієї категорії є нелогічно і неправильно. Тому дослідження самого поняття «правова реальність» на теоретичному рівні потребує створення механізму і застосування конкретно взятих підходів до її характеристики. Завдяки теоретичним знанням юридичної науки можемо ширше і докладніше дослідити правову реальність не лише як соціальне явище, а й як особливу форму буття права, а також впливу на суспільство та особу, як окрему його частину.

Соціологія права описує позитивний зміст кожного з джерел нескінченного розмаїття юридичного досвіду в тій мірі, в якій вони виражаються в чуттєво сприйраних фактах реальної поведінки та соціальних інститутів. Вона пов'язує подібні види поведінки й інститути зовні з іншими соціальними явищами, інтегруючи їх в одну і ту саму систему, у єдине ціле суспільного життя. Нарешті, соціологія права досліджує причини їх походження, розвитку і занепаду. Конструйованим соціологією права об'єктом є чуттєво сприйрані вирази правової дійсності в її різноманітті. Щоб сконструювати свій об'єкт і виявити типові зразки реальної поведінки, які мають позитивний або негативний зв'язок з нормами права і з «нормативними фактами», соціологія права повинна йти шляхом інтерпретації ідеального сенсу кожного із цих зразків поведінки. Для такої інтерпретації вона має володіти критерієм, який може надати тільки філософія права [105, с. 280].

С. Алексєєв до фундаментальних правових цінностей відносить: «насамперед характерну для права особливу нормативно-юридичну побудову соціального регулювання. Тобто сам факт того, що право формує

інституційне утворення, яке складається з постійних загальнообов'язкових норм, що створюють можливість суворої визначеності поведінки людей, її державної гарантованості, а також «загальносуспільного» регулювання, реалізацію в ньому принципів рівності, «рівної міри». Варто трохи уважніше придивитися до цієї звичної категорії – юридичні норми (тим паче у вигляді системи, інституційного утворення), як відкривається їх воістину приголомшлива якість. Адже вони, юридичні норми, являють собою своєрідні «моделі на вічність». За їх допомогою видається можливо і реально створити в суспільстві на основі досвіду і розумних рішень надійну, постійно діючу несуперечливу систему поведінкових моделей, здатних (за належної організації та стану юридичної системи) визначати поведінку людей на невизначено тривалий час і в будь-яких масштабах, охоплених цими системними відносинами, ще й з можливістю реалізації принципу загальності, рівності, «рівних можливостей» [16, с. 60].

Потрібно сказати, що на сьогодні проблема ціннісного аналізу самої правової реальності була предметом дослідження і філософії права, і теорії права. Головною методологічною основою вивчення цього питання слугували праці таких науковців: Аристотель, Сократ, Т. Аквінський, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Ж.-Л. Бержель, Ж.-Ж. Руссо. Серед вчених пострадянського періоду це праці Л. Петражицького, Б. Кістяківського, Є. Спекторського, П. Рабіновича, В. Шабліна, С. Максимова, В. Тоненбаума, Г. Остроумова, С. Алексєєва, М. Мюллера, Є. Фехнера, В. Нерсесянца, О. Кауфмана, Ю. Хабермаса, П. Бергера, Т. Лукмана, П. Бурдьє, І. Бачиніна, А. Гарника, А. Козловського, В. Шаповала, В. Шкоди та ін.

Відзначимо, що сам аспект дослідження правової реальності на сьогодні спричиняє плюралістичні розуміння. Правова реальність поки слабо розвинена в теорії і філософії права. Основна мета правової реальності полягає в тому, щоб охопити якомога ширше коло правових явищ, процесів, які відбуваються у світі. Будучи складовою частиною суспільних відносин, правова реальність впливає і на соціальну, і на правову сферу

їхнього життя.

На думку З. Крилової, «право, як і держава, є продуктом суспільного розвитку. Воно регулює суспільні відносини. Без права неможливе існування цивілізованого суспільства. Сутність права розкривається в його основних принципах, закріплених в Конституції» [181, с. 8]. Право виражається в правовій нормі, що представляє собою загальне правило поведінки, обов'язкове для всіх, санкціоноване законом чи іншим нормативним актом. За юридичною силою всі правові норми поділяються на закони і підзаконні акти. Останні, своєю чергою, поділяються на акти загальної дії, що поширюються на всіх, акти обмеженої дії (наприклад, на посадових осіб), акти виняткової дії (у разі військових дій, стихійного лиха). Закони приймає законодавчий орган держави або народ в результаті референдуму, вони мають вищу юридичну силу. Підзаконні акти – це правотворчі акти компетентних органів. Норма права відрізняється від індивідуальних юридичних актів, що породжують правові наслідки для конкретних осіб [181, с. 8–9].

Як відзначає С. Алексєєв, «на зорі існування людства і в не меншій мірі в теократичних та інших релігійних суспільствах (Середньовіччя і нинішнього часу) етична інтерпретація права втілювалася в релігійних уявленнях, що додали їй значної віри, святості, непогрішності, деколи беззаперечної догми. Низка юридичних систем традиційних східних суспільств, зокрема мусульманського права, традиційно-індуського, китайського права, значною мірою взагалі злилися з релігійно-етичними віруваннями, з панівними релігійно-філософськими уявленнями, та й загалом виявилися невіддільними (і зовні слабо віддиференційованими) від інститутів духовного життя цієї традиційної цивілізації» [10, с. 14].

На переконання Ж.-Л. Бержеля, не варто спокушатися на соціологічний підхід до розгляду права, справжнє походження якого потрібно шукати в позитивістській філософії О. Конта. Згідно з позицією останнього, індивід і людство в ході своєї інтелектуальної та соціальної еволюції послідовно

проходять через теологічну і мілітаристську стадію, потім через стадію метафізичну і законну, щоб досягти нарешті позитивної та промислової стадії, де люди задовольняються тим, що відкривають закони, дозволяють керувати подіями шляхом спостереження і міркування. Для суспільства і держави в такому випадку характерні «любов як принцип, порядок як основа, прогрес як мета». Отож, право може бути предметом позитивної науки, оскільки в головному воно походить від соціальних явищ, підпорядкованих детермінізму. Закони життя в суспільстві можуть бути встановлені експериментальним шляхом і відкриті «за допомогою соціології, що спирається на історію, етнологію, статистику, політекономію. У межах такої концепції правова норма впливає з фактів соціального життя, а не з волі правителів» [41, с. 54].

Щодо походження права І. Марченко та О. Дерябіна відзначали, що «можна послатися на досить типове визначення, відповідно до якого право розглядається як сукупність встановлених й охоронюваних державних норм, що виражають волю панівного класу, зміст якого визначається матеріальними умовами життя цього класу, або на визначення права як на систему нормативно обов'язкового регулювання поведінки людей, яку «підтримує держава і яка виражає матеріально зумовлену волю панівних класів (при соціалізмі – волю народу)». Прикладом позакласового або надкласового підходу до поняття права може слугувати визначення, відповідно до якого право розглядається як система загальнообов'язкових правил поведінки, які встановлюються й охороняються державою, виражають загальні й індивідуальні інтереси населення країни та виступають державним регулятором суспільних відносин» [231, с. 8].

На сьогодні основу правової реальності складають три компоненти – це людина, держава та право, котрі тісно пов'язані між собою. Визначивши походження та взаємодію цих трьох компонентів, можна сформулювати загальне уявлення щодо того, завдяки чому функціонує правова дійсність.

Розглядаються різні припущення науковців щодо підходів визначання

правової дійсності, зауважмо, що їх не потрібно протиставляти, оскільки загальна картина залежатиме від того, що взято за першоджерело. Одні вважають, що правова реальність безпосередньо залежить від світу права і функціонує завдяки правовим феноменам, які наділені конкретною структурою і змістом. Правове життя настільки різноманітне і багатогранне, що охоплює низку ідей та напрямів, серед яких виокремлюють, насамперед, такі: теорія права, ідея права (природне право); правові норми та закони (позитивне право); суспільна практика та правові знання (правове життя).

Враховуючи всі за і проти щодо формування підходів до розуміння правової реальності, в основі завжди буде «ідея права», тобто теорія права є вихідним і логічно початковим елементом правової реальності. Під ідеєю права розуміють узагальнювальний та всеосяжний вираз сутності права як явища. У науковій літературі до цього елемента правової реальності варто відносити: суб'єкт й об'єкт права, цінності права, питання єдності права й обов'язків, правову культуру, правовідносини та їх учасників.

Л. Меліхова, зокрема, визначає право як «систему загальнообов'язкових правил поведінки, які встановлюються й охороняються державою та закріплені в офіційних державних актах, і відображають загальні та індивідуальні інтереси членів суспільства» [238, с. 38].

Протиставляючи волю розуму або природне право правовому позитивізму, філософи не сумнівалися в тому, що право існує в тій чи іншій формі як окремий соціальний феномен. Право, виражене в законодавстві і вживане судом, розглядали як достатню гарантію дотримання принаймні формальної соціальної справедливості та рівності громадян перед законом. Ідеальною моделлю такого права вважалось право як система певних правил і процедур. Однак наявність зводу правил, навіть якщо вони кодифіковані у вигляді світського або духовного тексту, явно недостатньо для того, щоб представити собі реалістичну картину функціонування права в соціальному і політичному контексті. Для цього потрібно зрозуміти, як саме діють ці правила і яку роль відіграють в конкретних випадках, що вимагає обліку

безлічі неправових факторів, від соціально-політичних до культурно-історичних [25, с. 7].

Позитивне право з'являється як «вираження економічних інтересів панівного класу», тобто капіталістів в умовах буржуазного суспільства і пролетаріату – після того, як він встановить свою диктатуру. У цьому випадку право перетворюється на «надбудову» («надструктуру») реальної економіки, пов'язану з еволюцією виробничих відносин, й інструмент примусу правлячого класу. Цей примус необхідний був для того, щоб забезпечити диктатуру пролетаріату. Однак після перехідної фази, в ході якої повинні бути знищені суперечності інтересів і змінитися світогляд людей, право має зникнути одночасно з державним апаратом примусу. Займаючи позицію «історичного матеріалізму», згідно з яким право має економічне коріння і пояснюється відносинами протиборчих сил, К. Маркс передбачав еволюцію права, яка завершиться його зникненням. Важко припустити, зазначає Ж.-Л. Бержель, щоб така стисла характеристика марксистського розуміння права виявилася повною мірою достовірною та щоб у ній було відображено все різноманіття наявних на той час тенденцій і тлумачень [41, с. 53].

Розглядаючи проблеми зв'язку права і закону крізь призму лібертарного праворозуміння, з погляду об'єктивних властивостей права та сутнісних властивостей закону, потрібно наділити право законною силою. Відповідно, шуканою істиною про право та закон є об'єктивне засвоєння знань про природу, іншими словами, пошук властивостей і характеристик правового закону, а також розуміння і затвердження його як чинного права.

По суті, юридично-гносеологічний підхід дозволяє виявити відмінність і співвідношення об'єктивного за природою процесу формування права і суб'єктивного (владно-вольового) процесу формулювання закону (актів позитивного права). І, як відзначає В. Нерсесянц, лише в такому сенсі доречно говорити про законодавство як про законотворчість, як про творче вираження (у результаті творчих зусиль законодавця, враховує положення і

висновки науки) начал і вимог права в конкретних нормах загальнообов'язкового закону (позитивного права). Розуміння закону (позитивного права) як правового явища передбачає і відповідне трактування проблеми загальнообов'язковості закону (позитивного права), його забезпеченості державним захистом, можливості застосування примусових заходів до правопорушників тощо [253, с. 77].

Загалом можна зауважити, що більшість фахівців сходяться на думці, що право має дві форми існування – природне і позитивне право. Природне право охоплює природні невід'ємні права людини, що належать їй від народження (право на життя, свободу, незалежність, честь, гідність, недоторканність), і загальні, вихідні начала права (справедливість, рівність, гуманізм, відповідальність за провину). Природне право зароджується і розвивається в самому суспільстві незалежно від держави. Щодо позитивного права, то це, навпаки, – продукт діяльності держави. Тобто це сукупність правил поведінки, створюваних й охоронюваних державою. Норми позитивного права виражаються в правових звичаях, законах, судових прецедентах та інших джерелах права [190, с. 10].

Розглянуті визначення сутності й поняття права в його розрізненні і збігу із законом дозволяють охарактеризувати право з погляду онтології (вчення про буття), гносеології (вчення про пізнання) й аксіології (вчення про цінності). У контексті розвиваючого нами юридичного праворозуміння, можна сказати, що вчення (концепція) про право в його розрізненні із законом – це і є онтологія права. Буття права (його об'єктивна природа і власне буття), подане в принципі формальної рівності, охоплює і виражає всю сукупність внутрішньо взаємозалежних і таких, що передбачають одне одного об'єктивних властивостей і сутнісних характеристик права як загальної й необхідної форми рівності, свободи і справедливості в суспільному житті людей. Цей історизм відноситься і до буття права, і до форм його проявів. Право опосередковане соціально-історичним досвідом, і в цьому сенсі воно апостеріорне, а не апіорне. Тому природу права

(соціально-історичний зміст і склад буття права, його сутність та існування) не варто змішувати ні з правом природи (з природною даністю права), ні з природою розуму (з апіорною даністю права з чистого розуму), хоча і розум, і природа відіграють істотну роль в історичному процесі генезису і розвитку права [255, с. 20].

Якщо аналізувати правову реальність крізь призму позитивного права (систему санкціонованих державних норм іншими словами – законів), то головною ціллю тут постає досягнення основних ідей права, а відтак їх відображення у структурі нормативно-правових актів, які функціонують і безпосередньо впливають на правову свідомість кожної людини і громадянина. Отож, під правовою реальністю розуміють безпосередню ідею права та її втілення в життя, іншими словами – правореалізацію. Елементи правової реальності діють завжди узгоджено та сукупно утворюють єдину автономну сферу людського буття – світ права.

Правова реальність залежить від процесу самого буття, і у світі, і в праві зокрема. Саме тому завдяки процесам пізнання людина здатна відкрити для себе та зрозуміти всю значущість і вплив правової реальності через онтологічну платформу основи філософії права.

Проблема пізнання тісно пов'язана з проблемою свідомості, про яку О. Данильян пише як про «одну з найважчих і загадкових. Найперша складність її розуміння та вивчення пов'язана значною мірою з тим, що ми не можемо спостерігати явища свідомості безпосередньо, чуттєво, не можемо їх вимірювати, досліджувати за допомогою різних приладів. Тому протягом багатьох століть свідомість була таємницею. Це завжди породжувало містифікації щодо її природи і сутності. Так, ще в давнину виникло уявлення про свідомість як про яв душі – таємничий «чуттєво-надчуттєвий», сутність, яка вважалася відповідальною за людське життя і деякі важливі стани людського тіла» [107, с. 184–185].

Пізнання, в широкому сенсі цього слова, є єдиним у своєму роді зіткненням з предметом, яке може здійснити тільки духовна особа і яке не

має нічого спільного з реальним прилученням до її буття. Свідомість – це, по суті, сприйняття. Будь-яке тлумачення пізнання як якогось інтелектуального «виробництва» ігнорує його справжню сутність. Сенс пізнання полягає в тому, що об'єкт як такий схоплюється особистістю, сприймається і розуміється, що він розкриває своє буття перед нашим духовним поглядом [86, с. 24–25].

Отже, правова реальність за своєю суттю є невід'ємною складовою частиною правового буття. Правову реальність варто розуміти з погляду і природного, і позитивного. Водночас важливо відзначити, що першооснова радше відноситься до першого, а саме природного права. Закон же є основою позитивного права, який застосовує держава, як основний інструмент впливу на правову поведінку людей та формує правову свідомість громадян, стимулюючи вплив права на суспільство і державу.

У контексті правової реальності право інтегрується в таку площину, де людське життя є її джерелом, без якого право втратить свою дію та функціональність. Тому основне завдання правової реальності – з'ясувати питання буття права, а саме його тісного зв'язку з людським існуванням.

3.2 Структурні моделі правової реальності у філософії права

В Україні вивчення питання правової реальності є досить новим та недослідженим до кінця. Саме тому актуальним на сьогодні є вивчення його крізь призму філософії права та реального відображення в ній картини людської свідомості. У центрі правової реальності має стояти людина, як основний та беззаперечний суб'єкт правовідносин, завдяки якому виникла й існує правова реальність, без людини вона перестане існувати.

Людину можна розглядати як тотальність, що виражається у вигляді певних структур, способів буття тощо, і в кожному зі своїх проявів ця тотальність виражається цілком. Треба лише за її проявами, символами розкрити її основний зміст, але це не буде сутністю людини або її природою,

що розуміється на зразок сутності, яка ховається за певними її можливостями. Від феномену людської реальності можемо перейти лише до її змісту [299, с. 310].

На початках формування людської свідомості знаходимо вже інтровертивну позицію, яка супроводжує і доповнює екстравертивну. З подальшого розвитку людської культури бачимо, як ця інтровертивна думка поступово виходить на перший план. Природна людська допитливість починає змінювати напрям. Цей процес можна досліджувати майже у всіх формах культурного життя людини. У перших міфологічних поясненнях світобудови виявляємо примітивну антропологію пліч-о-пліч з примітивною космологією. Питання про походження світу складно переплітається з питанням про походження людини [298, с. 5]. Дослідивши та вивчивши походження і призначення самої людини через онтологічну компонента, можна говорити про її тісний зв'язок з правовою реальністю, котра діє та впливає на неї повсякчас.

Саме завдяки феноменології людська діяльність, як вона емпірично спостерігається, є лише символічним вираженням чогось, що стоїть по той бік реальних і конкретних дій людини. Основоположним напрямом під час аналізу діяльності стає не те, що і в який спосіб виробляється, в ім'я якої реальної мети, яке реальне завдання вирішується при цьому, а те, як емпірично спостережувана дію співвідноситься з вибраною індивідом позицією, а в підсумку – те, як і в яких категоріях фіксується і закріплюється стихійне долучення індивіда до укоріненої в цьому суспільстві системи норм та оцінок. Категорія сенсу об'єктивно і виражає якесь акумульоване соціально-психологічне знання, завдяки якому уніфікується нескінченна індивідуально-особистісна різноманітність [299, с. 313].

Отож, правова реальність інтегрується та компонується безпосередньо з правовою свідомістю, ідеологією, а також засвоєнням у людини культурних і правових цінностей (як внутрішня першооснова), що, своєю чергою, забезпечує формування соціально-правової поведінки. Під правовою

реальністю потрібно розуміти певне осмислення та розуміння окремо взятих правових аспектів соціально-правового буття, що ефективно впливає на організацію правового життя суспільства.

На думку Ж.-Л. Бержея, «правила поведінки людей, породжені численними глибинними факторами, але виражені з волі держави, яка наділяє їх особливою силою – стають обов'язковими для виконання, – є, по суті, явищами соціального порядку, хоч і відрізняються від інших правил суспільного життя, наприклад, правил моралі, правил пристойності чи релігійних заповідей. Однак цивілізація еволюціонує, і ця еволюція не знижує своїх темпів у сучасну епоху, при цьому прискорення історичних процесів неминуче веде до суттєвих мутацій правової системи: відмінності між правовою системою епохи консулів, коли з'явилися інститути сучасної Франції, або Цивільним кодексом і нашою цивілізацією незмірно глибші, ніж відмінності між тим же правом консулів та римською цивілізацією, яка стала живильною базою для істотної частини наполеонівської правової системи. Отже, право за своєю природою пов'язане з фактами соціального життя. А, оскільки, правову систему формують її правила, інститути, поняття, які також мають соціальний характер, то й право за своїм змістом виявляється пов'язаним з життям суспільства» [41, с. 276–277].

У сучасному суспільстві особливої актуальності набуває проблема моральності. По суті, в нинішньому суспільстві моральні норми радше є сумнівними, ніж імперативними. Тим часом моральність чи аморальність кожної людини дедалі відчутніше впливає на характер соціального розвитку суспільства, перед людиною завжди стоїть завдання вибрати з можливих способів дії лише ті, які не руйнують, а зміцнюють фундамент культури суспільства [278, с. 5–6].

Суспільство, до того ж, виступає платформою для реалізації правової реальності, тут вона набуває нових форм і значень. Якщо виходити з думки, що право є основоположником правової реальності, то суспільство є основою зародження самого права у вигляді соціальної норми.

Щодо правових відносин, то вони виражаються, завдяки впливу і контролю на них з боку закону, у вигляді нормативно-правових актів, приписів, правил, указів тощо. Як зазначає С. Бошно, «правовідносини – це те, що виникає на основі норм права, індивідуалізований громадський зв'язок між особами, котрий характеризується наявністю суб'єктивних юридичних прав та обов'язків і підтримується (гарантується) примусовою силою держави» [50, с. 142]. Серед ознак правовідносин науковець виділяє такі: «це зв'язок між особами, що виникає на основі норм права; зв'язок здійснюється через суб'єктивні права і юридичні обов'язки; державна влада підтримує (гарантує) дії носія суб'єктивного права (уповноваженої особи) і забезпечує виконання обов'язків; цей зв'язок має різний індивідуальний характер; визначеність змісту прав та обов'язків, тобто тієї поведінки, якої мають (можуть) дотримуватися учасники відносин; володіє вольовим характером; має специфічну внутрішню будову» [50, с. 142].

Своєю чергою, В. Бабаєв стверджує, що «правовідносини – це таке ставлення, яке виникає внаслідок впливу норм позитивного права на поведінку людей. Між нормою права і правовідносинами існує досить жорстка залежність – у житті виникають тільки ті правовідносини, на які вказує юридична норма. У строгому сенсі слова, правовідносини – це законні відносини. Ситуація, щоправда, істотно змінюється зараз. З введенням в дію у сфері економіки принципу «дозволено все, що не заборонено законом» жорстка залежність правовідносин від норм права значно слабшає. У господарському житті підприємств, інших колективних суб'єктів, у майнових відносинах громадян виникають і постійно виникатимуть численні правовідносини, або прямо не передбачені юридичними нормами, або взагалі не врегульовані законодавством. Зберігає своє значення й інститут аналогії. У цивільному праві, наприклад, до відносин, прямо не врегульованих законодавством або угодами сторін, і за відсутності застосовного до них звичаю, ділового обороту, якщо це не суперечить їх суті, застосовується громадянське законодавство, що регулює подібні відносини (аналогія

закону)» [361, с. 413].

Водночас С. Алексєєв зазначає, що «матеріальні або майнові об'єкти правовідносин можна виразити в ціновому еквіваленті... Нематеріальні чи немайнові блага не мають вартості і є невідчужуваними від їх володарів. Фактично, властивість невідчужуваності означає нерозривний зв'язок між суб'єктом і нематеріальним благом. Нематеріальні блага охороняються законом, в той час як суспільні відносини з приводу матеріальних благ регулюються. Охорона відрізняється від регулювання тим, що при охороні правовими механізмами неможливо визначити стан нематеріальних благ того чи іншого суб'єкта права, можна лише встановити міру відповідальності в разі завдання шкоди нематеріальному праву. Правове регулювання суспільних відносин, що складаються з приводу матеріальних благ, засноване на тому, що правоохоронні органи, і судові інстанції насамперед, мають широкий комплекс заходів для відновлення порушених суб'єктивних майнових прав» [7, с. 23].

Серед особливих ознак та характеристик, що вирізняють правовідносини з-поміж інших суспільних відносин, на думку І. Марченко та О. Дерябіної, потрібно назвати такі. По-перше, правовідносини являють собою особливий різновид суспільних відносин. Регулюючи економічні, політичні, соціальні та інші громадські взаємовідносини, вони служать юридичної формою взаємодії між їх учасниками. Будучи врегульовані нормами права, економічні, політичні та інші суспільні відносини аж ніяк не втрачають своєї природи і характеру, своїх початкових властивостей і особливостей, вони лише набувають нового вигляду (різновиду), нової форми – форми правовідносин. По-друге, правові відносини складаються на основі правових норм, у яких виражається і закріплюється державна воля. Багато суспільних відносин регламентуються за допомогою норм, зазначаються у звичаях, традиціях, актах різних громадських організацій, однак характер і форму правовідносини можуть набати тільки у зв'язку з їх врегулюванням нормами права. Це стосується всіх без винятку суспільних

відносин – сімейних, трудових, майнових, особистих – незалежно від їх природи, сфери виникнення та способу існування [231, с. 53–54].

На тому, що правовідносини можуть виникати у всіх сферах суспільного життя, наголошував і В. Козбаненко: «Правовідносини можуть виникати у всіх сферах суспільного життя, регулюючи взаємовідносини людей у галузі виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ, праці, зайнятості, освіти, шлюбу та сім'ї тощо. Однак далеко не всі суспільні відносини можуть бути врегульовані нормами права. Набувати юридичну форму можуть тільки відносини, в основі яких лежать акти поведінки, які мають соціальну значущість. Коли ж справа стосується думок і почуттів, а також вчинків та подій, що не мають соціально значущих наслідків, то правовим регулюванням вони не можуть бути охоплені. Наприклад, у сімейних відносинах юридичну природу набувають найважливіші відносини, що мають соціальну значущість: взаємні права й обов'язки подружжя, батьків і дітей тощо. Відносини ж морального характеру в більшості залишаються за рамками правового регулювання» [295, с. 175–176].

Правовідносини виступають особливою ланкою, яка пов'язує між собою людей за допомогою суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Саме тому В. Бабаєв стверджує, що «правовідносини – це особлива форма зв'язку, зв'язок через права та обов'язки, що закріплені в нормах об'єктивного права. Носій суб'єктивного права (тобто той, кому належить право) – носій юридичного обов'язку тобто особа зобов'язана. У правовідносинах особі уповноваженій завжди протистоїть особа зобов'язана, це може бути навіть організація, державний орган або держава загалом. У цьому сенсі правовідносини є зв'язком індивідуалізованим. Індивідуалізація при цьому здійснюється двояко: 1) поіменно, коли суб'єкти права називаються своїм повним ім'ям (прізвищем) або повними реквізитами (стосовно організацій); це, наприклад, сімейно-шлюбні відносини, зв'язки між організаціями щодо постачання продукції, перевезення тощо; 2) за назвою соціальних ролей. У цьому випадку поіменне або пореквізитне визначення суб'єктів не має

значення, називаються лише їх соціальні ролі: продавець – покупець, працівник міліції – громадянин» [361, с. 413–414].

На нашу думку, правовідносини є невіддільною частиною правової реальності, котра тісно взаємодіє не тільки з правовідносинами, але й з усіма іншими суспільними відносинами, які існують у суспільстві. На сьогодні правовідносини є одними з головних суспільних відносин, що керуються нормами права. Найважливіше значення самих правовідносин полягає в тому, що вони переводять загальні правила, встановлені правовими нормами, у конкретно виражені права й обов'язки всіх суб'єктів суспільних відносин. А це, своєю чергою, означає, що загальні юридичні права й обов'язки стають належністю конкретних осіб і набувають форми конкретних правовідносин.

Отже, правовідносини – це найбільш значущі суспільні відносини, врегульовані правовими нормами, у яких учасники пов'язані між собою взаємними юридичними правами та обов'язками, охоронюваними державою.

Правову реальність, вважаємо, варто розуміти як ідеальну категорію, що являє собою особливий вид буття – ідеального буття, відповідно до якого її й можна тлумачити як «те, що повинно бути». Іншими словами, під ідеальністю слід розуміти нематеріальне відображення правової дійсності у людській свідомості. За своєю суттю правова реальність має відносну автономність та може існувати і з людською, і без людської свідомості. Також потрібно відзначити, що правова реальність безпосередньо впливає на суспільні відносини завдяки юридичним, соціальним та правовим нормам, зокрема і всім учасникам цих відносин.

Соціальні норми С. Алексєєв визначає як обумовлені соціально-економічним ладом правила загального характеру. Тому, на його думку, вони регулюють поведінку людей у суспільстві. Основою соціальних норм є не «просто» правило (правила існують і в таких несоціальних утвореннях, як математика, граматики, техніка тощо). Соціальні норми – це правила поведінки, тобто соціально-вольові, історично сформовані або цілеспрямовано встановлені масштаби поведінки. Вони виступають як

зразки, моделі, що визначають критерії, якими повинні керуватися люди у своїх вчинках, з погляду колективу – організації, соціальної групи, класу, суспільства. Соціальні норми програмують і скеровують поведінку людей і соціальних утворень відповідно до закладеної в нормі ідеальної моделі громадських відносин [15, с. 66–67].

Зауважмо, що саме об'єктивне право головно визначається як сукупність правил поведінки, що регулюють відносини, які можуть встановитися в більш-менш організованому суспільстві. Тому, на думку Ж.-Л. Бержеля, «юридичні норми завжди тотожні з приписом, призначеним для впорядкування соціальних відносин шляхом введення чітких правил поведінки, дотримання яких гарантується державною владою. Визначення юридичної норми має свою специфіку, що відрізняє її від інших суспільних норм» [41, с. 78–79].

На переконання Ж.-Л. Бержеля, «юридичні норми відображають «конкретний тип» або «абстрактну формулу» того, що має бути присутнім у правових відносинах. Закон в його найбільш загальному сенсі представляється як опис відносин між гіпотезою та її наслідком. Однак для юриста закони завжди імперативні, або «прескриптивні» за своєю суттю, а не тільки «дескриптивні». У будь-якому випадку, право – це не тільки закон. Потрібно чітко розрізняти положення закону і сукупність правових норм. Ми маємо всі підстави допускати, що правові норми – це такі норми, які створені за певними моделями з використанням визначених джерел і наділені специфічними й різноманітними якостями, зокрема правовим примусом. Поняття правоздатності, як видається, співвідноситься з певною технікою виробництва інструментів, функція яких зводиться до того, щоб конструювати моделі, які повинні бути «обов'язково реалізовані». Однак «існують дві великі категорії норм: норми, які вводять один-єдиний варіант правового порядку, і норми, які можуть вводити нескінченну безліч подібних відносин» [41, с. 78–79].

Як відзначає С. Алексєєв, «трактування права як реального факту є

важливим для науки. Це її результативний пункт. Але такою констатацією обмежитися не можна (адже, по суті справи, думки і воля людей, будь-які явища психологічного порядку – це також реальні факти дійсності)». Перед нами, як зауважив правознавець, – реальна «сила, що регулює поведінку людей» (вона – діє, працює, має підтримку державних органів, які назвали правоохоронними). Головне: право – це особлива соціальна реальність. Такий значний феномен, який відноситься до суб'єктивної сторони життя суспільства, у своєму виникненні і дії залежить від людей, від їхніх думок і волі, і водночас являє собою особливе явище серед фактів дійсності» [16, с. 4].

Правові норми, як зазначає Л. Меліхова, можна кваліфікувати за такими відмінностями: якщо охарактеризувати за галузями права, то можна виділити цивільні, кримінальні, конституційні, фінансові, сімейні та інші; якщо за основу класифікації брати характер правил поведінки, то в цьому випадку правові норми поділяються на зобов'язувальні, заборонні і правонаділяючі [238, с. 47–48].

Зобов'язувальні правові норми забезпечують обов'язковість суб'єкта правових відносин здійснювати суто позитивні дії, які не суперечать правилам загальноприйнятної поведінки в суспільстві. Під заборонними нормами варто розуміти певну заборону на здійснення тих чи інших правових дій. правонаділяючі правові норми надають виключне право суб'єктові правових відносин здійснювати законні дії, тим самим задовольняючи свої бажання і потреби.

І. Марченко та О. Дерябіна поділяють правові норми на правові і неправові за кількома параметрами: 1) за характером відносин, на які «накладаються»: норми права (наприклад, конституційного, адміністративного), що закріплюють насамперед основні, життєво важливі для всього суспільства, держави і громадян суспільні відносини; неправові соціальні норми здебільшого регулюють все коло суспільних відносин – міжособистісних, міжгрупових тощо; 2) за порядком і способом

встановлення: неправові норми виникають в результаті нормотворчої діяльності політичних партій, різних громадських об'єднань й організацій або ж складаються (як, наприклад, норми моралі, звичаї) в процесі суспільного життя, суспільної практики, у побуті; норми права ж, як відомо, містяться в актах, видаваних або санкціонованих державою, а точніше, уповноваженими на те державними органами; 3) за формами або способам вираження: норми права завжди містяться в конкретних правових актах і викладаються в письмовій формі, а неправові, як правило (окрім норм, що містяться в актах-рішеннях партійних органів або в актах громадських організацій), не наділяються такими формами. Пронизуючи всі сфери духовного і суспільного життя, а також впливаючи на них, неправові соціальні норми містяться лише у свідомості людей і передаються в усній формі з покоління в покоління [231, с. 21–22].

П. Рабінович, зазначимо, дає визначення праву, як загальносоціальному явищу: «Загальносоціальне право – це певні можливості учасників суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх без винятку суб'єктів». Він поділяє їх в конкретній взаємодії виду носіїв цих можливостей, розрізняючи права людини, права сім'ї, нації (народу), інших соціальних спільнот (класів, прошарків, груп, громадських об'єднань, трудових колективів тощо); права людства [304, с. 5].

Правова реальність містить декілька найважливіших ознак, які дають змогу визначити форму суспільного буття, що виражається й поєднує об'єктивну і суб'єктивну сторону буття права, тісно пов'язана з людською свідомістю, практикою та безпосередньо взаємодіє з чуттєвістю, впливає на учасників суспільно-правових відносин, відтворює загальну динаміку правового життя соціуму.

Щодо самого поняття «буття», то під ним варто розуміти життя, дійсність, матерію, а насамперед реальність, у нашому випадку – правову реальність, котра впливає на людину й суспільство, державотворчі процеси,

розвиток самої людської цивілізації. Як зазначає Л. Балашова, «цілий комплекс проблем, пов'язаних з буттям, – це різні докази буття Бога. Для релігійно налаштованих інтелектуалів це гігантська проблема. Адже це не просто буття когось, хто існує поза нами, а й людське буття, оскільки людина, з релігійних уявлень, створена Богом і залежить від Нього. Як сказано в Євангелії: «Жоден волос не впаде з голови людини без Божого на те дозволу». Тому проблема доказування буття Бога стосується безпосередньо і людської долі» [31, с. 126].

На сьогодні право пропонує різні моделі свого сприйняття. Саме тому воно не дає автоматично незмінних за своїми характеристиками ефектів. Право – це одночасно і фундамент того, що має виконувати людина, котра живе в суспільстві, і сукупність правил, що регулюють відносини між людьми. Як зазначає Ж.-Л. Бержель, «право – це одночасно моральна і соціальна система, а також позитивні юридичні правила. Правова норма, за допомогою якої зовнішньо виражається юридичний порядок і яка, отже, виступає лише елементом форми, не може бути відокремлена від глибинної правової основи, тобто від підстав і цілей юридичної системи. Звідси – всяке визначення права передбачає одночасне вивчення юридичного феномену і феномену правової норми, глибинної суті і зовнішньої форми» [41, с. 36–37].

На переконання Ж.-Л. Бержеля, існують певні об'єктивно правові чинники, котрі тісно взаємодіють між собою та створюють єдиний ціннісний механізм впливу на людську свідомість. Відтак він пише: «Об'єктивним правом називається система правил, які регулюють життя в суспільстві, дотримання яких, своєю чергою, гарантується публічною владою. Об'єктивне право часто ототожнюється з позитивним правом, тобто із сукупністю юридичних правил, що діють в конкретний момент і в конкретному суспільстві. Однак таке бачення предмета є вузьким, оскільки стан права в деякому суспільстві в певний момент не може розглядатися окремо від масштабніших явищ, не може розглядатися ізольовано від своїх джерел або від загального контексту. Стан правової сфери залежить від

історичного, гуманітарного, соціального, економічного контексту, від тенденцій у сфері ідеології» [41, с. 14–15].

Разом з формами об'єктивного права, які в цьому випадку потрібно називати зовнішньою формою, науковці виділяють і внутрішню форму права, під якою розуміють форму його внутрішньої організації, що забезпечує об'єднання компонентів (те, що в теорії системного підходу іменується структурою). Отже, зовнішнє вираження норм права називають ще джерелами права. Хоча на сьогодні цей термін ще не має чіткого визначення. Виділяють джерела права у формальному сенсі (форми права), в матеріальному сенсі (матеріальні умови життя суспільства, які об'єктивно викликають появу права, необхідність правового регулювання), джерела знань про право (тексти законів минулих епох, літописи, історичні записи тощо) [302, с. 4].

Як зазначає М. Абдулаєв, реалізація правових норм відбувається у формі використання (здійснення) суб'єктивних прав, дотримання юридичних заборон, виконання юридичних обов'язків та застосування норм права як особливої форми реалізації права. Використання суб'єктивних прав – це здійснення суб'єктами своїх індивідуальних прав, які закріплені в нормативно-правових актах. На відміну від дотримання норм права це активне правомірне поведінка суб'єкта, що здійснює свої права. Шляхом їх використання реалізуються правонаділяючі норми, що містяться в нормативно-правових актах. Наприклад, здійснення конституційних прав і свобод громадян (право мати майно у власності, володіти, користуватися і розпоряджатися ним і одноособово, і спільно з іншими особами; право брати участь в управлінні справами держави і безпосередньо, і через своїх представників; право обирати і бути обраним до представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також брати участь у референдумі; право на об'єднання, зокрема право створювати професійні спілки захисту своїх інтересів; право на свободу совісті тощо) [296, с. 130].

Будь-яка соціальна норма, на переконання В. Нерсесянца, знаходить

своє дійсне буття, свою реальність, якщо спирається на підтримку суспільства, реальних соціальних сил, воля яких слугує головною опорою її втілення в життя. А для цього норма має заручитися підтримкою населення держави, різних соціальних груп. Тому й закони держави за своїм соціальним значенням – це не тільки веління органів держави (монарха, парламенту, уряду), але й вираз згоди народу або його підпорядкування нормам, законодавчим та іншим обов'язковим рішенням. Принаймні такі рішення повинні спиратися на підтримку активних соціальних сил народу, достатніх для реалізації державою правових норм, а в сучасному демократичному суспільстві – на підтримку більшості при дотриманні інтересів меншості [300, с. 254–255]. Саме тому на сьогодні значення правових норм потрібно сприймати як результат взаємодії різноманітних соціальних сил, що діють на конституційній основі та займають значуще місце в зарубіжних правових теоріях.

Соціальні норми різною мірою відображають закономірності суспільного розвитку, але самі такими не є. Об'єктивні закони, за якими розвивається історія, не є нормами, стверджує І. Григор'єва. Останні привносяться в життя суспільства людьми, соціальною практикою. Одні з них з часом відпадають, інші – виникають, видозмінюються, ще інші – нав'язуються певними класами, групами або владою. Інакше кажучи, процес становлення, формування соціальних норм – фактор суб'єктивний. Інша річ, що потреба в них диктується об'єктивною необхідністю. Право склалося набагато пізніше від інших нормативних систем і переважно на їх основі. Воно стало більш жорстко і цілеспрямовано регулювати економічні та інші відносини. Поява соціальних норм і свідомого нормативного регулювання пов'язана з переходом від тваринної стадності людей до людського суспільства, з процесом соціалізації відносин, з поведінкою людини як особливої природно-біологічної і суспільної істоти [98, с. 49–50].

На процес реалізації норм права впливають такі чинники, як ступінь належної відповідності чинного законодавства потребам суспільного

розвитку, значний рівень правосвідомості та правової культури суспільства загалом, підготовка працівників правоохоронної діяльності на високому професійному рівні, забезпечення основних прав і свобод людини.

Отже, у правовому регулюванні суспільних відносин процес реалізації норм права посідає важливіше місце, ніж сама система чинного права. Тому, на думку М. Абдулаєва, «про соціальну цінність права і характер правового регулювання не можна судити тільки по тому, що закріплено в юридичних нормах. Будь-яка оцінка має ґрунтуватися й на тому, як право реалізується в суспільних відносинах. Успішне функціонування права в суспільному житті багато в чому залежить від того, наскільки ефективно втілюються на практиці приписи правових норм. Існують різні напрями діяльності держави щодо створення умов для успішної реалізації розпоряджень правових норм. Це може бути діяльність як зі створення підзаконних нормативних актів, тобто щодо забезпечення правового поля, необхідного для здійснення права, так і з тлумачення положень нормативно-правових актів, щоб суб'єкти права могли правильно сприймати положення, що містяться в цих актах» [296, с. 129].

Як зазначає В. Нерсисянц, «у правовій науці радянського і сучасного перехідного періоду зазвичай підкреслюється тільки вольовий, владний характер правової норми як веління держави, з державним примусом». Тобто тут норми пов'язані тільки з волею держави і панівного класу. І лише в новітніх виданнях вказано вже на «значення масового втілення» норм права у фактичній життєдіяльності. Підтримуючи ці починання, відзначимо, що про реальну наявність та чинність у суспільстві правових норм не можна судити тільки по записаному в законі тексту статей, пунктів або параграфів. «Якщо приписи статті закону не здійснюються в житті, не втілилися у свідомості і діях людей, організацій, державних органів, то й сама норма ще не набула закінченого соціального значення. Вона, радше, подібна до призову, який кличе до втілення в життя правила поведінки, проголошеного державою в законі» [300, с. 255].

«Широке» розуміння права дали, як наголошує В. Бабаєв, соціологічний і філософський підходи, завдяки яким у це поняття «ввели» також норми права, правосвідомість, і правовідносини тощо. Представники кожного із цих підходів вважали його найбільш плідним, а отримане в результаті визначення права – єдино правильним. Втім, істина, як завжди, – десь посередині, тобто компроміс двох позицій може дати цілком прийнятне розуміння права. Саме це й відбулося в публікаціях останніх років про праворозуміння. Правильне розуміння права не тільки визначає перспективи і напрями розвитку юридичної науки, її ефективність, але й озброює юриста-практика надійним і точним засобом правозастосовної і правоохоронної діяльності. Адже не знаючи, що таке право, безглуздо вести мову про його правильне застосування, законність, юридичну відповідальність [361, с. 197].

На сьогодні право – це організована система цінностей, принципів, технічних інструментів, що виражається в точних правилах, і тому не може ігнорувати ні підстав, ні конкретних або формальних проявів цих правил. Право як систему, тобто як «систему взаємодіючих елементів, що становлять єдине закінчене ціле і виявляють певну організованість», можна коротко виразити простим, але фундаментальним твердженням: у праві «все взаємопов'язане». «Систематика», або «наука про системи», котра розробляє методи моделювання складних (комплексних) явищ, дає дуже добрі результати при застосуванні її у сфері права; «систематика» дозволяє досліджувати складові частини права і відносини між цими частинами і з зовнішнім оточенням. У цьому випадку не так важливо знати, чи є право автономною системою, а чи це не більше ніж глобальна соціальна підсистема, подібна до політичної, моральної, релігійної підсистем, також неважливо, про який тип системи йде мова [41, с. 27].

Правова реальність тісно переплітається не тільки з об'єктивним, але й з природним. «Природне право – це сукупність прав і свобод, обумовлених природою людини, її проживанням у суспільстві. До таких прав представники цієї теорії відносять: право людини на свободу, на спілкування

із собі подібними, на продовження роду, на життя і нормальні умови людського існування, на власність, на охорону свого життя і здоров'я з боку суспільства і держави. Своєю чергою, із цих прав випливають закономірні обов'язки не завдавати шкоди іншим людям, суспільству, державі, не перешкоджати іншим людям у здійсненні їхніх прав. Природне право, отже, являє собою сукупність ідеальних, глибоко моральних і найвищою мірою справедливих уявлень про право. Історична школа права, що визнає право продуктом народного, національного життя, завдала значного удару по теорії природного права як такої» [361, с. 198].

Аби дослідити тісний зв'язок між правовою реальністю та правовими нормами, потрібно останні зіставити з нормами моралі, що дасть змогу зрозуміти, як саме норми і правова реальність впливають на людину. Як зазначає А. Піголкін, «правові норми виникають не з правосвідомості конкретних індивідів, а з діяльності інститутів суспільства (суд, законодавці), тому вони є інституційними. Норми ж моралі формуються в духовному житті суспільства, незалежно від наявних у суспільстві інститутів. Дія норм моралі здійснюється через формування внутрішніх установок, мотивів, цінностей, принципів поведінки і не передбачає наявності заздалегідь встановлених механізмів регулювання. Реалізація ж норм права неможлива в разі відсутності механізму правового регулювання. Загальне в праві і моралі – наявність загальнолюдських цінностей, які є ядром моральної системи, і, будучи закріпленими в різних актах, зокрема міжнародно-правових, стають основою позитивного права держави» [358, с. 95].

На думку В. Бібіхіна, основною відмінністю між правом і мораллю є те, що остання передбачає: «я примушую сам себе, а в правопорядку монополією на примус володіє держава. З іншого боку, законослухняний громадянин може, не чекаючи нагадування органів правопорядку, сам, наприклад, заплатити податки. Мораль, причому не тільки релігійна, обіцяє за обмеження, аскезу і страждання не тільки нагороду на небесах, але і в теперішньому житті – чистоту совісті, духовний світ, благодать. Держава,

відводячи молоду людину від сім'ї на службу в армію, припускає, що в підсумку метою держави є загальний добробут, розгортання можливостей кожної особистості, повнота існування, а відтак щастя тієї ж сім'ї. Держава має правоохоронні органи, у яких працюють фахівці, які й застосовують силу» [44, с. 21–22].

Під моральним правом варто розуміти певне ставлення людей, котре не переступає межу неправомірної поведінки людини. Наприклад, більшість людей вимагають доброго ставлення до себе. Однак ми можемо лише з морального права вимагати подібного ставлення до себе, оскільки в дійсності це ставлення залежить не від реалізації нашого права, а від волі іншого суб'єкта. У цьому й полягає відмінність між моральною стороною та стороною права.

У теперішній час правова реальність охоплює своїм впливом і соціально-правові, моральні норми, і всі процеси, пов'язані з людиною і суспільством та прийняттям тим чи іншим законом, який безпосередньо впливатиме на правову і свідому діяльність людини. Як зазначає В. Нерсисянц, «не кожна норма права сформульована в статті (або статтях) закону у вигляді гіпотези, диспозиції та санкції. У деяких випадках вони розділені за різними статтями закону і навіть за різними законами. У змісті інших видів статей достатньо сформулювати два елементи, а третій – «винести за дужки» або він зрозумілий зі змісту закону. Однак правова система загалом зобов'язана забезпечити дотримання правових норм, маючи в наявності або в «запасі» всі названі елементи. «Істотно різняться особливості структури регулятивних норм, що прямо визначають права й обов'язки учасників відносин, і норм правоохоронних (каральних), які прямо закріплюють заходи відповідальності за правопорушення» [300, с. 256].

Найважливішим соціальним інститутом І. Григор'єва, зокрема, називає мораль, одну з форм суспільної свідомості. Мораль вона розглядає як «відому сукупність історично створених країною життєвих принципів, поглядів, оцінок, переконань і заснованих на них норм поведінки, що

визначають і регулюють ставлення людей одне до одного, до суспільства, держави, сім'ї, колективу, класу, навколишньої дійсності» [98, с. 50].

Відзначимо також, що мораль як внутрішня першооснова втілює глибину усвідомлення індивідом свого «Я» та розуміє всю міру відповідальності, духовності, обов'язків. Тут доречно згадати про кантівський «категоричний імператив» – обмежувач, за допомогою якого в кожній людині закріплено вище моральне правило, якому вона зобов'язана добровільно підкорятися.

Отже, правова реальність – це доволі складний та багатоаспектний механізм, котрий охоплює низку значущих суспільних процесів: правових, соціальних, державних, політичних, ідеологічних, формування ціннісного ставлення, налагодження правових відносин, а також створює гармонійну платформу для внутрішньої і зовнішньої взаємодії буття права, що формується з правових сутностей, явищ, поглядів, які об'єктивно відтворюються в полі правової матерії.

У ХХІ ст. юридична наука тлумачить поняття правової реальності не лише крізь призму філософських поглядів, але як особливий та неповторний правовий феномен, що існує поза людською свідомістю. Тому багатоманітність дослідження правової реальності пояснюється неоднозначністю поглядів та інтерпретацією самих понять «право» і «реальність». На сьогодні подальші методологічні дослідження правової реальності потребують чіткого і правильного наукового підходу, що дасть змогу впевнитись у застосуванні цього поняття в категорійному апараті правової науки.

3.3 Співвідношення правової реальності та правової культури

Демократичні процеси, які сьогодні відбуваються в українському суспільстві, докорінно змінили саму роль права і значно піднесли його як ціннісний орієнтир. Історично так склалося, що із зародженням українського

суспільства демократія завжди відходила на задній план, не даючи можливості розвиватись самому праву, а також втілюватись сучасним світовим тенденціям і процесам у нашій державі. Ставлення до права в сучасному українському суспільстві бажає бути кращим. Ті докорінні процеси, з якими Українська держава зіткнулася в останні роки, засвідчують, що свідомість української спільноти піднялася на новий етап розвитку. Українці як народ – сильні духом і непохитні у своїх переконаннях, що доказує рішучі дії людей щодо повалення «диктатури однієї людини» та встановлення тих європейських цінностей, котрі характерні для сучасного суспільства.

Правова реальність завжди взаємодіє з людською свідомістю, чи не найкраще це постає зі спостереження за людиною як окремо взятим індивідом, коли споглядати його взаємодію з навколишнім світом та світом права. Держава є тією платформою, де відбуваються і реалізуються ті демократичні етапи становлення, які найбільш потрібні сьогодні українській громаді. Ефективність впровадження правових реформ, а також реформування суспільства зсередини є основною ціллю держави для здійснення і підняття правової свідомості людини.

Нині є потреба в нових методологічних підходах, які дали б можливість розглядати право як найважливіший і найбільш потрібний елемент людського буття, а також особливу реальність, що має складну структуру й особливий підхід до функціонування та розвитку. Тому зараз осмислення правової реальності та права як її основної частини є одним з актуальних питань філософії права.

Щодо правосвідомості, то, як зазначає В. Бабаєв, це «певне поєднання уявлень та почуттів, котрі виражають ставлення людей до права і правових явищ, що виникають у суспільному житті» [361, с. 302].

У тенденції сучасного суспільства спостерігається тісний взаємозв'язок інтересів, потреб окремо взятих людей, а також соціальних груп, тому й простежується різне ставлення людей до різноманітних суспільних явищ,

навіть таких, котрі пов'язані з правовою дійсністю. Деякі свідомо дотримуються виконання правових норм та законів, а дехто в той чи інший спосіб відступає від них. Отож, у більшості людей, певних соціальних груп є доволі неоднакове розуміння і ставлення до правової реальності, що так чи інакше позначається на правовій свідомості кожної людини.

Дехто вважає, що держава виступає та є винятковим джерелом права, що все те, про що говорить держава, виражається через дію законів, – це і є право. Інші наголошують, що право як регулятор суспільних відносин «щонайменше відносно незалежне від держави і закону або навіть виступає попереднім законом, наприклад, в ролі надісторичного природного права або права суспільного, соціально-історично зумовленого, що народжується в об'єктивних суспільних відносинах» [231, с. 20].

При співвідношенні норми права і самого закону, як вираження правової реальності, деякі вчені виділяють такі ознаки: «внутрішня структура норми права не в усіх випадках збігається із зовнішньою. Стаття нормативного акта і норма права можуть і не збігатися, саме тому законодавець користується внутрішніми формами для того, щоб виразити норми права, враховуючи позиції зручності, економічності, більшої ясності і доступності викладу правового припису, а отже, більшої його переконливості. Тому логічна структура норми права може не збігатися з формою словесного вираження [50, с. 140].

Основним джерелом права сучасної держави В. Козбаненко називає нормативно-правовий акт. Такий акт міститься більшість правових норм, які регулюють найбільш соціально значущі суспільні відносини. «Нормативно-правовий акт має суспільно-регулятивний характер, а правові норми, що містяться в ньому, на відміну від інших джерел права, є конкретними, чітко визначеними і мають, як правило, загальний характер. Нормативно-правовий акт – це офіційний акт правотворчості, що представляє собою владний припис, що містить норми права» [295, с. 168].

Зв'язок правової реальності з правосвідомістю потрібно простежити

крізь призму деонтологічної площини. О. Данильян стверджує: «У межах деонтологічної реальності злочин – це порушення вільною волею норми належного, що вказує людям утримуватися від відомих діянь, тобто на самого злочинця надягається маска моральної особистості, що володіє свободою волі і пов'язана деонтологічною нормою». Під цією маскою всі і кожен піднімаються на однакову висоту – вони визнаються однаково вільними. І в цьому, на переконання науковця, особлива велич права. Саме тому з позицій онтологічно-емпіричної реальності, де все підпорядковано причиновому детермінізму, злочинець – раб біологічної природи і обставин, а тому тут немає місця для вільної волі. Здатність бачити світ не тільки з позиції причин і наслідків, потреб та інтересів, а й з позиції значущості феноменів цього світу для людини розвиває філософія права, тісно пов'язана з моральною філософією. При цьому право має онтологічну природу, близьку до природи моральної реальності» [107, с. 218].

Щодень людина мусить підкорятися величезній кількості правил, які й називають законами. Вони визначають, як вона повинна поводитися у громадських місцях, з іншими людьми, які речі їй належать, а які ні, з якою швидкістю можна їхати по дорозі тощо. Одні люди (парламентарії) приймають закони і визначають покарання за їх недотримання. Інші (органи правопорядку) стежать потім, щоб всі прийняті закони дотримувалися. Той, хто порушує їх, ризикує нажити собі неприємності – від невеликого штрафу до тривалого тюремного ув'язнення і навіть смертної кари [243, с. 87].

На думку В. Графського, «еволюція права нагадує не рух лінією прогресу, а радше рух (зрушення і зміни) тільки в абстрактних характеристиках правової поведінки. Опис правової поведінки може охоплювати причиново-наслідкові пояснення (за схемою: причина і її наслідки), однак, як з'ясовується в ході історичного вивчення, зміни в описах правомірної поведінки складаються в переході від менш абстрактних до більш абстрактних описів. Такому опису сприяє фактор сталості в законослухняній поведінці, який існує в різних народів упродовж певних

епох і фіксується різними правовими школами в тих чи інших правових системах – у системі німецького, грецького, європейського, вавилонського, єгипетського, японського або слов'янського права» [97, с. 36–37].

Специфічні об'єкти пізнання, в більшій чи меншій мірі штучно сконструйовані мисленням, що характеризують філософію права, соціологію права і догму права, мають право на існування за двох умов: 1) коли жорстко пов'язані зі самою безпосередньо пережитою дійсністю і 2) коли сконструйовані у взаємозв'язку з одним із секторів цієї дійсності. Тому нам важливо ще конкретизувати, в чому ж полягають різні способи реконструювання безпосередніх даних юридичного досвіду, відмінність яких дає початок філософії права, соціології права і догмі права [105, с. 278].

Правосвідомість – це одна з форм, видів суспільної свідомості. Вся неповторність правосвідомості, в порівнянні з іншими видами громадської свідомості (політичної, релігійної, моральної), полягає в тому, що в ній виражається ставлення до правової реальності, яке передається через терміни «права» й «обов'язки». Дається відповідь на питання, якою має бути міра правової свободи, чи добре захищені суб'єктивні права, якими вони повинні бути, якими повинні бути юридичні обов'язки, тобто акцентується на мірі юридичних прав та обов'язків [1, с. 158].

На сьогодні процеси зародження, розвитку і функціонування права безпосередньо пов'язані із свідомим ставленням до нього людей, а саме позитивним – коли людина усвідомлює необхідність права, і негативним – коли людини не вбачає потреби в існуванні права. Правосвідомість показує рівень розвитку і ставлення до права кожної суспільної групи, як кожна з них розуміє себе та використовує право у своєму житті.

С. Алексєєв пише про соціалістичну правосвідомість, яку розуміє як «сукупність уявлень і почуттів, що виражають суб'єктивне ставлення людей (індивідів, колективів, класів, націй, народу) до чинного і бажаного права. Якщо право становить своєрідне «юридичне буття», то правосвідомість можна визначити як суб'єктивну сферу, що характеризує реакцію людей «на

право». Ця реакція може бути або схвальною, або заперечною. Люди оцінюють право з погляду майбутнього або минулого. Проте в усіх випадках люди якось суб'єктивно реагують на чинне право, якось уявляють собі бажане право. Причому найбільш специфічне, що властиво правосвідомості як суб'єктивному відношенню, складається «в усвідомленні необхідності особливої, юридичної структури взаємовідносин людей, тобто таких зв'язків взаємної їх поведінки, які опосередковані державною волею, правовими нормами». Місце правосвідомості серед частин надбудови досить своєрідне. Воно разом зі «самим» правом (й іншими елементами механізму правового регулювання) входить до складу юридичної частини надбудови. Водночас воно є специфічним видом суспільної свідомості [15, с. 167].

Як зазначає М. Вопленко, «свідомість з філософських поглядів є специфічно людською формою ідеального відображення і духовного освоєння дійсності (реальності). Саме тому це вищий вид духовної активності особистості, що відображається в можливості віддзеркалювати реальність у формі почуттів й образів, що має ціленаправлений характер» [74, с. 5].

Своєю чергою, В. Нерсесянц під правосвідомістю розуміє «не тільки усвідомлення права, а й правову самосвідомість, розуміння себе в правовому вимірі, визначення персонального місця і значення у світі права, вибір своєї правової ролі, своїх юридично значущих цілей і дій. У цьому сенсі робота правосвідомості являє собою постійний чуттєвий і уявний експеримент з перевірки і повторної перевірки суб'єктом правосвідомості різних юридично значущих моделей і варіантів своєї поведінки в навколишньому світі. Під специфікою самої правосвідомості варто розуміти співвідношення з іншими формами свідомості (моральною, релігійною свідомістю тощо). Відповідно вона зумовлена специфікою самого права, для вираження якої правова свідомість оперує відповідними почуттями, образами, уявленнями, символами, поняттями і категоріями. Тож на емоційному рівні в суб'єкта правосвідомості складаються різні правові почуття – справедливості,

провини, відчуття страху покарання» [253, с. 268–269].

Право в об'єктивному сенсі – це система загальнообов'язкових соціальних норм (правил поведінки), які встановлені державою і забезпечувані силою її примусу (позитивне право) або випливають із самої природи людського розуму [45, с. 409–410].

Право, як і держава, є продуктом суспільного розвитку, а також регулятором суспільних відносин, зазначає З. Крилова. Тому за відсутності самого права неможливе буде й існування демократичного, сучасного, цивілізованого суспільства [182, с. 8].

Вагому роль у правовому усвідомленні дійсності відіграють правові символи – правові образи, які в узагальненому вигляді виражають смисловий зміст безлічі інших образних уявлень про право. Одним з таких є символ справедливості (правосуддя) і водночас справедливого права і держави – безсмертний образ богині справедливості (правосуддя) Феміди з рівними для всіх Вагами Правосуддя, яка захищає справедливий (державно-правовий) порядок Мечем (символічним вираженням справедливої вищої влади і справедливого покарання). Тому правосвідомість, поряд з перерахованими (чуттєвими й образними формами і засобами усвідомлення і вираження права), використовує й такі абстрактно-логічні пізнавальні засоби і форми, як правові поняття, категорії, ідеї, принципи, конструкції [253, с. 269].

Вагомий внесок у розвиток правосвідомості належить М. Абдулаєву. Він зазначав, зокрема, що правосвідомість характеризується ставленням людей не тільки до права як сукупності офіційних правил поведінки, закріплених державою, а й до реального стану правопорядку та всіх юридичних обставин, до того, що відбувається у правозастосовній та правоохоронній діяльності: і правоохоронні органи, і судова влада реагують на правопорушення і злочинність, – тобто ставленням до всієї юридичної матерії права, не тільки до якогось одного її компонента, а до всіх юридичних явищ. Окрім того, правосвідомість відіграє дуже важливу роль у механізмі правового регулювання суспільних відносин, а також у

забезпеченні законності і правопорядку. Тому на сьогодні автори по-різному виділяють й аналізують функції правосвідомості в механізмі дії права. Можна назвати такі основні функції правосвідомості: пізнавальна (гносеологічна), оцінювальна, регулятивна, прогностична [361, с. 78].

Під пізнавальною, або гносеологічною, функцією варто розуміти певний рух від свідомості, коли ідеї та погляди показують конкретний результат відображення дійсності.

Оцінювальна функція правосвідомості скерована на те, щоб права і свободи кожного окремого індивіда перебували в центрі правової ідеології держави, а також на забезпечення всіх умов з боку населення, адже конституційний принцип гарантує забезпечення поваги прав і свобод людини та громадянина.

Регулятивна функція здійснюється в процесі і правотворчої діяльності, і реалізації права, саме тому при правотворчій діяльності державних органів правосвідомість, будучи основою права, відображається в правових актах і надає можливість здійснення самого процесу й отримання результатів цієї діяльності. Людина, свідомо виконуючи розпорядження правових норм, з уваги на її внутрішнє переконання, і засвідчує регулятивну роль правосвідомості. Завдяки високій правосвідомості в людини та високому культурному потенціалу в такій державі завжди пануватимуть законність, правопорядок і високий моральний дух.

Прогностична функція, як зазначає В. Бабаєв, охоплює правотворчість і реалізацію права, забезпечення правомірної поведінки громадян, їх соціальної активності, передбачає аналіз тенденцій, характерних для всієї правової системи. Зараз елементи наукового прогнозування і планованості, наприклад у законодавчій діяльності, посилюються, хоча логіка і послідовність розробки та прийняття законодавчих актів ще далекі від досконалості. Істинна функція передбачення в правовій галузі полягає не лише у визначенні найбільш придатних засобів для досягнення правових культурних цілей, а й у передбаченні можливих наслідків, поясненні

необхідності виникнення нових правових цінностей [361, с. 312].

Про вагому роль психологічної структури у формуванні та реалізації права пише, зокрема, А. Венгеров. «Це або потужний фактор правового розвитку, прогресу в демократичних перетвореннях, або опір перетворенням, реформам. Причому психологічну структуру вирішальною мірою формує національна психологія. Національні звички, звичаї, особливо на побутовому рівні, які склалися за багато сторіч, диктують емоційне ставлення етносів до тих чи інших правових нововведень, модернізації. Передовсім це стосується сталих форм шлюбно-сімейних, майнових відносин, позитивне ставлення до яких зберігається, попри намагання «революційних» правових рішень їх зруйнувати». Як приклад науковець наводить безпідставні намагання соціалістичного права в боротьбі з місцевими звичаями в Середній Азії. У цьому регіоні національна психологія формувала негативне ставлення до основних сегментів соціалістичного права, яке намагалось розтрощити звичку «купувати» дружину (калим) й інші усталені звичаї. Втім, зазначає далі дослідник, і спроби розтрощити звичай «купувати» чоловіка (придане) в Західній Україні також не мали успіху, хоча такі звичаї не відносилися формально до протиправних, але засуджувалися в офіційній правосвідомості як такі, що суперечать рівності статей – важливому конституційному принципу соціалістичної правової системи [66, с. 296].

Чимало уваги структурі правосвідомості приділив і М. Абдулаєв. «Структура правосвідомості – це її внутрішня будова, її складові елементи. У ній можна виділити правову ідеологію і правову психологію. Правова ідеологія – це сукупність ідей, теорій, концепцій, у яких висловлено ставлення до права. Прикладом теоретичних концепцій, які є її складовими частинами, можуть служити: теорія про сутність і соціальну цінність права, вчення про індивідуальні права особистості, теорія розподілу влади тощо. На відміну від правової ідеології, правова психологія складається стихійно, у вигляді настроїв, почуттів, переживань, у яких висловлено ставлення до чинного права (наприклад, неприйняття беззаконня, почуття справедливості,

страху перед кримінальним покаранням тощо). Існування правової психології пов'язане з властивою людській психіці здатністю емоційно реагувати на зовнішні явища. Правова психологія особистості пов'язана з внутрішньою мотивацією поведінки. Правові почуття, емоції значною мірою формуються під впливом спілкування з іншими людьми. Перебуваючи в тому чи іншому оточенні, людина іноді думає і відчуває інакше, ніж якби вона була ізольована від інших людей. Тому визначення соціально-ціннісних орієнтацій відповідних груп (колективів) має велике значення для виявлення рівня правосвідомості конкретних індивідів» [1, с. 161].

Про соціологічний аспект правосвідомості В. Нерсисянц зазначає так: «Він визначає перехід від свідомості до дійсності, в результаті якого формуються певні моделі поведінки. Саме завдяки тому реалізується осмислення і підтвердження ролі права, дається його оцінка з погляду моральних й етичних критеріїв, усвідомлення необхідності діючої системи законодавства, а також аналіз потреб у змінах й доповненні діючих нормативних правових актів, сприйняття процесів і результатів правозастосовної практики. Насамперед потрібно сказати, що цей аспект правосвідомості має два рівні – буденний і теоретичний (правова психологія і правова ідеологія). Повсякденна правосвідомість характеризує соціальну практику як емпіричну діяльність, у процесі якої виражаються суб'єктивне ставлення людей до чинного права, уявлення про свої права й обов'язки, про справедливість або несправедливість норм права, про сутність і принципи правової організації суспільства, почуття, настрої, емоції, пов'язані з оцінкою наявного правового режиму. Повсякденна правосвідомість властива і основній масі членів суспільства (колективна правосвідомість), і кожному індивідууму зокрема (індивідуальна правосвідомість), а формується на основі повсякденного життя в процесі власної практичної діяльності» [300, с. 385].

Як запевняє В. Бабаєв, правосвідомість не існує в «чистому» вигляді, вона взаємопов'язана з іншими видами і формами усвідомлення реальності і дійсності. Так, досить часто правосвідомість переплітається з моральними

переконаннями. Люди оцінюють право і правові явища з погляду моральних категорій добра і зла, справедливості і несправедливості, совісті, честі тощо. Ставлення до права часто визначається політичними поглядами. Це особливо характерно для марксистсько-ленінського ставлення до права. Марксизм-ленінізм розуміє право як зведену в закон волю панівного класу, а закон – як міру політичну. Односторонній політичний підхід до права не дає можливості повністю зрозуміти його суть і роль в житті суспільства. У нашій юридичній науці і юридичній освіті потрібно прагнути до деполітизації права і правосвідомості. Класово-політичний підхід до праворозуміння треба розглядати як один з безлічі дослідницьких походів до правових питань життя суспільства [361, с. 302–303].

На сьогодні основним показником або критерієм оцінювального характеру правосвідомості є той факт, що права і свободи особистості перебувають в центрі правової ідеології держави. Передовсім правова свідомість зорієнтована на створення всіх умов для здійснення прав людини і громадянина. Саме тому ідея поваги прав і свобод людини та громадянина є конституційним принципом й отримує загальну підтримку з боку населення. Зміст правосвідомості зумовлений її оцінним характером. Вона визначає, насамперед, якими мають бути чинні норми права, і з цією метою співвідносить їх з реальними суспільними відносинами, інтересами особистості, її моральними уявленнями. Далі правосвідомість встановлює, чи є чинні норми права належними нормами, тобто чи відповідають вони тим чи іншим вимогам. І нарешті, вона виробляє певне ставлення до дотримання або недотримання чинних норм права. Результат оцінки суб'єктом своїх дій надалі виступає як мотив його поведінки. Правосвідомість втілює погляди, уявлення, переконання щодо сутності і характеру правових інститутів в суспільстві [1, с. 160].

На думку такого вченого А. Венгерова, «правосвідомість можна визначити як об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, що виражають ставлення суспільства, груп, індивідів до права – цього цілісного

соціального інституту, його системи і структури, до окремих законів, інших характеристик правової системи. Це ще й канал впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, на формування суспільних відносин». На його переконання, поняття «правосвідомість» – це, по суті, оцінка права, що виражає критику чинного права і формує певні надії і побажання до правової сфери, її змін, визначає, що вважати правомірним, а що неправомірним. Окрім того, це ще й новий етап стану суспільної свідомості. Справді, формування правосвідомості у XIX–XX ст. стає процесом, що просуває еволюцію громадської свідомості до нового рівня колективного розуму. Бо якщо загалом еволюція *homo sapiens* (людини розумної) має своїм призначенням розвиток духовного начала в природі або самоорганізовується для цього, то нинішній сплеск правосвідомості в суспільній свідомості – один з етапів цього розвитку. Від утопічної, міфологічної свідомості до логічної, а відтак до логіко-правової – так можна визначити основний вектор у просуванні суспільної свідомості до подальших висот. Правосвідомість надає суспільній свідомості характер раціональності, свідомості «розумного сенсу» [66, с. 294].

Сьогодні, на наш погляд, досить вагомо зростає роль самого права, як ціннісного чинника та основної рушійної системи людства. Право має завжди брати за основу захистити права й інтереси кожної людини задля подальшого свого існування, адже саме людина виступає тим джерелом, завдяки якому існує саме право, правова реальність і формується правова свідомість кожної людини. Вдосконалення права в юридичній методико-правовій практиці має закласти те раціональне зерно, яке сприятиме настанню загального добробуту людини як окремо взятого індивіда, та захистить її від агресії зовнішніх і внутрішніх чинників.

Правосвідомість тісно поєднується з правовою культурою. Адже саме завдяки своїм свідомим діям та поступовій їх реалізації людина формує свій внутрішній світ і культуру. Культура кожної людини містить сукупність знань, закладених в неї і батьками, і друзями, і пізнанням навколишнього

світу, знаннями в різних сферах правової дійсності.

На думку М. Абдулаєва, «правова культура – це складова частина загальної культури народу й окремої особистості. Водночас тут потрібно мати на увазі те, що під культурою розуміють не тільки духовні досягнення, а й матеріальні цінності, створені людиною в процесі творчої діяльності. У цьому сенсі правова культура охоплює всі досягнення юридичної теорії і практики. Все позитивне, нагромаджене людством у галузі права – це і є правова культура. Можна виділити об'єктивну і суб'єктивну сторони правової культури. Правова культура залежить від моральності, від рівня економічного розвитку суспільства, від матеріального добробуту народу. Але це – особлива цінність суспільства. Якщо в суспільстві є певний рівень правової культури, то можна говорити про формування правової держави. Якщо немає цієї правової культури, то формування правової держави вкрай ускладнене і пов'язане лише з ростом правової культури. Правова держава і правова культура органічно пов'язані між собою, а наявність демократичного громадянського суспільства є необхідною умовою формування правової культури та правової держави» [361, с. 79].

Правові поняття слугують (хоча не завжди) основою формування оцінювальної сторони культури особистості. Правова культура не тільки дозволяє зрозуміти її роль у правовому регулюванні як чинника, що забезпечує підтримання прогресивних правових норм, а й сприяє скасування застарілих регуляторів, формуванню нових, відповідних високому техніко-юридичному й ідейно-теоретичному рівню. Зараз, відзначає М. Матузов, правовій культурі індивіда також властиві спеціальні елементи її логічної структури – нормативні судження, що передбачають такі модальні оператори, як «зобов'язання», «дозволено», «заборонено». Нормативні судження складаються на фундаменті правових знань, оцінок і сприяють саморегулюванню правової поведінки особистості. «У правовій культурі особистості можна виділити три категорії, які перебувають у нерозривній єдності: ідейно-теоретичні правові уявлення, позитивні правові почуття і

творча діяльність індивіда у правовій сфері. Перша – це система поглядів на чинне або бажане право, явища, на правове життя загалом» [359, с. 341].

Розглядаючи зв'язок між правовою реальністю і правосвідомістю не можна забувати про саме право, яке є об'єднувальною ланкою. Саме право, на думку А. Головістикова та Ю. Дмитрієва, «виникає об'єктивно на певному етапі розвитку людського суспільства для впорядкування взаємовідносин людей та їх об'єднань, що беруть участь у виробництві, обміні і споживанні матеріальних благ, шлюбно-сімейних і трудових відносинах, в управлінні суспільством. Норми права склалися в результаті перетворення древніх звичаїв – так званих мононорм, що виражають колективну волю первісної общини, на приписи, що відображають інтереси і потреби соціальних груп і прошарків, котрі стоять при владі. Право є сукупністю (системою) норм, тобто правил поведінки людей в суспільстві. Це певні еталони, моделі людської поведінки, забезпечені примусовим впливом держави. Характерна риса права – тісний зв'язок і взаємозумовленість всіх норм, їх нерозривна єдність. Одні норми можуть розвивати, доповнювати і конкретизувати інші, звужувати або розширювати їх зміст і сферу дії, встановлювати винятки із загальних правил» [94, с. 291].

Правову культуру трактують також як систему цінностей, правових ідей, переконань, навичок і стереотипів поведінки, правових традицій, прийнятих членами певної спільноти (державної, релігійної, етнічної) і використовуваних для регулювання їх діяльності. У межах однієї держави може існувати одночасно декілька правових культур. Особливо це характерно для багатонаціональних і мультирелігійних товариств.

На думку М. Матузова, «правова культура людини проявляється насамперед у підготовленості її до сприйняття прогресивних правових ідей і законів, в умінні і навичках користуватися правом, а також в оцінці власних знань права. Із цих позицій культура особистості характеризується наявністю правових культурних орієнтирів. Отже, правова культура – це певний характер і рівень творчої діяльності особистості, в процесі якої вона набуває

або розвиває свої правові знання, уміння, навички. Нарешті, правова культура виступає як результат творчої діяльності у сфері права. Останній спосіб існування цього явища виражається як його внутрішній потенціал. Цей підхід має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Саме тому під час аналізу реального стану юридичної культури особистості потрібно враховувати рівень її розвитку в населення. Так, якщо правову культуру розглядати лише як юридичний потенціал, то свідомо чи мимоволі залишаються осторонь не тільки перспективи її подальшого розвитку, але й уже здобута стійкість». У визначенні правової культури як ступеня і характеру правового розвитку особистості, що забезпечують якісь сторони індивідуальної активності, можна виокремити важливу характеристику. Йдеться про показник соціальної розвиненості людини з боку її власного рівня і з боку спрямованості (типу). З цих позицій структура правової культури особистості виступає в поєднанні типу людської діяльності та її орієнтації на право, галузь, окремий закон, а тому можна говорити про цивільну, криміналістичну, адміністративну та судово-процесуальну правову культуру [359, с. 340].

Як відзначає Ж.-Л. Бержель, «будь-яка юридична норма є «спробою стабілізації соціальних відносин, перебуваючи у вічному становленні, а будь-який юридичний порядок є викликом часу, зусилля, спрямовані на консервацію, підтверджують і закріплюють їх соціальний порядок. Втім, право як конструкція, що розміщена на соціальному рівні, як система інтелектуальних репрезентацій, не в змозі паралізувати еволюцію товариств. Право змушене безупинно пристосовуватися до ситуації, щоб зберігати свою ефективність перед лицем соціальних перетворень. Більше того, воно може випереджати історичні зрушення, спрямовувати їх і служити провідником для встановлення нового порядку» [41, с. 195].

Рівень розвитку правової свідомості може бути зафіксований лише в реальній правовій діяльності, у правовій поведінці, які мають і свої характеристики. Правова діяльність складається з теоретичної – це діяльність

учених-юристів, освітньої діяльності студентів і слухачів юридичних шкіл, і правозастосовної діяльності. Зрозуміло, що правова культура суспільства багато в чому залежить від рівня розвитку і якості правотворчої діяльності щодо створення законодавчої основи життя суспільства. Правотворчістю, як наголошує В. Бабаєв, повинні займатися компетентні в юридичному і багатьох інших відношеннях особи з дотриманням демократичних і власне юридичних процедур і принципів [361, с. 308–309].

На сьогодні культуру можна визначити як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людьми під час суспільно-історичної практики. Наголосимо, що правова культура відноситься до духовної культури всього суспільства, а саме право – це той фундамент, на якому закладаються і будуються ціннісно-правові суспільні відносини, без яких не може існувати цивілізація. Тому право як соціальне явище має на меті викликати те чи інше ставлення з боку людей. Людина як окремий індивід завжди висловлюватиме своє ставлення до всього існуючого, що безпосередньо пов'язане з правовим регулюванням, зокрема правовою реальністю. Для цього людина має зіставити історичні факти та провести аналогію із сьогоденням, відтак вибрати для себе те поняття, яким би вона могла користуватися в повсякденному житті. Ставлення людини до дійсності може бути і обдуманим, емоційним, і раціональним, ґрунтуватися на рівні почуттів і відчуттів. Кожна людина може або сприймати правову реальність, або старатися віддаляти її від себе. Проте у всякому разі потрібно визнати той факт, що правова реальність тісно пов'язана із світом людини, вона формує людину зсередини, а також взаємодіє з її свідомою стороною, чим і формує правову дійсність.

Правова культура, на переконання А. Венгерова, характеризує рівень правосвідомості, охоплює ступінь знання права, на яке спираються виконавча влада, посадові особи. Окрім того, характеризується вона й інтенсивністю переконань у цінності права. Правова культура також має свою структуру: професійний і традиційно-побутовий пласти. Високий рівень правової

культури – одна з ознак правової держави. Якщо правосвідомість охоплює тільки духовне життя суспільства, є тільки частиною громадської свідомості, то правова культура охоплює і духовні характеристики, і «матеріальні» придатки права – юридичні установи, їх організацію, відносини; роль у суспільстві права, судової, нотаріальної, арбітражної та інших систем, а також стиль, культуру їх роботи, відносини з громадянами, захист їхніх законних інтересів, знання й дотримання законних інтересів у суспільстві; співвідношення правової культури з іншими системами загальної культури – політичної, наукової, художньої, і форми розгляду спорів у суді, роботу законодавчих органів [66, с. 300].

Наголосимо, що саме в правовій культурі сучасного, демократичного, цивілізованого суспільства лежать три складники – виконавча, законодавча і судова гілки влади. Вони забезпечують належний рівень громадського життя та слідкують за чітким дотриманням законності і правопорядку в суспільстві, без якого неможливою є ефективність цих гілок влади. У правовій культурі на синергетичному рівні формуються умови існування кожного товариства, громади чи організації, чітко проілюстровано етапи зародження цивілізаційного розвитку людства.

Під впливом правової культури суспільства формується рівень розвитку всієї системи юридичних актів, тобто текстів документів, у яких виражається і закріплюється право цього суспільства. Найважливіше значення для оцінки правової культури суспільства має система законодавства, основою якої є конституція держави. Важливий загалом і рівень розвитку всієї системи нормативно-правових актів, починаючи від законів, актів центральних виконавчих органів влади і закінчуючи актами місцевих органів влади й управління. Будь-який юридичний акт має бути правовим, тобто відповідати панівним у суспільній свідомості уявленням про справедливість, рівність і свободу. Закон повинен бути досконалим і з погляду його форми: бути несуперечливим, по змозі коротким й обов'язково чітким і зрозумілим для населення, містити визначення основних термінів і

понять, бути опублікованим у доступному для населення джерелі тощо. Про якість закону свідчить і те, чи наведено в ньому сам механізм його реалізації (інституціональний, організаційний, процедурний, фінансово-економічний тощо) [361, с. 309–310].

Оцінюючи правову культуру особистості важливо враховувати, на переконання М. Матузова, рівень і глибину пізнання правових явищ, правильно користуватися ними. На сьогодні виділяють буденний, професійний (спеціальний) і теоретичний рівні правової культури. Буденний рівень обмежений повсякденними рамками життя людей, коли вони стикаються з правовими явищами. Цей вид культури ніби «зупиняється» на поверхні правових явищ, її узагальнення неглибокі. За допомогою такої культури не можна об'єктивно осмислити й оцінити всі сторони правової практики. Варто зауважити, що буде помилкою розглядати її як потенційно дефектну, другорядну. Специфіка повсякденної правової культури така, що вона, не піднімаючись до рівня теоретичних узагальнень, проявляється на стадії здорового глузду, активно використовується людьми в їх повсякденному житті при дотриманні юридичних обов'язків, використанні суб'єктивних прав і являє собою величезний масив правомірної поведінки. Професійний рівень складається в осіб, які спеціально займаються правовою діяльністю. При безпосередньому, щоденному зіткненні з правовими поняттями і явищами у юристів виробляється професійна правова культура, яка має більш високий ступінь знання і розуміння правових проблем, завдань, цілей, а також професійної поведінки [359, с. 340].

Щодо формування правосвідомості, то, скажімо, за соціалізму, як відзначає В. Нерсисянц, це відбувалося на основі марксистсько-ленінської ідеології, що розглядала суспільство як цілісну колективну єдність, у якій всі складові його групи (соціальні спільності, трудові колективи, різні об'єднання тощо) «мали єдиний початок – спільність інтересів, детерміновану матеріальними умовами соціалістичного розвитку» [300, с. 395].

В. Нерсесянц пише, що на колективну субстанцію «середньої людини» була орієнтована правосвідомість суспільних мас. Саме тому спостерігалася спільність поглядів, оцінок, уявлень про чинне право. Велику роль у цьому відіграла правова пропаганда – процес цілеспрямованого систематичного впровадження у свідомість людей ідеї про справедливе й гуманістичне соціалістичне право. А між тим закони і практика їх застосування оберталися повним беззаконням (період сталінських репресій), або вельми «усіченою законністю» в більш пізній час. Так уже складається, що кожна особистість застає в певному виді історично сформоване політичне, правове, економічне середовище, особливості якого вона повинна усвідомити й активно засвоїти. При соціалізмі реалізовувалася модель «Я – Ми», коли інтереси і цілі особистості під впливом ідеологічних, політичних, матеріальних чинників природно збігаються з інтересами панівних у суспільстві соціальних сил. Звідси – в основному єдина правосвідомість. Особливу групу становили особи, котрі пасивно спостерігали за подіями в суспільстві, пристосовувалися до життєвих обставин [300, с. 395–396].

Модифікація права, як зазначає Ж.-Л. Бержель, також є функцією варіантних змін громадської думки щодо правил, які воно диктує і які, своєю чергою, для того щоб бути ефективними і використовуваними на практиці, мають бути зрозумілі для більшості і прийняті. Тому право змінюється, орієнтуючись більшою чи меншою мірою на умови сільської місцевості або на умови міста, на комерційні інтереси чи інтереси індивіда, воно стає більшою чи меншою мірою ліберальним або авторитарним, більш або менш загальним чи спеціалізованим, що зумовлено еволюцією суспільств, у яких воно функціонує. Жодна його галузь не може уникнути цих мутацій, навіть найбільш фундаментальні інститути державного або приватного права [41, с. 199].

Правосвідомість на теоретичному рівні характеризується насамперед тим, що виступає у вигляді різних теорій і концепцій. Теоретична правосвідомість містить концепції про сутність права і взаємодію його з

іншими соціальними явищами, про роль механізму правового регулювання в суспільстві тощо. Саме наукова правосвідомість має бути безпосереднім джерелом правотворчої діяльності, служити вдосконаленню юридичної практики. Теоретична правосвідомість складається на основі глибоких правових досліджень й узагальнень, знання закономірностей існування та розвитку механізмів соціально-правової дійсності. До теоретичної правосвідомості можна віднести і професійну правосвідомість юристів, сутність й особливості якої конкретизуються у змісті правової психології і правової ідеології цієї групи населення. Професійна підготовленість для юриста має визначальне значення, оскільки від рівня його підготовки (компетентності) багато в чому залежить і застосування правових норм у юридичній практиці, і ставлення населення до правозастосовної системи [1, с. 162–163].

Сама правосвідомість тісно взаємодіє з правовою реальністю і правом зокрема. Як твердить Ж.-Л. Бержель, «право не варто сприймати як продукт соціального детермінізму, воно будується завжди з урахуванням меж свободи вибору: людська воля відіграє основну роль у процесі фіксації конкретного змісту юридичних правил, який, залежно від випадку, є фактом діяльності органів державної влади або плодом колективної творчості соціальної групи». Навіть якщо право є нормативним порядком, який ґрунтується на волі суспільства – і на його історичних джерелах, які самі, своєю чергою, значною мірою були створені штучно, і на його справжній еволюції, – участь історичної даності у формуванні права не слід ігнорувати. Сучасне французьке право живиться з джерела під назвою «минуле». Французьке право епохи Наполеона поповнювалося завдяки звичаям королівського режиму і римського правового матеріалу; воно було замішане на християнській і сільській традиції Франції і надихалося соціальним рухом та ідеями XVIII ст. [41, с. 202–203].

О. Данильян відзначає, що правова реальність не є субстанцією частини реальності, а й є способом організації та інтерпретації певних

аспектів соціального життя, буття людини. Він вважає цей спосіб настільки істотним, що за його відсутності розпадається сам людський світ. Тому ми представляємо його як реально існуючий. Потрібно сказати, що на сьогодні спостерігаємо відміну буття права від буття власне соціальних об'єктів. Бо світ права – це світ повинності, а не існування. Отже, введення в контекст методологічних і світоглядних проблем правознавства категорії «правова реальність» дозволяє розглядати право не просто в ролі надбудованого явища (суспільних відносин, інститутів, форми суспільної свідомості), а як особливий світ, автономну царину людського буття, що має власну логіку й закономірності, які не можна нехтувати. Отож, сенс проблеми правової реальності полягає в з'ясуванні питання про буття права, тобто його вкоріненості в людському існуванні [105, с. 216].

З наведеного робимо висновок, що правова реальність охоплює світ буття людини, тим самим впливає на правову свідомість і правову культуру. А все завдяки своєму першоджерелу – праву, що дає змогу з упевненістю говорити про демократичне суспільство з європейськими цінностями. Розглядаючи право як об'єктивну реальність, важливо пам'ятати, що наявність суб'єктивної реакції людей на право можна назвати правосвідомістю. Саме вона відображає правову дійсність, яка відтворюється завдяки формуванню історичних чинників у кожній окремій державі, а також впливає на розвиток самої правової системи та її функціонування.

Отже, під правосвідомістю потрібно розуміти адекватне сприйняття людьми самого права та неухильне дотримання норм, що існують у правовому суспільстві для ефективної роботи всіх державних процесів. Правосвідомість існує завдяки тісній взаємодії з правом, оскільки останнє виступає регулятором суспільних відносин між людьми, які наділені свідомістю та волею. Право і свідомість доповнюють одне одного, завдяки чому підтримується гармонія в суспільному житті. Вплив правосвідомості на організацію суспільного життя є досить вагомим, що обґрунтовується внесенням його в структуру правового регулювання, як одного із способів

впливу на суспільні відносини в державі. З одного боку, право безпосередньо діє на правосвідомість, а також формує уявлення членів суспільства про їхні особисті права, обов'язки; з іншого – сама правосвідомість впливає на право, чим визначає практику правозастосування і зумовлює законодавчо-правову діяльність держави. Отож, на сам процес формування правосвідомості впливає багато чинників, зокрема соціальні умови, духовна компонента, матеріальні умови, правова культура суспільства, рівень правового виховання населення, а також інтелектуальні можливості кожної людини.

3.4 Правова реальність як структурована площина реалізації права

Розглядаючи це питання, потрібно чітко з'ясувати для себе етапи формування самого права. Правова реальність проявляється в тих аспектах суспільного буття людини, у яких зосереджуються всі елементи повинності. Зауважмо, що сама собою людська взаємодія не виступає основою права, а лише ті процеси людської діяльності, котрі формують елементи повинності й дотримання чітких соціально-правових норм. Взаємодія усіх суб'єктів виражає основну підставу права не в конкретній субстанції, а саме в соціально-ідеальних деонтологічних осмисленнях. Саме тому деонтологічний світ, що охоплює світ права й моралі, можливий лише в тому разі, коли кожна людина в праві робити все, що прямо не заборонено правом, а отже, визнається свобода волі. Вкажемо й на те, що у визначенні принципової можливості норми належного йдеться про критерії добра і зла, правильного і неправильного, справедливості і несправедливості.

Як зазначає В. Бібіхін, навіть необхідний примус, який відповідає закону, стає безглуздим і перестає служити своїй меті, якщо держава в особі державних органів не бачить для винного іншої перспективи, крім обмеження свободи і життєвих можливостей. Дисципліна в охоронців права, коли вони в неї не вірять, непомітно набуває рис бездумного насильства. Саме тоді терпіння і розуміння з боку держави та її правоохоронних органів

можуть відновити виправний сенс примусу. Адже влада втрачає право на примус, якщо не знає або не відчуває, як застосування сили може привести до кращого [44, с. 28].

Утвердження та розвиток філософії права значною мірою пов'язані з процесом вивільнення праворозуміння від вузькоетичного тлумачення, оцінок, явищ правової дійсності, додання їм самостійного, «суверенного» розуміння. Саме тому при тлумаченні права характеристика моралі в її співвідношенні з правом вимагає насамперед того, щоб чітко розрізнити ці явища та їхні внутрішні особливості. Щоб не було так само, як при тлумаченні права, – орієнтуючись на одну лише, нерідко абсолютизовану їх сторону, унеможлиблює вироблення узагальнених характеристик, необхідних для послідовних наукових розробок [7, с. 66].

Отож передовсім відзначимо, що якщо мораль є формою суспільної свідомості, то право, будучи також частиною загального процесу, не може бути зведене до форми свідомості. Право розуміємо як певну сукупність взаємопов'язаних норм, правосвідомості, систему правових поглядів, тоді як норми моралі та моральна свідомість видаються синонімами. Річ у тім, що норми права відображають правову свідомість панівного класу, а в соціальному суспільстві правосвідомість усього народу характеризує сукупність суспільних настроїв [152, с. 106].

Як зазначав свого часу Гегель, право на покарання злочину у формі помсти є лише правом в собі, а не у формі правового акта, тобто воно неправове у своєму існуванні. Замість потерпілої конкретної сторони виступає потерпіла загальна, що володіє особливою дійсністю і бере на себе переслідування злочинця і покарання злочину, який тим самим перестає бути лише суб'єктивною і випадковою відплатою, помстою, а перетворюється на справжнє примирення права зі самим собою, на покарання. В об'єктивному сенсі право виступає як умиротворення, що відновлює себе за допомогою зняття злочину закону, реалізовує себе як значущого. У суб'єктивному сенсі, з погляду злочинця, це примирення – умиротворення всього відомого йому,

значущого для нього, це захист закону, у застосуванні якого він сам знаходить задоволення справедливості [82, с. 258].

Як свідчить багаторічна історія людського існування, людині повсякчас доводилось і доводиться спостерігати різноманітні факти, і виникнення, і загибелі природних та соціальних форм, різноманітне утворення явищ і процесів та відхід їх у небуття. Кожен із цих фактів завжди хвилював людей та змушував їх задуматись.

Розглядаючи питання правової реальності крізь призму буття права, варто зрозуміти, що означає «бути», а також де саме перебуває та існує право: у зовнішньому світосприйнятті чи тільки у світі людини. Право приблизно виникло дві з половиною тисячі років тому, але досі досконало так і не вивчено. Питання про те, до якого саме типу реальності відносити право, тільки на перший погляд не спричинює проблеми, та на сьогодні, на наше переконання, право потрібно розглядати суто через правову реальність, яка оснований на правових підходах, процесах і праві.

У ХХІ ст. більшість юристів-правників і вчених, які досліджують право та правову реальність, вважають, що достеменно знають, що означають ці поняття, проте досі на запитання про те, що таке право, правова реальність, вони не дають однозначної відповіді, відносячи ці питання до теорії пізнання, яка поки достеменно не вивчена і не досліджена. Основа правової реальності формується завдяки самому праву, що існує в правосвідомості кожної людини та складається з таких чинників: нормативних документів, що відповідають різному рівню правового регулювання, багатовікового досвіду правового життя людей, а саме – правопорушення, дотримання прав людини та громадянина тощо, також різноманітних теорій, зокрема і філософського спрямування, та правої ідеологізації, що втілюється в чинній конституції.

Право, на думку Ж.-Л. Бержеля, виражається в правилах, які є його формальними проявами. Об'єктивне право головно визначається як сукупність правил поведінки, що регулюють відносини, які можуть встановитися в більш-менш організованому суспільстві. Юридичні норми

завжди зіставляються з приписом, призначеним для впорядкування соціальних відносин шляхом введення чітких правил поведінки, дотримання яких гарантує державна влада [41, с. 78].

Право – це явище, що існує поза природою, і ніяких підстав права в природі виявити неможливо. Природа – це царство об'єктів, а право – це сфера суб'єкта. В основі права лежить суспільні відносини, котрі стали предметом зародження самого права як такого. Якщо право і зароджується суто в суспільстві, то має з ним тісний зв'язок і володіє соціальною сутністю, яка вже походить не від права, а його проявів. Тому говорити про будь-яку субстанційну основу права немає сенсу. Та це не означає, що право не закріплене в бутті людини. Правова реальність виявляється в такому аспекті буття людини, який містить моменти повинності, коли він стикається з буттям іншої людини, і це спільне існування може перейти у сваволлю [107, с. 217].

Правова реальність постає як певний процес, який гіпотетично можна пов'язати з появою права, що вплинуло на суспільний розвиток та збагачення ціннісного капіталу, завдяки індивідуальному потенціалу людей і забезпеченню тісних зв'язків між ними. У будь-якому суспільстві функціонують механізми забезпечення реалізації цих тенденцій, зокрема, це механізм соціальної ієрархії, системи різних ролей і позицій, кожна з яких дає можливість більшою чи меншою мірою користуватися основними життєвими благами: їжею, одягом, повагою близьких, правом вибору тощо [329, с. 17].

Коли розглядати онтологічний аспект смислу життєвої та правової проблематики, виникає питання про особисте буття та його зв'язок з буттям світу. Відтак потрібно сказати, що в межах індивідуального існування буття дано людині тільки як її особисте «персоніфіковане буття», що розуміється як відповідний процес освоєння і становлення [34, с. 89].

Як відзначає Л. Балашов, у філософії екзистенціалізму буття – розуміється обмежено, як нібито суб'єктивне людське існування, а також

стверджується, що про буття світу як таке, незалежне від людини, говорити не можна. Тому у ХХ ст. всі старі філософські проблеми деякі філософи постаралися просто відкинути, а всю онтологічну проблематику, над якою працювали філософи аж до Гегеля, вважали псевдопроблематикою. На сьогодні поняття «буття» не можна розглядати тільки в плані людського існування, світ існує все-таки об'єктивно, має свою структуру, тому варто говорити і про нього, а не тільки про людину й суспільство [31, с. 123].

Свого часу філософ М. Вальяно писав: «...яку б позицію не займала людина, над нею завжди є філософія». Це зумовлює потребу в оволодінні знаннями філософської думки, що дасть змогу уникнути багатьох помилок та полегшить людині пошуки відповіді на власні запитання. Оволодіння чітким і послідовним на рівні науки світоглядом дасть змогу людині думати, виходячи далеко за рамки особистого досвіду, опираючись на ту чи іншу обґрунтовану думку, дасть можливість позитивно впливати на емоційний і творчий клімат, в якому вона живе та який стає частиною її внутрішнього світу» [60, с. 8–9].

Тож слušним є зауваження П'єра Адо, що «під філософією слід розуміти усвідомлення існування кожної людини та буття її у світі» [3, с. 25].

Будь-яке буття для своєї присутності у світі потребує сутності [425, с. 565]. Розглядаючи право з позиції онтології, а саме, з позиції діалектичної полярності та поділу його на природне і позитивне, як основну проблематику варто виділити саме його відокремлення і розуміння цих двох понять через такі категорії онтології, як «сутність» та «існування». На сьогодні проблема полягає в тому, як саме предмет себе виражає. Сутність є сукупністю внутрішньо необхідних сторін і зв'язків речі. Гегель визначив її як «істину буття» та зв'язок предмета із «своїм поняттям». Саме тому існування є певним способом втілення в життя сутності. Людина стикається з проблемою існування повсякчас, зокрема думає над тим, як втілити задумане, проявити свою родову сутність, що потрібно зробити для того, щоб стати по-справжньому необхідною істотою, особистістю. Відповідні на ці запитання

вона знаходить у праві. Відтак ці ідеї права, тобто сутності, мають бути реалізовані у формах правомірної поведінки.

Слушним вважаємо зауваження О. Данильяна про те, що «розгляд структури права з позицій «сутності» та «існування» на сьогодні дає нам ключ до розв'язання основних проблем, таких як морально-філософське обґрунтування принципів справедливості і механізм їх реалізації, з одного боку, а також проблема зіставлення права і влади як момент легітимності і обмеження останньої – з іншого. Саме цей момент виступає в гегелівській думці як вихідний пункт саморозвитку поняття права від абстрактних форм його здійснення до більш конкретних» [107, с. 224–225].

Свою інтерпретацію понять природного і позитивного права дають і М. Марченко та О. Дерябіна. Вони пишуть: «Незважаючи на те, що багато положень природного права визнаються і закріплюються в конституціях низки країн, спроби визначити загальне поняття права з опорою і посиланням на природне право в його поєднанні з позитивним правом у вітчизняній і зарубіжній літературі сприймаються неоднозначно. Тому деякі автори вважають, що обстоюване ними «широке бачення» права, його розуміння як «визнаної в конкретному суспільстві, його практичному житті обґрунтованості, виправданості свободи (можливості) певної поведінки людей» і поняття природного права є за своєю суттю та змістом однозначними. При цьому позитивне право сприймається як «реальний, існуючий в законах, інших документах, фактично відчутний (і тому «позитивний») нормативний регулятор, на основі якого визначають юридично недозволену поведінку і суди чи інші державні установи виносять юридично обов'язкові, імперативно-владні рішення [230, с. 6–7].

Щодо розмежування права на природне і позитивне О. Данильян вказує, що цей процес скеровано на пошук основ права в природному житті людей, «людської суті їх буття». Саме тому при оцінці природного права потрібно враховувати, що ця категорія в тих рисах і характеристик, в яких вона, починаючи з Античності, змальована в науці, – явище багатопланове й

отримує особисту наукову інтерпретацію. Так, у класичній Античності джерелом дійсного права вважалася природа взагалі, у християнському Середньовіччі – божественна мудрість Творця, у період Нового часу – удосконалення людського розуму як найзначнішого із створінь природи. Аналіз історії філософсько-правової думки дозволяє розрізнити два основні підходи до розуміння природного права і його співвідношення з позитивним. З позиції першого підходу природне право розуміли як сукупність апріорних моральних вимог до позитивного права, як критичну інстанцію, яка дає моральну оцінку позитивного права з погляду його справедливості чи несправедливості (Платон, Кант). З позиції другого підходу природне право розуміють як необхідну і незмінну основу чинного законодавства, що не існує поза ним, тобто природні принципи шукалися всередині чинного права [107, с. 220].

Праву за його сутністю властива системність, тож можна сказати, що право – це складне системне утворення. На сучасному етапі особливого значення набуває розмежування права на три феномени: природне, позитивне та суб'єктивне. Природне право формується із соціально-правових складників, зміст яких зумовлений природою людини і суспільства. Основна частина природного права – права людини, або, інакше кажучи, можливості, які суспільство і держава здатні забезпечити кожному громадянину. Під позитивним правом потрібно розуміти насамперед систему законодавчих норм, які отримують офіційне державне визначення (соціальна допомога, утворення соціальних груп, організацій). Суб'єктивне право, тобто особисті можливості, діє завдяки нормам позитивного права і має на меті забезпечити інтереси й потреби кожного індивіда [157, с. 217].

Досі питання невизначеності поняття права, а також нерозв'язаності проблем праворозуміння викликають суперечки серед науковців. У другій половині ХХ ст. вони стають об'єктом масового зацікавлення, зростає їх актуальність в українській та світовій юриспруденції. Дискусії щодо праворозуміння ведуться ще з моменту зародження самого права в древній

Греції та Римі. Що ж стосується сьогодення, то праворозуміння є важливим питанням, яке потрібно всебічно вивчати й досліджувати задля модернізації й осучаснення самого права з усіма його процесами.

Адже успішне розв'язання проблем праворозуміння важливе не стільки само по собі, скільки для вивчення інших нерозривно пов'язаних з поняттям права явищ, відображених у них категорій і понять. Йдеться про «похідні» від того чи іншого уявлення про право явища і поняття – про сутність і зміст права, його роль (функції) і значення, механізм правового регулювання, систему права і правову систему тощо. Особливо важливо з'ясувати питання, що стосуються форм або джерел права, вирішення яких безпосередньо пов'язане з уявленнями про право як таке і визначенням поняття права [230, с. 5].

В. Нерсесянц розглядає буття права як «якісно визначене буття формальної рівності, яке (від початку і за визначенням) має сенс лише як рівність вільних і в такій своїй якості та загальному значенні ідентичне справедливості». Співвідношення буття та існування права, сутності права і правових явищ, відзначає науковець, – це, по суті, співвідношення правового принципу формальної рівності і форм його здійснення. Скрізь, де діє цей принцип формальної рівності, маємо справу з правовими явищами, з формами існування (і здійснення) сутності (і буття) права. До цих форм відносяться всі феномени з правовою якістю: правовий закон, правова норма, право суб'єкта, правовий статус, правосвідомість, правова процедура, правове рішення тощо [255, с. 44].

На сьогодні правовідносини є основним складником будь-якого цивілізованого, демократичного і соціально-правового суспільства. Саме тому під правовідносинами розуміють певну частину суспільних відносин, які регулюються нормами права, що забезпечують ту чи іншу частину прав та обов'язків перед суб'єктами. У науці виділяють такі елементи правовідносин: суб'єкт, об'єкт та зміст. Суб'єктом правовідносин заведено вважати людину чи групу людей, які наділені відповідними правами й

обов'язками між собою, як правило, у правовідносинах є два або більше носіїв. Щодо об'єктів правовідносин, то це те, з приводу чого й виникають конкретні суспільні відносини. Це можуть бути і матеріальні цінності, і немайнові блага. Зміст правовідносин – це комплекс усіх суб'єктивних прав та обов'язків, завдяки яким виникають ці відносини. Саме тому під суб'єктивним правом варто розуміти гарантію держави на ту поведінку, яку вона вважає припустимою у певній соціальній групі людей.

Правовідносини можуть виникати у всіх сферах суспільного життя, регулюючи взаємовідносини людей в галузі виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ, праці, зайнятості, освіти, шлюбу та сім'ї тощо. Однак далеко не всі суспільні відносини можуть бути врегульовані нормами права. Набувати юридичну форму можуть тільки відносини, в основі яких лежать акти поведінки і які є соціально значущими, відзначає В. Козбаненко. Коли ж йдеться про думки і почуття, а також вчинки та події, що не мають соціально значущих наслідків, то правовим регулюванням вони не можуть бути охоплені. Наприклад, у сімейних взаєминах юридичну природу набувають найбільш важливі відносини, соціально значущі: взаємні права й обов'язки подружжя, батьків і дітей тощо. Відносини ж морального характеру здебільшого є за рамками правового регулювання. Правовідносини – це найважливіші суспільні відносини, що визначаються нормами права. Значення правовідносин полягає в тому, що вони проектують і переводять загальні правила, встановлені правовими нормами, в конкретні суб'єктивні права й обов'язки учасників суспільних відносин. Це означає, що загальні юридичні права й обов'язки стають належністю конкретних осіб і набувають форму конкретних правовідносин [295, с. 176–177].

Правовідносини виникають, змінюються і припиняються під впливом конкретних життєвих обставин. У юриспруденції такі життєві обставини іменують юридичними фактами [190, с. 21].

У теорії права сформувалися різні концепції (моделі) правовідносин. Так, як відзначає М. Абдулаєв, «у радянській теорії права панувала не тільки

етатистська концепція права, а й одночасно етатистська концепція правовідносин. Відповідно до цієї концепції правовідносини визначалися як особливі ідеологічні відносини, врегульовані нормами права, що видані державою». Тут первинними постають норми права, а вторинними – ті суспільні відносини, які регулюються цими юридичними нормами. Такий підхід має свої плюси і мінуси. Позитивним є те, що підкреслюється зв'язок з чинним правом, тобто з позитивним законодавством, а негативним – складається враження, ніби суспільні відносини породжуються законом, правовими нормами. Хоча історичні факти цього не підтверджують. Навпаки, правовідносини виникли раніше, ніж норми права, які видає держава [1, с. 171–172].

Те, що правовідносини завжди складаються на основі правових норм, які містяться в статтях нормативно-правових актів, відзначає й В. Козбаненко. Більше того, він пише, що правовідносини виступають основою для виникнення і здійснення конкретних відносин між різними особами. Сторони правовідносин наділяються конкретними юридичними правами й обов'язками, у загальній формі закріпленими в нормах права, відповідно до яких вони й вибудовують свою поведінку. За допомогою правовідносин вимоги правових норм втілюються в життя. Учасники правовідносин наділяються взаємними юридичними правами й обов'язками. Якщо один суб'єкт правовідносин наділений правом, то на іншого покладається юридичний обов'язок [295, с. 177].

Ж.-Л. Бержель стверджує: «Рівень матеріального розвитку цивілізації проектується на сферу моралі, а трансформації подій людського життя визначають еволюцію права. Оскільки право не може відокремитися від життя, то калькування процесів еволюції у сфері соціальної дійсності на еволюцію у сфері права обов'язково відбувається з певним зрушенням. Крім того, право не завжди пасивно слідує за еволюцією фактів. Час від часу публікуються викриття «міфу про адаптацію права до факту», яка, за визначенням, повинна припускати досконале знання фактів і відкидати

можливість вибору будь-якої юридичної політики. Трапляється, що право випереджає факти, скажімо, у разі обов'язкового страхування, воно запобігає можливим наслідкам ризиків, характерних для сучасного суспільства. Право бореться з фактами, коли, протидіючи тиску з боку індустріальної цивілізації і наслідкам демографічної кризи, воно створює сприятливі умови для існування сім'ї та викликає зростання народжуваності [41, с. 279–280].

Г. Гегель у своїх працях зазначає: «Право самосвідомості, момент суб'єктивної свободи, можна розглядати як субстанціальну точку зору в питанні про необхідність публічного судочинства і так званих судів присяжних». Виходячи з інших міркувань і підстав, можна вести нескінченні суперечки з приводу тих чи інших переваг або недоліків, які є другорядними і невирішуваними або ж запозичені з інших, можливо, вищих сфер. Йдеться не про те, що право могло б бути добре або навіть краще здійснене юридичними судами, ніж іншими інститутами. Як відзначає мислитель, не про цю можливість йдеться. Навіть якби вона досягла ступеня ймовірності чи необхідності, право самосвідомості попри все збереже свої вимоги, які не будуть задоволені. Якщо знання права, завдяки властивостям того, що формує закони, а відтак перебігу судового розгляду та можливості пред'являти свої права, є надбанням замкнутого стану, яке залишається таким також завдяки тому, що термінологія, якою воно користується, є для тих, про чий права йдеться, ніби іноземна мова, то «члени громадянського суспільства забезпечують собі засоби до існування своєю діяльністю, своїми знаннями і веліннями, утримуються в положенні чужих не тільки відносно найбільш особистого» [82, с. 265–266].

Права людини, як наголошує Д. Саблін, органічно вплетені в соціальну діяльність людей, їх суспільні відносини, способи буття. «Вони є нормативною формою взаємодії людей, упорядкування їхніх зв'язків, координації їхніх вчинків і діяльності, запобігання суперечностям, протиборству, конфліктам на основі поєднання свободи індивіда зі свободою інших людей, з нормальним функціонуванням суспільства і держави. Такі

права, як право на життя, на гідність, недоторканість особи, свободу совісті, думок, переконань, автономію особистого життя, право на участь в політичних процесах, є необхідними умовами влаштування життя людини в цивілізованому суспільстві і повинні бути беззастережно визнані і захищені державою» [320, с. 4].

Результати поведінки учасників правовідносин – це ті наслідки, до яких приводить та чи інша дія або бездіяльність. Багато правовідносин і встановлюються заради того, щоб через поведінку осіб домогтися певного результату. У такому разі не сама поведінка буде об'єктом правовідносин, а саме результат поведінки. Як приклад С. Бошно наводить правовідносини, що виникають на підставі договору перевезення. Власника права – одержувача цього договору цікавить не поведінка зобов'язаного (перевізника), а саме результат його дії – доставка вантажу в призначений час. У правовідносинах, що випливають з договору підряду на капітальне будівництво, замовника часто не цікавлять дії підрядника. Для нього важливий результат – збудоване приміщення, що відповідає вимогам [50, с. 149].

Більшість науковців схиляється до думки, що право саме по собі має суто соціальну основу. Саму тому Г. Гурвич, до прикладу, зазначає: «...ідея чистого соціального права у всіх своїх проявах завжди була взаємопов'язана з ідеєю протистояння і рівноваги між «суспільством» і «державою». Далі побачимо, що не тільки ті доктрини, які повністю відкидають державне право зі сфери права соціального, а й ті, які розглядають державно-публічний порядок як особливий вид права інтеграції, незмінно співвідносять соціальне право в усіх його найважливіших і найглибших проявах із «суспільством», протиставляючи «державі». За певною класифікацією, протиставне державі суспільство є чистим соціальним правом, повністю протилежним соціальному праву, яке інтегроване в державно-публічний порядок і часто трансформується в певний субординаційний порядок. У разі такої трансформації протилежність «суспільства» і «держави» постає як окремий

випадок протилежності асоціацій співпраці та асоціацій домінування. Якщо йдеться про демократичну державу, то така протилежність постає як загальне розмежування різних за своєю суттю видів соціального права. Тут значення має глибокий взаємозв'язок між поняттям «суспільство» (яке, виступаючи в ролі конкретної тотальності, обмежує державу) і поняттям «соціальне право» [105, с. 74].

По суті, право є одним з найскладніших проявів людської цивілізації, ровесником суспільства, яке виражає пошук сенсу права, його сутності та місця в системі цінностей суспільства. Праворозуміння – це також відображення й оцінка права відповідно до конкретних соціально-політичних та культурно-історичних явищ і цінностей. Цей феномен виражається одночасно у ставленні суб'єкта пізнання до правової дійсності і як науковий напрям, теорія. В історії людства відомо безліч теорій права, відповідно, і типів праворозуміння. Центральною їх проблемою є сутнісне поняття права, його основних категорій і принципів. Саме у визначенні права в концентрованому вигляді втілюється специфічність теорії. Не випадково наукові дискусії розгортаються саме навколо центрального визначення права, адже саме у визначенні права виражається специфіка провідного типу праворозуміння, саме в ньому знаходять своє відображення і концептуальну єдність всі правові поняття [50, с. 12].

Від розуміння права багато в чому залежить постановка завдань наукових досліджень, а також загальна орієнтація юридичної практики. Завдання наукового пізнання полягає в тому, щоб за різноманітними проявами права в суспільному житті спробувати знайти його дійсну сутність, соціальну природу і загальнолюдську цінність. І, крім того, зрозумівши сенс права як соціальної цінності, мати можливість розпізнати, чи містить право те, що називають законом, чи це лише наказ, дія влади, яка насправді виявляється правопорушенням, санкціонованим державою свавіллям, що грубо порушує природні права людини, або яка нітрохи не виражає загальноприйнятої моралі і справедливості, не відповідає необхідному

правопорядку тощо. Іншими словами, «треба розпізнати, що є право і чи не приховано під його зовнішньою, формальною подобою щось інше, протилежне праву» [1, с. 96].

Розглядаючи право як один з найважливіших чинників впливу на людську свідомість, на забезпечення дотримання прав та обов'язків кожної людини, потрібно зазначити, що роль права в самій системі соціальних норм є надважливою, оскільки виконує функцію урегулювання суспільних відносин, яка потрібна кожному цивілізованому суспільству, зокрема для створення демократичної держави. Що ж стосується соціальних норм, то основне їх завдання – урегулювання взаємин між людьми. Тобто організація, упорядкування різноманіття суспільних відносин відбуваються за допомогою саме соціальних норм, які містять і норми права, і норми моралі, і норми громадських організацій, і норми традицій, звичаїв та ритуалів [295, с. 153]. І тут не обходиться без примусу.

Щодо примусу, то, як зазначає В. Бабаєв, «з появою держави, законодавства примус до дотримання та виконання норм права стає державним за своїм характером і здійснюється спеціально уповноваженими на те державними органами, виступаючи одним з методів управління громадянським суспільством. Примус виражає негативну реакцію суспільства, громадян на неприйнятний для них варіант поведінки, який вибрала та чи інша особа. Без примусу практично не може обійтися жодна держава. Якщо законодавство послідовно і чітко висловлює ідеї справедливості і свободи, то державний примус до дотримання юридичних норм буде виправданим і справедливим, якщо ж ні, то він перетворюється на сваволю», як, скажімо, в державах з тоталітарним режимом [361, с. 208].

Як слушно відзначає Г. Гегель, «відносини зовнішнього наявного буття належать до сфери розумової нескінченності», тому й у людині немає внутрішньої межі, яка б розділяла те, що шкідливо, і те, що не шкідливо, що підозріло, а що ні... Тут неможливо дати стверджувальні визначення чи провести абсолютні межі. Тут все має особистий, суб'єктивний характер [82,

с. 266].

Розкрити природу суспільних відносин, що породжують правові форми взаємодії людей, їх соціальні зв'язки з приводу власності і політичної влади можна за допомогою чіткої взаємодії правових і політичних норм.

Як наголошує А. Піголкін, правова норма є первинною «клітиною» права. Її призначення полягає в регулюванні відносин між людьми, в закріпленні порядку їх руху і розвитку. Досягається це за допомогою владного впливу на волю і свідомість індивідів шляхом вираження в категоричній формі вказівки щодо того, як варто чи потрібно поводитися в тій чи іншій життєвій ситуації. «Норма права – це встановлене і забезпечене державою правило поведінки людей стосовно один до одного, показник того, які вчинки люди повинні або можуть здійснювати, а які – ні, а також інші юридичні правила, що визначають загальні організаційні засади і принципи регулювання людської поведінки. Регулювальна роль норм права виражається і в тому, що особа, орган, організація діють відповідно до їхніх приписів або вимагають від інших суб'єктів відповідної поведінки, і в тому, що порушення їхніх вимог викликає застосування заходів впливу на правопорушника. Якщо в першому випадку норма виступає як масштаб, міра поведінки, зразок певних відносин, то в другому – це засіб оцінки того чи іншого вчинку як правомірного або неправомірного, основа для притягнення правопорушника до юридичної відповідальності. Крім того, правова норма – це застереження потенційним правопорушникам, що в разі її порушення будуть застосовані заходи державного впливу» [358, с. 111–112].

Правові норми мають широкий діапазон дії. За межею правових характеристик виявляються порівняно невеликі сфери суспільних відносин, регуляторами яких у чистому вигляді виступають норми моралі, релігії, неправові звичаї і традиції. Виникаючи у сфері відносин власності і політичної влади, правові норми мають тенденцію виходити далеко за їх межі, охоплювати щораз ширші сфери соціальної взаємодії людей, залишаючи «вільним» порівняно невелике коло суспільних відносин

(відносини дружби, взаємодопомоги, любові, співчуття тощо), які піддаються дії моральних регуляторів [300, с. 206].

Розглядаючи моральність права з погляду загальної системи цінностей, що склалися в сучасному суспільстві, С. Алексєєв відзначає, що право повинно відповідати вимогам моралі. Проте далеко не всім, тим більше – не ідеологізованим (такі, як вимоги «комуністичної моралі»), а загальноприйнятим, загальнолюдським, елементарним етичним вимогам [10, с. 68–69]. По суті, під моральністю у праві розуміють насамперед зародження в ньому початку самої справедливості як такої.

Адже справді, право і мораль зумовлені економічними, культурними та іншими факторами і причинами. Це робить їх однотипними. І право, і мораль спираються на єдиний політичний фундамент – реальне народовладдя, демократизм, легітимну державність, що представляє інтереси різних верств і груп населення. Мораль і право мають і той самий об'єкт регулювання – суспільні відносини. Об'єднує право і мораль також і мета: гармонізація особистих і громадських потреб, розвиток особистості, утвердження ідей справедливості і гуманізму. Вони розраховані на свободу волі індивіда, можливості вибору їм варіантів поведінки. І право, і мораль виступають в ролі фундаментальних загальноісторичних цінностей, показників соціального і культурного прогресу суспільства, його творчих і дисциплінованих можливостей [50, с. 45].

Як відзначає В. Нерсесянц, призначення правових і моральних норм, що виникають безпосередньо в суспільних відносинах і фіксують специфічні способи взаємодії людей, полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку людей, що забезпечує інтереси класів, соціальних груп, індивідів чи суспільства загалом. Водночас це різні особисті соціальні регулятори, кожен з яких має свою специфіку. Виявлення загального і специфічного в моралі має велике пізнавальне і практичне значення для вивчення способів її впливу на свідомість і поведінку людей, форм їх взаємовпливу і взаємодії [300, с. 205–206].

Щодо впливу права на людину, то, відзначимо, що це особливий вид дії, це дія не із зовнішньої причини, а за внутрішнім бажанням. Право відносять до сфери значущості, що відрізняється від сфери емпірично-соціальних проявів. Тому маємо справу з особливою логікою – деонтологічною, відповідно, і пізнавальні засоби мають бути особливі, не такі, які застосовують при пізнанні емпіричного світу, оскільки поєднують в собі пізнавальність і оціночні моменти [107, с. 218–219].

Одним з перших хто заговорив про право як інструмент стримування сили зла, а анархію назвав вищою формою вираження зла, якої будь-що потрібно уникати, був Д. Ллойд. Він зазначає: «Ті, хто розглядає природу людини як від початку добру, джерело всіх її бід вбачають не в ній самій, а в фундаментальних вадах навколишнього зовнішнього соціального середовища. Враховуючи те, що визначальним чинником цього соціального середовища є правляча верхівка і правова система, що служить їй інструментом здійснення політичної влади, то навряд чи викличе сумнів той факт, що саме вони є мішенню всякої критики, оскільки в них бачать дійсне джерело всіх людських негараздів» [191, с. 18].

Як слушно зауважив Ж.-Л. Бержель, для юридичного світу характерна властивість витягати із соціальної даності правило, що повинно бути пред'явлене людям. Аби детальніше зрозуміти правову систему, факти потребують попередньої «концептуалізації», тобто вони мають бути піддані особливому інтелектуальному аналізу і трактуванню, які допомагають виділити їх юридичне значення, щоб згодом пов'язувати із цим значенням певні дії. Крім того, необхідно, щоб право, пов'язуючи з фактами приписи, що забезпечують їхнє управління, одночасно осягало факти, а для цього нерідко потрібні тривалі дослідження. Відтак формування правової системи – це тривалий і складний процес. Саме цим пояснюється те, що в процесі проєкції фактів на юридичну площину неминучими є такі явища, як уповільнення, віддзеркалення, іноді спотворення [41, с. 280].

На сьогодні, розглядаючи питання правової реальності, варто вказати

на те, де саме вона набуває свого вираження й охоплює всі процеси, пов'язані з реалізацією самого права, а саме, в державі. На думку Г. В. Алексєєва, держава в процесі реалізації своєї правотворчої функції, з позиції цього типу праворозуміння, лише трансформує незримий природно-правовий закон в писану форму і владними методами забезпечує неухильне його дотримання. Як приклад існування природно-правового закону науковець розглядає право людини на свободу думки. Наприклад, держава нормативним актом заборонить громадянам думати про любов, аби в такий спосіб сприяти тому, щоб вона концентрувала інтелектуальні здібності на народному господарстві. Отож, чи діятиме така норма права? Питання, звісно, риторичне. Очевидно, що люди все одно, незважаючи на законодавчу заборону, думатимуть про те, про що хочуть, і влада ніколи про це не дізнається. Цей приклад першої природно-правової норми, як зазначає дослідник, виявили ще давньоримські юристи. У сучасному суспільстві значення природного право значно ширше: це не тільки соціальні закономірності, а й певні соціальні стандарти гуманізму та лібералізму. «Заснована на пріоритеті ідеалів громадянського суспільства перед інтересами держави, повазі прав і свобод людини та громадянина, цілі будівництва правової держави концепція праворозуміння називається юснатуралізмом» [7, с. 7].

Про дію чисто соціального права пише Г. Гурвич: «...у секторах правової дійсності, які не здобули повної автономії і не звільнилися повною мірою від опіки державного права, чисте соціальне право може досить відчутно обмежувати і стримувати державний правопорядок. Віднесене в силу волевиявлення держави до сфери приватного права, чисте соціальне право може досить енергійно протистояти державному праву і навіть змусити його відступити на важливих ділянках. Саме це спостерігається щодо профспілкового права в трудовому звичаї. Потрібно відзначити, що йдеться про «колективні трудові угоди», про всі види «договорів приєднання», про численні статути і звичаї соціальних груп та окремого кола осіб, які регламентують правове життя в інший, часто протилежний

передбаченому офіційним правом спосіб. Отже, не тільки чисте і незалежне соціальне право, але й чисте соціальне право, підлегле державній опіці, змушує зважати на існування «суспільства», яке протистоїть державі й обмежує її» [105, с. 74].

Як зазначає В. Бабаєв, «право складається з нормативних установок як згустків людських знань. Юридична норма – це також нормативна установка, але певним чином оформлена, тобто виражена в законодавстві. Нормативна правова установка, отже, – елемент природного права, юридична норма – елемент позитивного права. Далеко не всі нормативні установки природного права є юридичними нормами. Водночас багато юридичних норм (організаційні, організаційно-технічні, чимало процедурних) взагалі не пов'язані або мало пов'язані з природним правом. Маючи всі ознаки соціальних норм, юридичні норми мають і специфічні риси, що визначаються їх нерозривним зв'язком з державою. Поєднуючи властивості суспільно-соціального і державного впливу на поведінку людей, маючи особливу форму вираження й охорони від порушень, юридичні норми набувають виняткові регульовальні можливості» [361, с. 379].

Першими суспільними нормами, які керували людьми, були, звісно, релігійні заповіді. Впродовж тривалого часу спостерігався вплив християнства і канонічного права на правову систему західних цивілізацій. Розгляд правових систем ісламських країн і канонічне право свідчать про те, що і сьогодні релігія накладає свій відбиток на позитивне право. Наприклад, християнська мораль перейшла в цивільне законодавство. Водночас, «незважаючи на безперечний занепад релігійного почуття у свідомості найбільш розвинених народів, релігійні сили знову дають про себе знати, коли закон зазіхає на те, щоб регламентувати організацію культу і діяльність церкви» [41, с. 281–282].

Як ми вже згадували, право зародилося у сфері відносин власності. Як зазначає з цього приводу М. Абдулаєв, «свобода, рівність, справедливість характеризують ці відносини як зв'язок прав й обов'язків індивідів (їх

організацій – юридичних осіб), як фактичні відносини правового характеру. Поза і крім права відносини власності не існують, але можна сказати й так, що поза володінням власністю людина не може повною мірою реалізувати свою свободу. Не дивно, що саме з появою власності на засоби виробництва і його результатів завершується становлення вільної особистості. Розвинені товарні, ринкові відносини, можна сказати, «виштовхують» до життя право і ставлять правовідносини власності під цивілізований захист з боку закону і суду, тобто публічної влади, держави. І ці правовідносини, права й обов'язки їх суб'єктів виявляються такими, якими є характер економіки, природа людської особистості, ступінь розвитку того й іншого, а не такими, як цього довільно, за своїм бажанням хотіла б публічна влада» [1, с. 104].

Щодо співвідношення права і закону, то, скажімо, О. Мелехін визнає особливу специфіку права – володіє об'єктивними властивостями соціального явища, незалежно від волі чи сваволі законодавця, влади, від перехідного емпіричного змісту поточної нормотворчості і правозастосування. «На сьогодні цінність права можна розглядати у співвідношенні із суспільством, верствами і групами населення, а також відносно людини і громадянина. При цьому особистісна цінність права повинна бути пріоритетна» [238, с. 220–221].

Людина, будучи частиною природи, підкоряється дії її законів. Наявність тіла зумовлює смертність людини, вона втягнута в діалектику буття – небуття і, як всі тіла природи, проходить стани виникнення, становлення і загибелі. Людське тіло, як і всі тіла природи, схильне до дії закону збереження речовини й енергії, тобто його складові переходять в інші стани природної форми. Для існування людського тіла потрібне повсякденне його відтворення (харчування, захист від холоду й інших небезпек). Матеріалізм приділяє цим фактам першочергову увагу, вважаючи, що матерія – первинна, а дух, свідомість – вторинні. Для того щоб мислити, потрібно забезпечити життя людському тілу. Звідси – необхідність збереження життя, самозбереження людини і виживання людства, а це

виявляється в потребах харчування, одягу, житла, чистого довкілля» [107, с. 167].

Висновки до розділу 3

Право охоплює усі сфери людського життя – і соціальну, і моральну, і ціннісну. Буття права виражає властивість всіх речей, які існують у правовій реальності.

Методологічне обґрунтування змін парадигми правової проблематики обумовлює розуміння процесів, які характерні для правової реальності. Це дає можливість обґрунтувати некоректність уявлень про закон у межах проблеми верховенства права або порушення правових норм. Відзначено, що поняття «правова реальність» на відміну від «буття права» охоплює за своїм змістом не тільки правові процеси, але й торкається соціальної діяльності людини.

Правова реальність діє повсякчас й проявляє себе в процесі правової соціалізації особистості, примушуючи її дотримуватися соціальних норм як певних зовнішніх чинників, котрі впливають на людину з метою формування її внутрішнього світу. Правова реальність охоплює світ буття людини, і тим самим впливає на формування правової культури через механізми усвідомлення людиною значення правових установ в процесі її соціалізації.

Правова культура існує в взаємодії із правом, оскільки останнє виступає регулятором суспільних відносин між людьми, які наділені свідомістю та волею. З погляду онтології права, право розуміється як модель, завдяки якій складаються загальні уявлення про світ та його конкретні закономірності, які безпосередньо впливають на людину.

Правову реальність варто розуміти з погляду і природного, і позитивного прав. Природне право охоплює природні невід'ємні права людини, що належать їй від народження (право на життя, свободу, незалежність, честь, гідність, недоторканність), і загальні, вихідні начала

права (справедливість, рівність, гуманізм, відповідальність за провину). Природне право зароджується і розвивається в самому суспільстві незалежно від держави. Щодо позитивного права, то це, навпаки, – продукт діяльності держави. Тобто це сукупність правил поведінки, створених й охоронюваних державою. Норми позитивного права виражаються в правових звичаях, законах, судових прецедентах та інших джерелах права.

Розглянуті визначення сутності й поняття права в його розрізненні і збігу із законом дозволяють охарактеризувати право з погляду онтології (вчення про буття), гносеології (вчення про пізнання) й аксіології (вчення про цінності).

Глибинне осмислення права та і закону повинне спрямоване на пошук структурних моделей правової реальності. Право та закон забезпечують наповнення правової реальності змістом і формою.

Правова реальність є складним та багатоаспектним конструктом. Правова реальність компонується безпосередньо з правовою свідомістю, ідеологією, а також засвоєнням у людини культурних і правових цінностей, що, своєю чергою, забезпечує формування соціально-правової поведінки. Правова реальність обумовлює певне осмислення та розуміння окремо взятих правових аспектів соціально-правового буття що ефективно впливають на організацію правового життя суспільства. Право за своєю природою пов'язане з фактами соціального життя. Суспільство, до того ж, виступає платформою для реалізації правової реальності. Якщо виходити з думки, що право є основою правової реальності, то суспільство є основою зародження самого права у вигляді соціальної норми.

Правовідносини виступають особливою ланкою яка пов'язує між собою людей за допомогою суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Правовідносини є невіддільною частиною правової реальності, котра тісно взаємодіє не тільки з правовідносинами, але й з усіма іншими суспільними відносинами. На сьогодні правовідносини є одними з головних суспільних відносин, що керуються нормами права. Найважливіше значення самих

правовідносин полягає в тому, що вони переводять загальні правила, встановлені правовими нормами, у конкретно виражені права й обов'язки всіх суб'єктів суспільних відносин. Потрібно чітко розрізняти положення закону і сукупність правових норм. Ми маємо всі підстави допускати, що правові норми – це такі норми, які створені за певними моделями з використанням визначених джерел і наділені специфічними й різноманітними якостями, зокрема правовим примусом.

Демократичні процеси, які сьогодні відбуваються в українському суспільстві, докорінно змінили саму роль права і значно піднесли його як ціннісний орієнтир.

Смисли права знаходять своє відображення в ідеях, теоріях, нормах, інститутах, в людських діях та відносинах, що утворюють сферу правової реальності. Розуміння права в онтологічному аспекті дає можливість осмислення структури правової реальності – правові принципи, правосвідомість, правову культуру.

У межах філософсько-правового дискурсу розглядається обумовленість впливу закону на структуру правової реальності. Правова реальність є частиною суспільної реальності, впливає на формування громадянського суспільства та правової держави. Взаємопов'язаність і взаємодоповнюваність трьох аспектів правової реальності (правотворчість, правореалізація, охорона права), сприяють розвитку суспільних відносин.

Правосвідомість – це одна з форм суспільної свідомості. Вся неповторність правосвідомості, в порівнянні з іншими видами громадської свідомості (політичної, релігійної, моральної), полягає в тому, що в ній виражається ставлення до правової реальності, яке передається через терміни «права» й «обов'язки».

На сьогодні процеси зародження, розвитку і функціонування права безпосередньо пов'язані з правовою свідомістю що є основою правової ідеології держави, сутність якої є прагнення забезпечити права і свободи людини та громадянина.

РОЗДІЛ 4

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА КОНЦЕПТУАЛЬНІСТЬ ЗАКОНУ В СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

4.1 Правова реальність як структурна динамічна категорія філософії права

Передовсім зазначимо, що правова реальність – термін міждисциплінарний і міжнауковий. Як інструмент та об'єкт дослідження водночас він зустрічається не лише в окремих галузях юридичної науки, але й у філософії, соціології, політології, культурології тощо.

Об'єднавши і структурувавши всі явища правової дійсності, це поняття становить собою найобширніший комплекс усіх статичних і динамічних явищ, що перманентно розгортаються в тій чи іншій правовій системі. Існує навіть думка щодо синонімізації понять «правова реальність» та «правова система суспільства» конкретного історичного періоду.

У будь-якому випадку в межах філософсько-світоглядних дисциплін правова реальність утворює своєрідний цілісний універсум правових явищ та процесів в межах того чи іншого просторово-часового континууму.

Оскільки проблематика нашого дослідження лежить посередині між філософською та правовою площиною, то доцільно з'ясувати значення категорії «реальність». А відтак перейти до розкриття цілісного концепту «правова реальність».

Отже, відповідно до тлумачного словника реальність (відповідно до пізньолатин. *realis* – речовий, дійсний) – це те, що існує де-факто, наприклад: 1) абсолютно все існуюче, тобто весь матеріальний світ, включно з об'єктами ідеальними; 2) сукупність та кореляція об'єктів, процесів, подій, фактів, властивостей крізь призму людської діяльності [383, с. 567].

Схожим за змістом, часто синонімізованим, є термін «дійсність» – об'єктивна реальність, актуальне наявне буття, що реалізовує історичні

можливості; оригінальне буття на відміну від буття бутафорного, істинна реальність, що збігається з матерією [383, с. 211].

Втім, принагідно слід вказати, що поняття реальності і дійсності схильні синонімізовувати не всі науковці, це стосується й термінів «правова реальність» та «правова дійсність». Як ми вже зазначали, у науковій літературі до співвідношення цих концептів немає єдиного підходу. Наприклад, М. Цвік вважає, що ці до певної міри схожі поняття співвідносяться як «належне і суще» [120, с. 361].

О. Куціпак розмежовує ці терміни, додаючи сюди також поняття «правова сфера», «правове життя», «правове буття» тощо [185, с. 64–68]. На відміну від виключно загальносвітоглядного і філософського наповнення цих термінів, суть поняття правової реальності (дійсності) є вужчим за обсягом й апелює до юридичного змісту буття та існування.

Правова реальність існує поруч з реальністю соціальною, політичною, культурною тощо. Отож, правова реальність – це самостійна і комплексна правова категорія, покликана відобразити всю сутність правових явищ, у належному фіксованому вигляді, представити буття права в конкретному історичному часі і просторі.

Правова реальність становить собою реальне буття правової матерії, наявну дійсність всіх правових феноменів, які існують у просторі і в часі, причому і матеріального, і ідеального зразка, бо «думка і матерія» дійсні, тобто існують.

До правової реальності належать усі соціальні явища об'єктивного і суб'єктивного порядку, які мають конкретно визначений правовий зміст і належну юридичну форму (сюди відноситься і правомірна правова реальність, яка ґрунтується на дотриманні, виконанні та використанні правових принципів і норм, тобто на основних формах правореалізації, і протиправна правова реальність, що передбачає порушення правових принципів і норм).

Правова реальність є світом права. Вона конструюється з правових

явищ і процесів. Правова реальність не становить собою субстанційної частини реальності, а є способом організації й інтерпретації певних аспектів правового життя, буття й екзистенції людини.

Будучи і світоглядною, і методологічною категорією, правова реальність дає можливість розглядати право не просто як системне явище (норми, інститути, галузі, конкретні й абстрактні категорії), а як особливий світ, автономну сферу людського буття, що наділена власним змістом та властивостями.

Сенс проблеми правової реальності тісно переплетений з питанням про буття права, тобто його впровадженням в людське існування.

Зміст правової реальності дозволяє виділити в ній такі форми буття права, які сукупно відображають «простір» правової реальності. Це:

- 1) світ ідей – ідеї права;
- 2) світ знакових форм – правові норми і закони;
- 3) світ взаємодій між соціальними суб'єктами або правове життя [414, с. 89].

Філософське осмислення правової реальності розгортається в межах міждисциплінарної філософсько-правової науки. Одним з її основних завдань є синтезувати досягнення юриспруденції та філософії з метою комплексного дослідження феномену права або правової реальності в широкому сенсі слова. Саме остання, вдаючись до методу рефлексії, вивчає його граничні основи.

На думку С. Максимова, філософія права не є ані суто філософською, ані суто юридичною наукою. Автор наполягає на визнанні її подвійного статусу як необхідного елемента і філософського, і юридичного пізнання.

Основним завданням філософії права є з'ясувати просте і складне водночас питання: що таке право. Здійснити це можна через низку пізнавально-практичних завдань: нормативного, у межах якого досліджується питання про суть надпозитивного сенсу права (критерії справедливості), а також його обґрунтування, тобто право розглядається у

співвідношенні з мораллю; легітимаційного, такого, який зумовлює розгляд питання про нормативну силу права, тобто про встановлення владного характеру права; аналітичного, який зумовлює аналіз нормативного коріння та сутності позитивного права [201, с. 22].

Своє обґрунтоване визначення правової реальності дає, зокрема, і С. Максимов: правова реальність – категорія, що використовується для позначення особливого відносно автономного світу права, багаторівневої системи правових феноменів, логіку яких слід враховувати в процесі перетворювальної діяльності людини [201, с. 12].

У юридичній науковій теорії за обсягом вирізняють два типи розуміння правової реальності: 1) сукупність взаємопов'язаних явищ та процесів у їх перманентному русі; 2) синонімізація правової реальності як світу права у їх взаємозв'язках із першореальністю.

У двох розуміннях правову реальність розглядає і С. Сливка: 1) уся сукупність правових феноменів; 2) базові реалії, щодо яких усі інші правові феномени є похідними [331].

Задля встановлення єдиного і комплексного підходу до розуміння структури правової реальності вчені пропонують так зване інтегральне її розуміння, під яким окреслюється об'єктивний світ права, що будується на основі правових феноменів, упорядкованих залежно від відношення до базисного феномену, чи так званої першореальності права.

Правова реальність не утворює тієї чи іншої субстанційної частини реальності, а є способом організації й інтерпретації визначених аспектів соціального життя, екзистенції людини. Відтак зміст проблеми щодо сутності правової реальності розкривається у зв'язку із визначенням онтології права, його укорінення у людській свідомості.

Окрім цього, правова реальність виявляється у правовідносинах та правовій поведінці, тобто у взаємодії з іншою людиною, даючи окреслений простір дозволеного і забороненого.

З одного боку, людина – вільна істота, з іншого – вона підлегла нормам

права. Цей факт формує дуалістичну основу правової реальності як рефлексії у свідомості людини [274, с. 120].

Головне у правовій реальності – це її дія на людину. І дія ця особлива, бо проявляється не у зв'язку із зовнішнім фактором, а у відповідності із внутрішнім спонуканням.

Усе це вказує на те, що саме право в об'єктивному найширшому сенсі і постає ідеальною реальністю у відносинах між людьми. Воно розгортає специфічний деонтологічний вид буття, в якому вільна людина добровільно стає підлеглою принципам права [331, с. 173].

Специфіка правової реальності виявляється в тому, що вона утворює своєрідну «картину світу», тобто вона творить дійсний образ права, що побутує в індивідуальній та колективній свідомості.

Проте один аспект все ж робить правову реальність прикладною. І це – поведінка людини, або категорія правового життя. Правове життя – категорія сумісна з поняттями правової системи, правової культури, правової активності, і насамперед – правової реальності.

Правова раціональність життєвого світу та інструментальна раціональність правової системи – дві взаємопов'язані сфери, що легітимуються за допомогою санкціонованого визнання і компромісу.

Категорія «правове життя», як і категорії «правова система» та «правова реальність», має системний та загальносоціальний характер. Змістовне наповнення цієї категорії більш ніж диференційоване, охоплює широкий спектр різних явищ, частин, компонентів, елементів, об'єктів, суб'єктів, явищ, процесів.

Суб'єктний склад учасників категорії правового життя надзвичайно диференційований, що виражається в його підсистемі, до якої належить: 1) право; 2) правосвідомість; 3) юридична практика; 4) правові настанови; 5) правова поведінка, і правомірна, і протиправна. Ідентифікація правового в розрізі правомірного і протиправного визначає істинну спрямованість права.

Загалом правове життя – змінна й динамічна категорія, яка під впливом

складної системи факторів змінює власний тонус.

Окрім цього, не варто забувати, що правове життя диференціюється за:
 1) просторовими і часовими детермінантами; 2) рівнем розвитку держави й суспільства; 3) залежно від суб'єктного складу; 4) залежно від спрямованості дій у рамках позитивних і негативних складників; 5) залежно від предмета й характеру правового регулювання [262, с. 10].

Окрім цього, поняття «правове життя» має різнорівневу структуру:

1) дійсне право з погляду динаміки процесів, яке охоплює існування права в багатоманітності його форм і видів, та право як саморозвиток і самовідтворення;

2) соціально-духовна дійсність з таким її компонентом, як розрізнення емпірично розглядуваних правових процесів та їх сукупностей;

3) дійсне право з погляду внутрішньої суперечності процесів з усвідомленням існування прав та обов'язків у взаємному зв'язку, а також як процес кореспондування й обміну правами та обов'язками.

У взаємодії з правовою системою правове життя розглядається як система вищого рівня, у структурних зв'язках з діючою структурою права – як елемент ноосфери в сукупності його структурних частин, знаходячи в такий спосіб основне джерело його розвитку, модернізації, пристосування до нових умов соціального життя.

Правове життя актуалізує правову систему й адаптує її до сучасних умов життя.

У науці побутує думка, що в підходах і процесах дослідження правової реальності філософія має перевагу над юриспруденцією, оскільки дозволяє вирішувати ті питання, які юриспруденцію заганяють у глухий кут. Завдяки цьому філософія розглядає буття права в аспекті загального буття.

По суті, такі можливості має філософія права, але лише у випадку, якщо філософські категорії застосовуються правильно й концептуально, відповідно до конкретних правових норм та ситуацій.

Зауважмо, що юристи не завжди погоджуються з ототожненням

третього рівня правової реальності з категорією правового життя, вважаючи що цей рівень не є еквівалентним правовому життю, а лише входить у нього як один з елементів.

На думку О. Ноздріна, з позиції юриспруденції тут варто застосовувати історичний підхід у порівнянні цих категорій. У такому разі правова реальність вбачається як сьогодення, тобто як один з елементів поряд з правовою історією (ретроспектива) та правове майбутнє (перспектива).

Усе наведене вище вказує на те, що правове життя є цілісністю, такою категорією, яка узагальнює гетерогенну юридичну дійсність і беззаперечно здатна збагатити понятійно-категорійний апарат [262, с. 10].

Розгляньмо тепер відмінність правової реальності та правової поведінки. Поведінка особи є формою перетворення діяльності в реальну дію. Завдяки поєднанню універсальних властивостей вона дає можливість виділити її в окремий соціальний феномен – багатогранний та полідисциплінарний, оскільки є предметом дослідження низки гуманітарних наук. Сутність поведінки вивчають філософи, психологи, соціологи, юристи тощо [164, с. 233–238].

Як зазначають українські правознавці А. Письменицький та Д. Слинько, існує безліч підходів до розуміння поведінки людини, адже остання є істотою біопсихосоціальною, і може розглядатися: 1) як біологічна форма життя, що виражається в морфологічних, фізіологічних, генетичних, нервово-мозкових, електрохімічних явищах та процесах; 2) як носій психічної активності з огляду на її внутрішній духовний світ, аспекти свідомих та несвідомих процесів, прояву волі, переживань, пам'яті, характеру, темпераменту тощо; 3) як суб'єкт у співвідношенні із собі подібними [280, с. 150].

П. Сорокін виокремлює також соціально-правову поведінку, що базується на психофізичних механізмах та суб'єктивних аспектах поведінки як змінних величинах. Інтеграційним чинником всього соціального життя він вважає колективний рефлекс [345, с. 514]. Отож, соціальну поведінку особи

загалом можна трактувати як систему або сукупність взаємопов'язаних дій та вчинків особи, котрі визначаються потребами, мотивами, інтересами, обов'язками і формами суспільного життя, серед яких, згідно з природно-правовою концепцією Е. Фромма, виокремлено потреби у спілкуванні, міжіндивідуальних зв'язках, у творчості, прагненні до пізнання, уподібнення, освоєння буття [388, с. 87].

Отже, правове розуміння поведінки охоплює не будь-яку активність особи, а обмежується трьома критеріями: її соціальною значущістю, про яку йшлося вище; її вираженням назовні, у формі конкретних дій; та усвідомленістю таких дій.

Важливим для права аспектом є, як видається, обмеження поняття «поведінка» її вираженням назовні (на відміну від психології, де досліджується не лише зовнішня, а й внутрішня сторона діяльності особи). Зовнішня поведінка особи виражається у практичних діях, є вербальною, або ж реальною.

Третє обмеження поведінки особи в праві – усвідомленість поведінки. Право виділяє лише ті елементи, які може контролювати свідомість і воля особи. Звідси – поведінку, у її юридичному значенні, становлять лише такі вчинки свідомої особи, що досягнула зазначеного віку, яким передуює свідомий вольовий вибір, котрий охоплює розуміння соціального значення вчинку і передбачення його наслідків. Поведінка, що не піддається контролю з боку вольових та інтелектуальних механізмів особи, не може регулюватися правом та не може спричинити правової відповідальності – вона була б беззмістовною [266, с. 95].

Резюмуючи вищенаведене, варто зазначити, що поведінка особи – інструментальний термін значної кількості публікацій у сфері суспільних та гуманітарних наук минулого і сьогодення. Вона опосередковує безліч правових і філософських феноменів, таких як правове життя, правові відносини, правореалізація, правова система та правова реальність, останню з яких вона, по суті, олюднює. Поведінка особи є динамічною категорією, тому

й займає важливий пласт у структурі правової реальності.

Відмінності між правом і законом як складниками правової реальності спостерігаються і на рівні організації, і на рівні функціонування. Разом з тим, все це не повинно розмежовувати цей феномен, а навпаки – сприяти його злагодженій взаємодії.

Щодо відмінностей в осмисленні феномену правової реальності, то вони вбачаються не лише на рівні типів праворозуміння, міждисциплінарних та міжнаукових дискусій, а й на рівні походження. Цей феномен наділений двоєдиною природою, а саме:

1) ціннісна природа права охоплює: а) право як самоцінність; б) право як відображення властивостей людини і суспільства; в) ідеал справедливості;

2) формально-нормативна природа права охоплює: а) право як реальну можливість щодо впорядкування відносин; б) право як процедуру; в) право як ідею порядку і дисципліни.

Ціннісна природа права розглядає право: 1) як цінність суспільного життя; 2) як сукупність правових настанов та ідеалів; 3) як форму суспільного життя.

У цій системі право розглядає абсолютні і відносні цінності суспільства та людини. До перших відноситься справедливість, до других – гідність.

Своєю чергою, нормативна концепція права розглядає право (закон) крізь призму:

1) нормальності: а) практична користь; б) доцільність; в) звичність; г) масовість; д) очікуваність; е) регулярність; є) закономірність;

2) нормованості: а) підлеглість стереотипізації, узагальненням; б) характер соціальних класів; в) спосіб цілеспрямованості, утвердження значущої діяльності;

3) внормованість: а) оформленість; б) наявність; в) стан; г) вихідні умови; д) закріпленість соціальної інформації.

Філософська, загальносвітоглядна, натуралістична природа права виявляється крізь призму таких основних категорій: справедливість;

правильність, впорядкованість; повага; захист; правда; правота; влада; розумність; незалежність.

Юридична нормативістська природа закону виявляється в інституційності, ієрархії, правовідносинах, законності, узгодженості, державності, зразковості, рівності, логічності, структурованості (див.: [205, с. 46]).

Концепт «закон», на відміну від концепту «право», завдяки своїй структурованості надає змогу виокремити в ньому форми:

1) активну: справедливість, розумність, виправданість, нездоланність, контроль;

2) пасивну: безпечність, нормальність, правомірність, непорушність.

Загалом система правової реальності, як і система, тобто горизонтальна одновимірна конструкція, правової системи, містить статичний та динамічний елементи. До прикладу, правова система має істотне значення для характеристики права загалом, тобто і з філософського, і з власне юридичного погляду, тому доречно навести цей приклад, розглянувши заодно і її систему.

Відтак, статичний аспект правової системи утворюють: а) юридичні норми, правові інститути та правові принципи (нормативна сторона правової системи); б) правотворчі, правозастосовні і правоохоронні органи та організації (організаційна сторона правової системи); в) правові погляди, ідеї, концепції (ідеологічна сторона правової системи).

Динамічний аспект правової системи утворює: а) правотворча, правозастосовна та правоохоронна діяльність компетентних суб'єктів; б) сукупність держав, об'єднаних низкою загальних характеристик змісту панівної правової ідеології, принципів організації й діяльності органів правосуддя та інших державних органів.

Філософська наука, на відміну від окресленої вище правової, не вдається до такого прагматичного і компонентного аналізу, а тому статичний елемент правової реальності вона вбачає в сенсовому і предметно-

інституційному наповненні. Відбувається своєрідне перенесення акценту з функціонування права на його буття й подальше його трактування у формі трансцендентальної реальності, зміст якої справедливий та благий для більшості.

Право в його статиці розглядається філософією у своєрідній доповнюваності загальносоціальної моралі і справедливості, оскільки без них право втрачає будь-яку необхідність і виправданість.

Що стосується динамічного аспекту питання, то тут варто вказати, що динаміка права розглядається в перманентному обігу елементів правового циклу, куди відносять: 1) генезу права; 2) набуття ним конкретного змісту; 3) дію права у зрізі правового впливу і правового регулювання.

Беззаперечним видається той факт, що право перебуває в процесі постійного доповнення та зміни полярностей, з відносно автономними сферами, такими як: 1) світ ідей (ідея права); 2) світ знакових форм (правових норм, законів); 3) світ соціальних взаємодій (уже згадане правове життя).

Ідея права характеризується універсальністю та наявністю аксіологічного і деонтологічного компонентів з властивою потенційною дійсністю.

Другий з елементів динаміки права – це, по суті, позитивне право із властивими йому вимогами щодо осмислення закону крізь призму історичного характеру та визначених соціальних інтересів. Однією з його типових рис є поєднання справедливості й доцільності.

Своєю чергою, соціальна взаємодія характеризує найбільш прикладний та олюднений пласт правової динаміки. По суті, це – правова поведінка та правовідносини, а крізь їх призму і правореалізація, де основним елементом виступає суб'єкт права в його взаємовідносинах з іншими. Наріжним каменем тут виступає сприйняття права крізь призму свідомості особи як учасника правових відносин (див.: [201, с. 30]).

Існує загально визначений підхід до осмислення правової реальності крізь призму типів праворозуміння. Класичними серед них є: правовий

позитивізм; правовий об'єктивізм; правовий суб'єктивізм; правовий інтерсуб'єктивізм.

Перший з напрямів спрямований на осягнення сутності права крізь призму його форми та раціонального закріплення. На перший план тут висуваються ідеї формальної визначеності, юридичного закріплення, раціональності й конкретної зумовленості права.

Підхід зазнавав розвитку і падінь впродовж історії. Він був особливо популярним у часи ХІХ ст. та зазнав краху у другій половині ХХ ст., до чого спричинилися руйнівні наслідки тоталітарних режимів, адже, як відомо, абсолютистська роль держави, нівелювання соціального та особистісного чинника, деякий формалізм витіснили підхід на другий план, звинувачуючи його дещо догматичну природу.

Якщо вести мову про осмислення права з погляду правового об'єктивізму, то тут йтиметься про осягнення права крізь призму соціальної зумовленості.

Висувається необхідність розглядати право як частину чогось неминучого, суцього, явного; складовий елемент буття реальності і навколишнього світу. У цьому випадку акцент робиться на зв'язку права з категорією життя. Тривалий час цей підхід панував у діалектико-матеріалістичній доктрині. Він посилався на тези про те, що у формуванні правопорядку неможливо не враховувати історично об'єктивних факторів і передумов, що внаслідок розчинення кожного суб'єкта правового життя у площині соціального простору, до якого він належить, нормативна сила права не може бути реалізована повною мірою.

Наступний з типів розуміння сутності права – суб'єктивізм – проголошує ціннісно-ідеальне розуміння правової реальності. Де-факто це бачення опирається на природно-правове праворозуміння. Основним концептом цієї теорії є справедливість. До неї апелює концепція суб'єктивізму, вона є основою прагнень людини поза всіляким часом, простором, іншими детермінантами. Цей тип праворозуміння виступає

рівнозначною протиположною природно-правовій, тобто нормативістській концепції осмислення права. Він шукає базові засади і граничні основи права у свідомості суб'єкта.

Основними підвидами цього типу осмислення права є: 1) космоцентричний підхід, в основі якого вчення «досократиків» та подальших діячів античної школи; 2) раціоналістичний підхід – переважно період Середньовіччя; 3) антропологічний підхід – переважно період Відродження і Нового часу; 4) деонтологічний підхід – період Класицизму; 5) логоцентричний підхід.

Що стосується останнього з типів, тобто інтерсуб'єктивізаційного осмислення права, то варто загадати, що ця парадигма формувалася на основі поєднання екзистенціалізму і феноменології в праві. Саме заданий вектор став ключем до побудови новітніх антропологічних та інтегративних концепцій у праві в останні десятиліття.

У межах цього типу праворозуміння відбувається апеляція до справедливості як закономірної форми людського буття та існування. Формальна визначеність та юридична закріпленість права, а також примус визнаються лише за умови вільної самореалізації людини, її індивідуальності, чого не забезпечити без взаємного визнання суб'єктивності іншого.

Загалом же право само по собі утворює самодостатню і цілісну реальність. Як взаємодія цілого комплексу взаємопов'язаних елементів, тобто особливого універсуму, воно формує модуль ідеального світу, заодно й слугує організатором та упорядником цього світу в житті людини.

Завдяки правовій реальності стає можливо зосереджувати науковий інтерес не так на інституційному, як на змістовному аспекті права; не стільки на надособистісних механізмах дії права, скільки на людині як суб'єкті права.

Отже, правова реальність окреслюється неоднозначно залежно від галузі знань, дисципліни й методології, що спрямована на її осягнення.

Водночас структурні елементи правової реальності і самі диктують спектр методологічного інструментарію, який доцільно застосовувати для їх ефективного вивчення.

Питання про структуру правової реальності, на відміну від її системи, у сучасних наукових і філософських працях надалі малодосліджене, а наявні напрацювання багато в чому є спірними з погляду використовуваної методології. У юриспруденції традиційно у структурі правової системи виділяють окремі її елементи, внаслідок чого еkleктично змішуються два специфічні філософські методи – системний і структурний.

Зрозуміло, у реальній практиці і теоретичній концептуалізації ці два підходи можуть бути відокремлені один від одного досить умовно і відносно, бо на ділі вони взаємозумовлені і не існують поза зв'язком один з одним. Тим не менше, використання самостійного структурно-функціонального підходу під час аналізу правових явищ у сучасних умовах видається досить актуальним.

В основі застосовуваного нами структурно-функціонального аналізу лежить те, що суспільство, соціальна спільність або соціальний процес розглядаються як цілісності, структурні компоненти, які виконують службову, або функціональну, роль у взаємозв'язку один з одним і структурою загалом.

Структурно-функціональна методологія передбачає розчленування реальності на складові компоненти (частини, фактори, змінні) і виявлення функціональної залежності і між самими змінними, і між змінними і цілим.

Термін «функція» у цьому випадку вживається і в сенсі позначення службової ролі, і в сенсі змінної величини, оскільки всі функції «служать» своїй структурі, тобто підпорядковуються їй як чомусь більш цілісному, вони детерміновані цієї цілісністю з уваги на її більшу активність, енергетичну та речовинну значущість. Разом з тим, їх конкретна функціональна значущість є змінною величиною, що зумовлено зростанням потреби в посиленні одних видів діяльності і зниженні інших. Наприклад, на початку 90-х років

минулого сторіччя в СРСР та СНД спостерігалось явне превалювання правотворчості над правореалізацією і правоохороною, що було детерміновано розпадом СРСР і необхідністю створення в короткі терміни нової системи законодавства.

Оскільки основне призначення розглянутого нами зрізу суспільної реальності полягає в нормативному регулюванні поведінки людей в суспільстві за допомогою загальнообов'язкових правил поведінки та можливості застосування державного примусу в разі непокори їм, трьома основними компонентами (функціями) правової реальності, на наш погляд, є правотворчість, правореалізація і правоохорона [179, с. 8].

Зважаючи на те, що, як ми вже зазначали, термін «правова реальність» певною мірою є синонімом терміна «правова система», видається очевидною необхідність використання в межах філософського аналізу правової реальності системного методу.

З безлічі наявних нині модифікацій системного підходу, стосовно до правової реальності найбільш прийнятним видається варіант, що складається на основі сучасної синергетичної парадигми і передбачає як ключові триєдність понять система (порядок) – елемент – хаос.

Синергетика як міждисциплінарний науковий напрям, метою якого є вивчення універсальних, властивих системам різної природи закономірностей самоорганізації та спонтанного порядкуутворення, уможливорює вивчення взаємовпливу хаосу і порядку, єдності конструктивних (що створюють) і деструктивних (руйнівних) начал складних систем.

Необхідність застосування в ході дослідження правової реальності системного методу, що складається на основі сучасної синергетичної парадигми, детермінується, на наш погляд, тією обставиною, що системність є характерною рисою соціальної дійсності, що фіксує переважання у світі організованості над хаотичними змінами.

У межах і юридичних, і філософських досліджень традиційно в ролі

елементів правової реальності виділяють право, правовідносини і правосвідомість. Питання про поняття права – вихідне, ключове і в теорії права, і у філософії права. Відповідно до нього розуміють і трактують всі інші правові явища – правосвідомість, норма права, форма права, правовідносини, юридична відповідальність тощо.

Тільки на основі адекватного уявлення про те, що є право, можна визначити перспективи розвитку і шляхи підвищення ефективності не тільки юридичної науки, а й практики нормотворення, застосування і тлумачення права, забезпечення законності і правопорядку, створення цивілізованого громадянського суспільства і правової держави. Втім, єдиного визначення права не існує досі, що можна пояснити суб'єктивними причинами.

Говорячи про право в об'єктивному сенсі, маємо на увазі не свободу або можливість поведінки, а саме щось об'єктивне в суспільстві. Відзначимо, що множинність визначень права, яка спричинює, з одного боку, відсутність єдиного, концентрованого, цілеспрямованого процесу пізнання права і його практичного використання, несе в собі, з іншого боку, і позитивний заряд. Так, різноманітність визначень права дозволяє поглянути на нього крізь призму століть, відобразити в ньому найважливіші сторони і риси не тільки для однієї історичної епохи, але й для низки або всіх епох, побачити право не тільки в статиці, а й у динаміці.

Існування безлічі визначень права і правової реальності свідчить, крім усього іншого, про глибину і багатство державно-правової думки, про величезну різноманітність знань про право, нагромаджених авторами – теоретиками і практиками – за тисячоліття його існування [179, с. 8].

Аби правильно розуміти саму сутність правової реальності, потрібно мати на увазі, що право надає, примножує або створює не тільки позитивні блага, а й негативні, тобто бореться з численними небезпеками, які загрожують цим благам. Зважаючи на це, разом з можливістю блага, треба висунути і вивчити можливості зла, тобто ризику. Проти зла суспільство бореться, насамперед шляхом запобігання йому. Так з'являється техніка:

промислова, будівельна, транспортна, пожежна тощо. Але цього мало: навіть при найбільш досконалій техніці залишається достатньо місця для можливості, ймовірності та необхідності зла. Для боротьби з ним потрібний особливий апарат, який запобігав би і послаблював би всі ці ступені ризику, перерозподіляв серед членів суспільства не тільки інтереси, але й стихійно падаючі на них ризики, відповідно з інтересами панівних класів суспільства. Цій меті і служить право.

Отже, сутність правової реальності полягає в боротьбі з внутрішніми можливостями зла, що виходить не від природи, а від людини, оскільки за наявності класових суперечностей боротьба між людьми через ці інтереси неминуча [78, с. 87].

Отож, у цьому підрозділі ми розглянули дефініцію, сутність, систему, структуру правової реальності, а також осмислили категорії, пов'язані з нею. Далі проаналізуємо власне філософське і філософсько-правове визначення її основних структурних елементів – права та закону.

4.2 Співвідношення права та закону як основних структурних складових правової реальності

Історія формування поглядів на проблематику співвідношення права і закону зокрема та осмислення правової реальності загалом бере свій початок з моменту появи уявлення людини про справедливість та правомірність.

Загалом же філософія розглядає право як міжсуб'єктну взаємодію, субстанційну реальність, ідеально-сенсовий зміст того, що розглядає юриспруденція.

Складовими компонентами правової реальності, з погляду філософії, є не форми, реквізити, юридичні факти, а сенси, наповнення, прагнення, ідеали.

Якщо взяти до уваги доісторичні часи, на тлі яких формувались цивілізаційні принципи правових систем, то стане очевидно, що навіть

міфологічні явлення про справедливість апелювали до розрізнення права і закону. Наприклад, відповідність земних, людських порядків, відносин, норм, правил поведінки божественним першопочаткам становить сам собою зрозумілий стиль мислення загальноміфологічного спрямування. Тут йдеться про всевизначальних богів, які спрямовують уклад людського життя.

Природне право, відповідно до таких поглядів, також божественне, а все людське постає як правильне і достойне позитивної оцінки настільки, наскільки воно відповідає божественним настановам та велінням. При цьому, відповідно до ієрархічних взаємовідносин міфологічних богів між собою, в ролі першоджерела всього позитивного, соціально й етично найбільш важливого і цінного виступає сам верховний бог. Поза цим один з богів здебільшого уособлює правду і справедливість (напр.: Феміда, Немезіда тощо у грецькій міфології) [6, с. 45].

Для єгипетської міфології в ролі владки справедливості фігурує бог Осіріс, а після його вбивства злим богом Сетом ця роль передається його синові Гору.

Інший давньоєгипетський міф наділяє роллю стража справедливості богиню Маат. Судді носили зображення цієї богині і вважались її жерцями. Божественний характер земної влади й офіційно схвалених правил поведінки як джерел права (звичаїв, законів, судових рішень) означав, що всі вони відповідають Маат – природно-божественному порядку справедливості.

Давньоєгипетське поняття Маат аналогічне поняттю Рта в індоарійців та поняттю Дао в давньокитайській міфології, Дике – у древніх греків, Правда – у давньоруській правосвідомості.

Усі ці концепти об'єднують те, що вони уособлюють справедливість, яку в природно-правових концепціях в подальшому розглядали як природне право.

Отже, встановити хронологічний старт розвитку природного права неможливо. Водночас встановити початки розвитку права позитивного, тобто закону, видається можливим. Так, помітний розвиток законодавства

простежується вже в III – на початку II тисячоліття до н. е. в містах Південного Дворіччя. До сьогодні збереглася згадка про закони, прийняті в шумерських містах Ніппур, Ешнунна, Ларса, Лагаш. Окремі з них визначали договірний, диспозитивний спосіб правового регулювання [259, с. 5].

Правова культура шумерів і законодавство, що зростало на цій основі, в подальшому розвивалися у Вавилоні і помітно повпливали на формування знаменитого давньовавилонського законодавчого акта – Законів Хаммурапі. Закони Хаммурапі характеризуються неоднозначними підходами до питання справедливості та рівності. До прикладу, справедливість фактично вказує на нерівність членів різних прошарків суспільства, проте говорить про рівність, коли йдеться про відповідність покарання правопорушенню за принципом талону [258, с. 612].

Важливим в історичному сенсі джерелом позитивного права є Закони Ману, що містять своєрідний кодекс поведінки для різних верств тогочасного населення.

Уже згадана вище система міфологічних уявлень про право в Давньому Китаї трансформувалася в подальшому в релігійно-правові тексти. На відміну від Близького та Середнього Сходу тут право й надалі зберігало своє натуралістичне забарвлення.

В авторських визначеннях право наближається за своїм статусом і значенням до справедливості та правильності, що характерні для виниклого в майбутньому прояву позитивного права.

Достовірно важко встановити факт достеменної та чистої справедливості давньокитайських, давньовавилонських, давньоіндійських чи давньогрецьких законів, а все через зазначену вище «рівну нерівність» їх у зв'язку із соціальним статусом особи. Проте не лише природне право, а й позитивне право апелювало до концепту справедливості.

Релігійні доктрини Далекого Сходу, як-от трактати Лао-цзи, Конфуція, відображаючи вищу справедливість, негативно ставляться до законодавства та владно-наказових, насильницьких прийомів регулювання життя людей.

Дао потрібно дотримуватись безапеляційно й охоче, адже відступ від його велінь – хибний шлях.

У площині співвідношення прав і закону це вказує на відсутність позитивно скоординованого взаємозв'язку між дао як природним правом та фа як правом позитивним. Останньому хоч і відводилася певна роль, все ж зазначалося про його варварський характер.

Не лише Лао-цзи, але й Конфуцій наполягає на необхідності вирішення конфліктів на підставі принципів позитивного права, таких як: 1) дотримання правил ритуалу; 2) людинолюбство; 3) турбота про все живе; 4) повага до старших; 5) відданість правителю; 6) відчуття обов'язку [171, с. 84].

Негативне ставлення Конфуція до позитивного права зумовлене їх традиційно наказовим характером, їх зв'язком із жорстокими покараннями. Попри те вчений не повністю заперечує значення законодавства, а наділяє його допоміжною роллю в процесі напрацювання соціальних норм.

Отож, для Далекого Сходу зокрема, як і для Сходу загалом, характерне встановлення певної антагоністичної суперечності між законом та справедливістю. Такий стан речей постає як закономірний, зважаючи на правотворчість, що виходила з принципів встановлення монопольного панування привілейованих класів та гноблення соціально незахищених.

Досить часто, зокрема в арабських країнах, закон поставав як дещо неправове, антинародне, антисуспільне та антисоціальне. Подекуди він постає як суто спосіб управління підданими, виявляється єдиним засобом, що пов'язує суспільство і владу. Такий варіант співвідношення права і називають легістським.

Загалом весь період осмислюваної й неосмислюваної давнини характеризується легістським баченням співвідношення проблеми права та закону, що закономірно, зважаючи на східні деспотії і феодальний лад. Цей тип праворозуміння де-факто заперечує позитивне забарвлення закону, тобто закон – явище позаправове і несправедливе. Антиправовий характер закону, що символізує жорстоке покарання у цих суспільствах, –

очевидний [258, с. 5].

У період Античності добродійство вважалося ціннішим за закон, який був лише засобом, причому не найкращим, для визнання справедливості. Як зазначав Демокріт, закон – це дурна вигадка. Мудрець не повинен підкорятися законам, а жити вільно, адже для нього відкрита вся земля, яка є батьківщиною великого духу. Фактично така позиція «досократика» в подальшому відобразилась у спадщині Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура, римських авторів. При всій несхожості й неоднорідності поглядів зазначених науковців, усі вони висували на перше місце природно-правову проблематику, ставлячи в центр уваги співвідношення концептів права природного та права штучного, істини та суспільної думки.

У наступні століття ці пошуки продовжили софісти. Яскравим представником цього типу світогляду був Протагор. Добродійство як справедливість, розсудливість, благочестя він розглядав як міру речей, в центрі якої завжди є людина. Згідно з Протагором, закони – не данина природи, а розумні винаходи. У цьому й проявляється їх цінність – втілювати в собі все найкраще, що доступне людині. Відмінність між природним та штучним, у протагорівській концепції, полягає в тому, що штучне право, в основі якого є держава, закони, – це продукт людського пізнання, високе досягнення людини, свідчення її верховенства над природою.

Та обставина, що відносини між справедливістю і законом в концепції Протагора опосередковуються через змінні і релятивні уявлення людей, зовсім не означає заперечення того, що саме правовий сенс і зміст справедливості виступають у цій концепції основою і джерелами полісних законів та їх справедливості.

Те, що, на думку Протагора, є справедливістю, в майбутньому стали позначати як природне право. У майбутньому ці тези культивувалися у працях Горгія, Гіппія, Фрасимаха, Антифонта. Наприклад, останній стверджував про відмінність між законами поліса та законами природи, надаючи провідну роль останнім, адже багато приписів держави – ворожі

природі людини. Навіть корисні настанови закону, по суті, є оковами для людської природи.

Відмінності і зіставлення права та закону Антифонт використовував не так задля їх критичного протиставлення, скільки для усунення суперечностей між ними засобами приведення позитивістських законів у відповідність до поняття природи людини, і це, на нашу думку, чи не найкращий спосіб їх кореляції.

Подальше заглиблення у сферу гармонізації підходів між правом та законом пов'язане з іменами Сократа, Платона й Аристотеля.

На думку Сократа, і неписані божественні закони, і писані людські мають одну й ту саму справедливість, яка не просто постає критерієм законності, але, по суті, тотожна їй.

Заклики Сократа до законослухняності не означали необхідності підкорятися всяким свавільним розпорядженням влади, а апелювали до якомога більшого збігу змісту законного і справедливого.

Продовжив ці наукові надбання Платон, який стверджував про аналогічність законного і справедливого, оскільки в основі і людського, і природного лежить божественний розум, ідеальний першопочаток [258, с. 5].

Наукове розуміння Платона схиляється радше не до власне натуралістичного, а натуралістично-соціального, адже між природою та соціумом, на думку мудреця, немає і не може бути чіткої демаркаційної лінії. Основне завдання правотворця – якраз у пізнанні природних та природно-соціальних законів та втіленні їх у закони полісіні.

Щодо Аристотеля, то, на думку мислителя, справедливість передовсім є синонімом рівності. Відмінність між правом та законом тут пролягає в розрізненні права природного й умовного в політичній площині того чи іншого полісу.

Ще одна цікава система античних поглядів на проблему співвідношення права і закону виявляється в договірній концепції Епікура, де справедливість автор розуміє як природне право із змінним змістом,

детермінантами якого є час та простір.

У період стародавнього Риму підходи до права коливались радше навпаки – від переважання позитивного над природним. За своєю суттю такий підхід акцентував увагу на взаємозв'язку природного права і справедливості, з одного боку, і позитивного права – з іншого, означаючи, що саме постулати природного права повинні наповнювати зміст права позитивного.

Вплив ідей природного права тією чи іншою мірою здійснювався через різноманітні джерела позитивного права. Особливу роль при цьому відіграла римська юриспруденція в ролі одного із впливових джерел права. Тлумачення римськими юристами норм позитивного права, їх правоперетворювальна діяльність становили основний канал засвоєння природно-правових ідей та уявлень, їх трансформації і реалізації в положеннях позитивного права.

Імплементація положень природного права й уявлень про справедливість у чинне право і правозастосовну діяльність здійснювалась значною мірою в контексті преторських едиктів, преторських указів суддям з деяких конкретних цивільних справ, часто це стосувалося дотримання блага і справедливості (*bonum et equum*).

У всіх випадках суддя, що розглядав справу, був зобов'язаний вирішити спір відповідно до формул преторської директиви, яка вимагає дотримання справедливості.

У подальшому *bonum et equum* було законодавчо закріплено, а саме, у змісті правової норми [43, с. 5].

Важливі погляди на співвідношення права й закону висловлював Цицерон. Він вважав, що право наділене справедливістю. Причому справедливість ця сприймається як вічне, незмінне і невід'ємне від людини і природи. Джерелом такої справедливості вчений вважав космос, весь світ, що оточує людину, людське спілкування. Цей всюдисущий розум присутній також і в законодавчості, і у визначенні порядку. Саме ця духовна

властивість природи, а зовсім не предметна і тілесно-матеріальна компонента, що виконує другорядну роль, і постає як істинне джерело й носій природного права.

Природне право як справедливість, вищий та істинний закон (суть якого також часто зводиться до рівності й балансу правового статусу особи) виникло раніше, аніж який-небудь писаний закон. Держава за допомогою своїх велінь втілює норми природного права у правову реальність.

Загалом на пізньому етапі існування римського права відбувся чіткий поділ на: право природне (*jus naturalis*) і право позитивне (*lex*). Остання категорія в подальшому назбирала значний масив справ: від звичаєвого права, едиктів магістрів, рішень сенату до приписів, конституцій імператорів тощо.

Окрім цього, були сформовані основні принципи, що пронизували всю правову систему позитивного права. Основними поміж них були: 1) рівність та справедливість (*aequitas*); 2) правда та справедливість (*justitia*).

Зазначимо, що основні підходи до осмислення права і закону, типів праворозуміння осмислюють по-різному і властивості права. Адже термін «праворозуміння» охоплює всю сукупність загальнотеоретичних понять і визначень, які належать до правової реальності. Це позначається і на підходах до властивостей закону.

Як зауважує Є. Романюк, досліджуючи право та закон з погляду основних типів праворозуміння, вимальовується теза про те, що в контексті позитивізму основними властивостями закону є: 1) загальна обов'язковість; 2) нормативність; 3) формальна визначеність; 4) державна гарантованість.

Що стосується природно-правового осмислення права, то можна виокремити такі особливості: 1) цінність природних прав людини; 2) рівність та пропорційність як засоби забезпечення справедливості; 3) верховенство права і правового закону (див.: [313, с. 8]).

Осмислення властивостей права та закону видається важливим з погляду структурного осмислення елементів проблеми. Наприклад, аби дати

визначення того чи іншого поняття, потрібно знати властивості й ознаки цього явища. І навпаки – знаючи визначення, легко визначити ознаки та властивості, застосовуючи для цього індуктивно-дедуктивну методику. Усе це і вказує на доцільність осмислення властивостей права та закону.

Отже, конкретизуємо основні властивості закону. Загальнообов'язковий та нормативний характер права виявляється в тому, що закон характеризується імперативним характером й можливістю застосування примусу. Авторитет закону виявляється тут у добровільному його виконанні, дотриманні, використанні правових імперативів, з уваги на впевненість суб'єктів права у їх правильності, цінності та необхідності, а державний примус – через систему покарань та примусу до бажаної поведінки.

Отже, примус – не конститутивна, а субсидіарна властивість права.

Формальна визначеність права виявляється у співвідношенні з категорією свободи. Адже свобода – як правове становище та відповідна політична атмосфера, в якій кожна людина має можливість робити те, що не завдає шкоди в межах, визначених законом.

Отже, основною вимогою до закону є наявність у ньому абсолютно чітко визначених меж, точних однозначних приписів, які мають неухильно виконуватися людьми.

Державна гарантованість права виявляється у відведенні державі ролі основного стража правопорядку. Отже, державна гарантованість права виявляється в надійності та високій забезпечуваності дії закону, з використанням необхідних, подекуди монопольних, засобів держави.

Щодо властивостей права, то тут слід зазначити, що провідна роль правового статусу людини і громадянина є однозначною й необхідною ознакою саме природного права. Акцент тут зроблено насамперед на природних правах людини, наданих їй від народження, які пов'язані з нею як з біопсихосоціальною істотою. Вони заодно є гарантією забезпечення соціальних, економічних та культурних благ.

Природне право окреслює природні права людини такими ознаками: 1) основанийість на загальнолюдських цінностях; 2) визначеність природою людини; 3) необхідність нормального розвитку людини; 4) невідчужуваність та позатериторіальність; 5) перманентний розвиток; 6) загальнозначущість.

Рівність та пропорційність як запорука справедливості становлять один з найбільш конфліктних правових феноменів, адже об'єктивно рівних людей та можливостей не існує, а нерозумне наполягання на цьому принципі здатне зумовити так звану «зрівнялівку».

Проте суспільство, пройшовши багато щаблів розвитку – від феодалізму до капіталізму, соціалізму й демократії – зупинилося на тезі про необхідність рівності та пропорційності, передовсім що стосується фізичних та політичних прав людини.

Щодо верховенства права як запоруки правового закону, то тут слід зазначити, що право в більшості країн розвинених демократій набувало панівного впливу саме завдяки встановленню його універсального верховенства, що невдовзі однозначно позитивно позначалося на стані суспільного розвитку, зумовлюючи правовий порядок (див.: [313, с. 8]).

Окремої уваги заслуговує не лише історичний, тобто діахронний, але й просторовий, тобто компаративний зріз проблеми. Узагальнюючи, варто зазначити, що проблема правової реальності по-різному осмислювалася у правових системах віддиференційованого та невіддиференційованого типів.

Якщо у віддиференційованому праві панівна роль відводиться закону як регулятору суспільних відносин, то у невіддиференційованому – праву, а подекуди й моралі. Втім, закон тут все ж розглядається здебільшого крізь призму примусу за неможливості розв'язати проблему в «неварварський спосіб».

Для віддиференційованих правових систем, куди належать держави романо-германського й англо-американського світу, характерно розуміти основним джерелом права закон, тобто нормативно-правовий акт, або ж судовий прецедент. І те, і інше, безумовно, є складовою частиною

позитивного права.

Становлення підходів до права у віддиференційованих правових системах романо-германського типу відбувалося під загальним впливом соціального детермінізму в певній періодичності:

- 1) вплив рецепції римського права,
- 2) його доктринальне вдосконалення;
- 3) панівна роль принципів права, так зване оприроднення.

Що стосується англо-американської правової системи, то тут процес формування типу праворозуміння відбувався під впливом волевиявлення держави в межах судових прецедентів, що вписується в межі позитивістського розуміння. Втім, історія формування правової системи англо-американського типу, поза сумнівом, містила і вплив природно-правової концепції. Найкраще це простежується на прикладі так званого «права справедливості» як типово британського феномену. У цій правовій системі право – це те, до чого призведе судовий розгляд справ, а норми права – мотивувальна частина судового рішення.

Що стосується особливостей розвитку підходів до права та закону в межах невіддиференційованих правових систем, то тут право безпосередньо пов'язане із соціальним життям, релігією, мораллю, політикою, звичаями тощо.

Для невіддиференційованих правових систем характерно витіснення закону на другий план, тоді як буття суспільства регулюється не власне правовими, а загальноправовими і деякими неправовими засобами.

Подібно до того, як віддиференційовані системи поділяються на два типи: романо-германського та англо-американського права, так і невіддиференційовані правові системи діляться на релігійні і традиційні.

Особливості домінантного праворозуміння в межах релігійного типу правових систем продиктована специфікою сприйняття права як явища, що має божественне походження. Цей тип праворозуміння твердить, що позитивне право – другорядне, проте діє через задання вектора поведінки

людини в межах приписів релігії та встановлюючи відповідальність за їх порушення.

У традиційному типі правових систем дослідник К. Шелестов виділяє дві основні підгрупи: 1) традиційно-звичаєву; 2) традиційно-етичну [405, с. 13].

У межах першої, що представляє правовий світогляд африканських народів, побут є своєрідним регулятором суспільного життя. Відмінності в побуті зумовлюються родоплемінними відмінностями.

Що стосується традиційно-етичного типу праворозуміння, то його представники звертаються до давніх філософських доктрин свого регіону. Подібно до того, як у релігійних правових системах право набуває другорядної ролі поруч з нормами релігії, так у традиційно-етичному праві витісняється на задній план нормами моралі. Тобто моральні норми в цьому типі праворозуміння витісняють правові, а право розглядається насамперед як природне.

Якщо говорити про особливості вітчизняного підходу до права та закону, то тут варто вказати, що впродовж багатьох років на державному рівні проголошувалась потужна опозитивація та оmaterіалізація права, проте вже понад 20 років Україна намагається взяти курс на оприроднення закону.

Загалом традиції правого розвитку в Україні є досить суперечливими, зважаючи і на об'єктивні, і на суб'єктивні фактори, взяти бодай високий коефіцієнт транзитності, багатонаціональний характер тощо.

З одного боку, більшість населення в Україні недовірливо ставиться до всього державного, зокрема й закону, а з іншого – зберігає надію, що право зможе розв'язати нагальні проблеми й конфлікти [405, с. 13].

На нашу думку, це свідчить про домінування в українців природного-правого стилю мислення, підтвердженням чому є, зокрема, події 2014 р., основним вектором яких стала потреба імплементації цивілізаційних цінностей.

Попри те, що в Україні досі подекуди збереглися елементи

євразійського типу мислення, де колективні інтереси переважають над індивідуальними, а також регіональний «феодалізм», маємо визнати важливе значення проголошення України соціальною, правовою, демократичною державою де-юре та зростання інтересу до основоположних прав людини, балансу між правами й обов'язками, культивування шанобливого ставлення до права.

Далі розкриємо сутність категорій «право» і «закон», які сукупно утворюють базові пласти правової реальності природно-правового та позитивно-правового типу відповідно. Отож, на перший погляд ситуація видається чіткою та зрозумілою: право – категорія загальносвітоглядна, тобто філософська, а закон – категорія власне юридична, тобто правова. І у взаємодії своїх структурних елементів, і природно-правового, і позитивно-правового, вони утворюють єдиний комплекс правової реальності.

Однак ситуація ускладнюється наявністю різних типів праворозуміння. Щонайменше одна «чиста та класична» теорія – природно-правова або натуралістична – апелює до категорії права, а не закону. Вона вдається до розгляду аксіологічних, антропологічних, онтологічних засад юриспруденції. У такий спосіб категорія «право» ще в сиву давнину – фактично, а три століття тому методологічно вийшла з-під виключного відання філософії та набула самостійності в межах юридичних конструктів. Натомість філософська наука також не завжди розглядає принципи і норми, за допомогою яких організуються та регулюються суспільні відносини, суто з позиції права.

Філософія розглядає не лише правові ідеали, цінності, правову свідомість, а й цілком прикладні та «приземлені» речі, скажімо, покарання, суть якого неможливо розкрити поза чітко визначеною категорією закону тощо.

Наведене вище не дозволяє провести банальне розмежування на основі віднесення права до філософії, а закону – до юриспруденції. І філософська, і юридична наука з різною частотою, проте однаковою глибиною освоюють

категорії права та закону, а відмінність – радше в меті й методології дослідження цих категорій, що є взаємопов'язаними та взаємозумовленими.

Між чисто філософським та міждисциплінарним філософсько-правовим (не варто забувати, що попри міждисциплінарність спеціальність все ж є юридичною) підходами відмінність легко спостерігати в позиціях щодо дослідження права та закону, а саме: 1) філософія розглядає феномен права у структурі правової реальності з погляду загальносвітоглядної та методологічної позиції, в той час, коли філософія права, як галузь юриспруденції, основним із завдань якої є розгляд зазначеної проблематики, досліджує об'єктивну істину та справедливість у праві; 2) філософія характеризується парадигмальним осмисленням змісту права, а юриспруденція досліджує непарадигмальну форму права; 3) для філософського пізнання значущим є дослідження інтелектуальних інтуїцій як синтетичного сприйняття предмета, а юриспруденція розглядає інтуїцію як другорядне у процесі пізнання; 4) філософський процес пізнання характеризується рефлексивністю, тоді як юридичний – нерефлексивністю; 5) для філософії право – це специфічний предмет, а для юридичної думки – загальний; 6) для філософії право – нерефлексована правосвідомість, тоді як для юриспруденції право – це теоретизована соціалізована свідомість.

Отож, на думку В. Малахова, філософія розглядає право і закон як: єдність внутрішнього (природи) та зовнішнього (коріння); єдність феноменальності та ноуменальності; систему закономірностей його змін; сутність, що є спільною для всіх конкретно-історичних типів та форм, як «право взагалі»; повноту соціально-духовних цінностей та втілення духу права; ідеал права; істинність права; єдність його особливостей (відмінності) та одиничності (самодостатності); єдність структурно-функціональних характеристик і змістовної сутності; сутність права [205, с. 8].

В. Малахов не пропонує аналогічного визначення права та закону з позиції юриспруденції, тому ми спробуємо репрезентувати його, скориставшись зазначеними вище пунктами.

Отож, на нашу думку, юриспруденція розглядає право та закон як: як єдність ідеологічного наповнення та нормативного закріплення; право – як цілісний феномен та закон – як мікрофеномен всередині структури права; право – як явище вічне і статичне, закон – як перманентне та динамічне; право – як ідеологічне надбання конкретного просторово-часового континууму і закон – як джерело об'єктивного права в межах конкретної правової системи; право – як організатора та закон – як упорядника суспільних відносин; ідеал – для категорії «право» та норма – для категорії «закон»; благо – для категорії «право» та справедливість – для категорії «закон»; єдність особливостей (відмінності) та одиницності (самодостатності); єдність структурно-функціональних характеристик і змістовної сутності; право – як позачасове та позапросторове надбання та закон – як історико-культурну конкретність.

Окрім цього, і філософія, і юриспруденція в дослідженні права та закону використовують спільні методологічні конструкти різного змісту. Наприклад, і філософія, і юриспруденція для дослідження прав та закону застосовують: наявні знання та досвід про досліджуваний предмет; парадигми; концепти; концептуальні ідеї; концептуальні моделі; методологічні принципи; методи.

Проте якщо для з'ясування сутності права будь-якій науці, чи-то філософії, чи-то юриспруденції, варто розкрити сутність осмислюваних принципів та норм організації й упорядкування суспільних відносин, то для вивчення змісту закону потрібно встановити істинність (достовірність) вищезазначеного.

Метою пізнання права як сутності осмислюваних принципів та норм організації й упорядкування суспільних відносин є з'ясування ідеї адекватного та ефективного права за допомогою характеристики, що визначає сукупність реальних можливостей, потенцій чинного права; необхідностей; закономірностей.

Метою пізнання закону як істинності (достовірності) принципів та

норм організації й упорядкування суспільних відносин є з'ясування ідеї адекватного та ефективного права за допомогою ідеї нормативного владного характеру права, що досягається за допомогою характеристики, що визначає сукупність формальних можливостей; дієвості потенцій права; його зразковості.

Відтак пізнання права як сутності осмислюваних принципів та норм організації й упорядкування суспільних відносин відбувається за допомогою методологічних принципів: напередвизначеності, самодостатності, безумовності, самоцінності, компенсації, парадоксальності, синтетичності, універсальності, неуніверсальності, калейдоскопічності.

Натомість пізнання закону як істинності (достовірності) принципів та норм організації й упорядкування суспільних відносин відбувається за допомогою методологічних принципів: формованості, функціональності, зумовленості, доцільності, розвитку, несуперечності, аналітичності, фрагментарності, всезагальності, системності (див.: [205, с. 12]).

Якщо право характеризується буттям, то закон характеризується існуванням. У такому випадку для права характерно: володіти сутністю; бути неконкретним та всезагальним; бути невизначеним та безкінечним; мати категорійну форму; мати потенціал; бути непов'язаним з конкретними реаліями; мати прихований зміст.

Водночас закону властиво: володіти формою; мати видимий та визначений характер; володіти конкретністю; мати понятійну форму; мати можливості; бути пов'язаним з конкретними реаліями; мати явний зміст.

Наведене вище дає достатні підстави розглядати право як сукупність цінностей організованого суспільного життя; суспільний правопорядок та гармонію; форму рутинізації соціальних відносин; форму суспільної свідомості; сукупність засобів організації суспільства; можливість діяти в певний спосіб; базові вимоги, які особа скеровує до інших людей та суспільства; сукупність одночасно наявних і дієвих правил у формі норм та вимог, встановлених і забезпечуваних силою держави тощо.

Закон є підстави розглядати як: дійсність соціальних відносин; можливість реалізації соціальних вимог; конкретно-історичне і культурно-своєрідне явище соціального життя; елемент соціальної організації суспільства; зміст соціальних відносин і ціннісних настанов суспільства та людини; необхідність у вигляді закономірностей суспільного життя, соціальної доцільності, соціальних інтересів, категоричності, законності; елемент зовнішнього і поверхового в суспільних відносинах; випадковість моментів соціально організуючої практики і суспільних відносин, разовість правових актів (див.: [205, с. 20]).

Єдність права і закону характеризується у співвідношенні права як сукупності осмислюваних правових принципів та норм, спрямованих на організацію й упорядкування суспільних відносин, виражається за допомогою їх аналізу та співвідношення як змісту і форми, що проявляється в: 1) розумінні права як: ідеалів; цінностей; принципів; норм; правил тощо; 2) розумінні закону як: нормативно-правових актів, доктрин; прецедентів; правових звичаїв; договорів тощо.

Відмінності в осмисленні права та закону як сукупності правових принципів і норм, спрямованих на організацію й упорядкування суспільних відносин, не варто зводити ні до штучного розмежування філософії та юриспруденції (які, до того ж, виокремились з єдиного комплексу світоглядних вчень), ні до поділу відповідно до типів праворозуміння всередині однієї науки, ні до розриву між ними.

Глибинне осмислення права та закону має бути спрямоване на пошук особливостей, а не відмінностей, з метою досягнення ефективного способу їх інтеграції, і в цьому завдання науки майбутнього.

4.3 Філософсько-правова обумовленість впливу закону на правову реальність

Правова реальність, як ми вже зауважували, існує поруч з іншими

реальностями – соціальною, політичною, культурною тощо. Тобто правова реальність виступає самостійною правовою категорією, що покликана відобразити всю сутність правових явищ. Це реальне буття правової матерії, наявна дійсність всіх правових феноменів, що охоплює всі соціальні явища, і об'єктивні, і суб'єктивні, які мають конкретно визначений правовий зміст і належну юридичну форму.

Завдяки правовій реальності право можна розглядати не просто як системне явище (норми, інститути, галузі, конкретні та абстрактні категорії), а як особливий світ, окрему сферу людського буття. Водночас право та закон і є тими компонентами, які наповнюють правову реальність, становлять її зміст, організовують та впорядковують правові відносини. Відповідно, вони і впливають на правову реальність та регулюють її. Розгляньмо ці дії докладніше.

Почнімо з репрезентації вдалого, на нашого думку, та ілюстративного підходу до дії права і закону, сформульовано в сучасній юридичній науці.

Більшість вчених-філософів та теоретиків права схильні розмежовувати категорії правового впливу та правового регулювання як легального та легітимного (Л. Луць, П. Рабінович, С. Сливка, М. Кельман, Т. Гарасимів, М. Скакун, М. Кравчук, М. Білецький та багато інших). Однак в юридичній літературі побутує також думка про розмежування виду дії права та закону, де праву відводиться функція організації, тобто впливу, а закону – упорядкування, тобто регулювання.

У літературі також вказується на існування соціально-нормативного впливу. Як пише М. Марченко, це результативний нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини за допомогою власне правових засобів (норм права, правовідносин, актів застосування права тощо). Така постановка питання характеризує вузьке розуміння правового впливу, що в більшості юридичних наукових джерел має назву правового регулювання (про це йтиметься нижче) [230, с. 295].

Правовий вплив – це аксіологічна дія на суспільні відносини системи

загальною юридичних засобів: правових принципів, правосвідомості й правової культури, що спрямована на організацію усвідомленої соціально значущої поведінки особи.

Аксіологія розглядається правом як наука про ідеал, на основі якого здійснюється процес орієнтації поведінки і діяльності особи в суспільстві. Це складова частина права, яка характеризує фактичну реалізацію його властивостей здійснювати інформаційно-психологічну (мотиваційну), виховну (ідеологічну) та соціальну дію на учасників правовідносин (див.: [80 с. 121; 163]).

Як зазначає В. Малахов, правовий вплив можна розглядати в таких аспектах:

– як психологічний складник дії права (врахування психологічних механізмів поведінки людини, сприйняття тих чи інших закономірностей правового регулювання і впливу);

– як ціннісно-орієнтаційний механізм дії права (забезпечення реалізації й охорони найважливіших для людини та суспільства цінностей) [203, с. 234].

Інший автор зазначає, що розгляд права в аспекті його впливу висвітлює одну із сторін головної функції права – здатність реально впливати на діяльність та поведінку людей і через неї сприяти прогресивним змінам у суспільстві. У цьому розумінні дія права характеризує рух сутності права [406, с. 64].

У який же спосіб право впливає на свідомість адресатів? На нашу думку, така дія має декілька аспектів: інформаційний, ціннісний, стимулювальний, примусовий.

Інформаційний аспект дії права на поведінку розглядають, насамперед, з погляду пізнавальної діяльності. Адже право – це один з видів соціальної інформації, під якою розуміють знання, повідомлення, відомості про соціальну форму матерії і про всі інші її форми.

Аксіологічний аспект дії права полягає в його впливі на переконання

особи, на її світоглядні орієнтації та настанови, почуття й емоції. Як видається, цінність, що виражається у праві, не здатна підказати юридичну тактику поведінки, натомість вона вказує на її стратегію. Ціннісні уявлення входять у правову і моральну свідомість особи, стають невіддільною частиною її психології.

Правові цінності здатні впливати на найбільш віддалені ланки причинового зв'язку, з якого складається генеза поведінки: на потреби, інтереси, цілі, вибір засобів здійснення вчинку.

Доповнюючи інформаційний та ціннісний аспекти дії права, стимулювальний, своєю чергою, впливає не лише на інтелект та емоції, а й на волю виконавця.

Стимулювальна дія права виражається в юридичному визнанні, забезпеченні і захисті правомірної поведінки та в матеріальному й моральному заохоченні корисних суспільству вчинків [164, с. 236].

На думку О. Скакун, правовий вплив – це взятий в єдності та різноманітті процес впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей за допомогою правових і неправових засобів [328, с. 542].

В. Гойман вводить правовий вплив до структури змісту дії права і розглядає його як загальноідеологічний та спеціально-юридичний вплив з метою встановлення режиму правового функціонування [91, с. 76].

Правовий вплив на відносини в суспільстві детермінований настанням тих чи інших наслідків. Разом з тим, результативним він вважається і для особи, з поведінкою якої пов'язане втілення текстуально фіксованих приписів, і для суспільних відносин, у межах яких відбувається процес реалізації права.

Правовий вплив здійснюється у двох формах: 1) активній, яка передбачає пряме використання засобів загальноюридичного характеру та правової охорони в межах суспільного життя членів тієї чи іншої спільноти. Мета активної форми правого впливу – покращити й оптимізувати суспільні відносини, а також усунути порушення закону та правопорядку; 2) пасивній,

що зумовлює опосередкований правовий вплив на членів суспільного життя. За такої умови, безпосереднього втручання права в суспільні відносини не простежується, але сам факт його існування та буття вже спонукає конкретну особу зокрема та суспільство загалом діяти згідно з текстуально фіксованими приписами, а також не вдаватися до протиправних дій.

Метою пасивної форми правового впливу – підтримання, розвиток та збереження усталеного на певному етапі суспільного розвитку порядку, профілактика й запобігання правопорушенням.

Водночас актуальною є категорія правового регулювання – як нормативної дії на суспільні відносини системи спеціально-юридичних засобів.

Нормативність – властивість права, що виявляє його сутність і значення, пов'язане із забезпеченням впорядкованості суспільного життя, руху суспільства до свободи, згоди, компромісу та правопорядку, захищеності правового статусу особи, її прав і свободи поведінки [164, с. 234].

Головними шляхами забезпечення нормативності права та реалізації правових цінностей є процес легітимації права (через добровільне виконання правових імперативів завдяки впевненості соціальних суб'єктів у їх правильності, цінності й необхідності) та державний примус (через систему покарання і примусу до бажаної поведінки). Вказані способи не становлять бінарної опозицію, а можуть взаємозумовлювати й доповнювати один одного.

З позицій феноменологічних позицій, правове регулювання породжується виявами зовнішньої активності людини – так званого акту екстерналізації. Для цього процесу характерна наявність певних змін у соціальному середовищі, за яких вияв зовнішньої активності набуває оформленого вираження. Правове регулювання в зазначеному розрізі охоплює діяльність конкретних суспільних груп.

Потрібно зазначити, що слушне юридичне визначення поняттю

«правове регулювання» можна запропонувати крізь призму дії на елементи правової реальності за допомогою спеціально-юридичних засобів.

Погоджуємося з наведеними позиціями науковців про те, що правове регулювання – це нормативна дія права, що є позитивно-правовим, упорядковувальним компонентом у структурі правової реальності.

Проте право виявляє свою дію на суспільні відносини лише в злагодженому симбіозі. Отже, існує усталена категорія «дія права», а саме право охоплює суспільну систему як цілісність: координує суб'єкта, визначає характер процесу, організовує власне функціонування тощо.

Можна припустити, що природно-правова категорія правового впливу й позитивно-правова категорія закону становлять основу структури механізму дії права.

Як зазначає А. Венгерів, саме розуміння права несе в собі теоретико-прикладну програму дії. В історії право в тій чи іншій послідовності в різних суспільствах пов'язувалося з рівністю, справедливістю, силою, божественною чи державною волею, природними умовами життєдіяльності людини, законодавством, класовою волею. Хоча, як зауважує науковець, правознавці погоджуються з нормативною природою права, разом з тим, нормативний зміст права виникає історично об'єктивно, право несе в собі значне гуманістичне навантаження, відображаючи закономірності формування цілої системи впливу та регулювання [65, с. 395].

В. Нерсесянц зазначає, що дія права – це сукупність усіх форм прояву юридичної сили права. Відповідно, механізмом дії права вчений вважає механізм абстрактно-конкретно визначеного випадку прояву юридичної сили чинного права [258, с. 612].

На думку І. Настясяк структура механізму дії права охоплює управлінські соціальні системи (механізми державного й соціального управління, норми права); соціальні чинники (соціально-економічні, політико-ідеологічні, соціально-демографічні, ситуаційні); ретрансляційні системи (інформативні, нормативно-ціннісні, соціально-психологічні);

регульовані соціальні системи (особистість, група, колектив, суспільство) і, як наслідок, правомірну й соціально активну поведінку [247, с. 93].

Погоджуючись з наведеною думкою, можна припустити, що і правовий вплив та правове регулювання, і категорія, що їх об'єднує, тобто «дія права», реалізуються завдяки своїм формам, етапам та інструментам впливу.

Зміст, власне, правової форми дії права виявляється у здатності врегулювати правовідносини завдяки встановленню правового статусу особи, тобто наданню відповідним категоріям осіб певних прав, та покладанню на них визначених обов'язків, що можуть бути властиві суб'єктові права як людині, особі, громадянину тощо.

Психологічна форма дії права на правовідносини виявляється в міжкомунікаційних зв'язках учасників правового життя, у ставленні конкретних суб'єктів до тих чи інших правових явищ та процесів, тобто в їх активному виконанні, використанні, дотриманні чи, навпаки, в ігноруванні, нівелюванні, нігілістичному ставленні, фактичному порушенні.

Етична форма дії права на правові відносини виявляється в його реалізації за допомогою окресленого морального потенціалу, ідеалу справедливості та принципів права, що дає площину для ефективного регулятивного компонента позитивного права в майбутньому в межах визначеного соціального простору.

Інформаційна форма дії права на суспільні відносини виявляється в реалізації правової інформації, що фіксована в нормах позитивного права. Цей компонент відіграє надзвичайно важливу роль у контексті формування в суб'єкта права конкретної настанови на сприйняття права, а в подальшому – на її конкретні правові вчинки.

Ці форми, що дають змогу реалізовуватися дії права, вимагають наявності певних гарантій щодо їх існування. Такими умовними гарантіями називають: 1) норму права, її сутнісний зміст та адаптованість до вимог суспільного життя; 2) ефективність діяльності правоохоронної системи та органів правосуддя; 3) належний рівень правосвідомості і рівня правової

культури населення; 4) усі необхідні ресурси, що забезпечують належне застосування норми права.

Звісно, що ця схема радше відображає деонтологію, аніж онтологію проблеми, адже де-факто виявляється безліч перепон щодо зниження ефективності, а то й позбавлення можливості його ефективної дії. Такими перепонами можна вважати, до прикладу, і локальні (економічна та політична незрілість, соціальні суперечності), і глобальні проблеми життя цивілізації (проблеми війни і миру, корупції), а також суто особистісні проблеми (наприклад, правовий нігілізм конкретної особи) і низький рівень правової культури відповідного суспільства тощо.

Окрім форм, виокремлюють також етапи дії права. Основними варто вважати: формування соціальних передумов та, власне, дію права. Перехід між цими двома етапами досить умовний. Перший елемент є, по суті, формальною підставою дії права, тобто наявність належного юридичного факту, що неодмінно відповідає тим чи іншим реаліям соціального життя, яке, своєю чергою, безумовно, визначає психологічну спрямованість особистості. Адже, як відомо, саме існування права визначається в контексті його дії. А діятиме воно не абияк і не абиколи, а лише в разі, коли ситуація де-факто, тобто юридичний факт, відповідатиме ситуації де-юре, тобто нормам позитивного права. Логічною підставою в цьому випадку є повна відповідність фактичної правової ситуації, що розвивається, принципам та нормам права, а також застосування права відповідно до конкретної норми. Це формує чітку і визначену основу для всього правового і юридичного.

Проблема дії права в найширшому її розумінні, тобто коли йдеться про використання не лише власне юридичних, а й деяких неюридичних засобів, тісно пов'язана з проблематикою соціального контролю – особливого механізму регулювання поведінки та підтримання суспільного порядку, який дає можливість зберегти традиції, звичаї, норми моралі, відтворити соціальні відносини в межах нормативної системи, усталеної в суспільстві.

Нормативно обмежуючи життя своїх членів, група здійснює контроль

за тим, щоб ніхто не відхилявся від встановлених правил [247, с. 95].

Поняття соціального контролю пов'язане з поняттям дії права не випадково. Це підтверджується щонайменше тим, що і соціальний контроль, і дія права характеризуються двокомпонентною структурою та здатністю не лише регулювати поведінку, а й підтримувати суспільний порядок. Причому перша дія здебільшого відбувається на підставі передумов другої.

Отож, соціальний контроль передбачає наглядову поведінку контролерів у вигляді суспільної більшості та підконтрольну поведінку окремих індивідів, тобто суспільної меншості.

Динаміка соціального контролю вимагає наявності таких елементів, як особа, об'єднання, або колектив, вчинок конкретної особи як суб'єкта права та члена відповідної спільноти.

Здебільшого ситуація виявляється крізь призму взаємодії, а не одностороннього впливового акту з низкою суб'єктивних та ситуативних вкраплень, таких як, наприклад, авторитет відповідного об'єднання, соціалізація особи тощо. Будь-який соціальний контроль виявляється за допомогою норм та санкцій.

Що стосується дії права, то вона, поза сумнівом, також виявляється в окреслений спосіб, адже порушення норм – принципу права чи норми закону, викликає санкцію – суспільний осуд чи штраф.

Де-факто норма – не завжди просто норма у звичлому розумінні букви закону, а певний стандарт, зразок, не завжди навіть і писаний, що фіксує вимогу, сформульовану на основі синтезу потреб більшості.

Порушення або ж відхилення від загальноприйнятих норм неминуче. Іноді воно має назву девіантності, тобто це не обов'язково злочин, чи проступок, проте правовий вчинок суб'єкта права не корелює із середньоарифметичними показниками окресленої сфери, або, якщо говорити мовою ідеологів-матеріалістів, – псує картину та показники.

Аби не допустити або, в разі появи цього явища, усунути його, існує

поняття санкцій, які поділяють на: санкції позитивні/негативні, тобто преміювання, представлення до нагороди, вручення похвального листа, штраф, арешт, ув'язнення; неформальні санкції, тобто такі, що не вимагають наявності уповноважених державних органів, наприклад, підбадьорення, заохочення, визнання висміювання, змушення вибачатись тощо. У більшості цивілізованого світу застосовують санкції обох видів. Причому знову ж таки одна створу.

Ведучи мову про вже згадуваний нами третій та завершальний елемент соціального контролю як прототип дії права, потрібно згадати і про інструменти, задіяні в цьому складнокомпонентному процесі. Такими є: інструменти соціальної сфери людини, що має місце, коли виникає потреба в маніпулюванні свідомістю людини задля схилення її до вибору того чи іншого варіанта поведінки; ресурсні, коли поведінка вибирається у зв'язку з бажаним результатом, вигодою; примус, що оснований або на усвідомленні перспективної відповідальності особи, або на страху несення покарання.

В окреслений вище спосіб право набуває змоги регулювати усю соціальну систему, пронизує всі його сфери та стає універсальним регулятором усього, що значуще для права. Всі ж суб'єктивні чинники впливають на правову реальність разом із цілком об'єктивними процесами. Цінність дії права проявляється в результаті його ефективності та відповідності вимогам суспільного життя, його перманентному перебігу та стрімкій динаміці.

Дія права, що виражається у взаємозв'язку правого впливу та правового регулювання, – це злагоджений механізм, що зазнає різних суб'єктивних впливів, проте постає ядром правового життя, встановлюючи його рамки. Цей процес неможливий без природно правових цінностей, як-то правові принципи, так і виключно юридичних засобів – норм права, правовідносин, актів реалізації права.

Важливим чинником тут виступає також баланс між природним та позитивним правом: коли закон відповідає панівним принципам, а принципи

не є відірваними від буття правової реальності.

Отож, закон – нормативний, регулятивний атрибут правової реальності, що виявляється у здатності упорядковувати її елементи. У взаємодії з правом – як натуралістичним, впливовим атрибутом, що виявляється у здатності організовувати елементи правової реальності, вони одночасно утворюють її, і, як впливає з визначення, організовують та регулюють її.

Висновки до розділу 4

Глибинне осмислення права і закону має бути спрямоване на пошук структурних моделей правової реальності, з метою досягнення ефективного способу впливу на них, їх інтеграції.

Філософсько-правовий інструментарій дозволяє дослідити вплив закону на правову реальність, правовідносини, правову ментальність, правові норми. Закон у структурі правової реальності безпосередньо легітимізує діяльність суспільно-державних інститутів і впливає за допомогою права на формування суспільних відносин та правовідносин.

Розглядаючи питання правової реальності, можна стверджувати, що правова реальність набуває свого вираження в процесах, що пов'язані із реалізацією права. Право фактично «охоплює» усі сфери людського життя, і тим самим, впливає на соціальну, моральну, і ціннісну структури соціального життя. Правова реальність – це самостійна і комплексна правова категорія, покликана відобразити всю сутність правових явищ, у належному фіксованому вигляді, представити буття права в конкретному історичному часі і просторі.

В межах філософсько-світоглядних дисциплін правова реальність утворює своєрідний цілісний універсум правових явищ та процесів. Правова реальність охоплює: по-перше, правову дію, по-друге, правові відносини; по-третє правовий зміст суспільної реальності; по-четверте, засоби моделювання і прогнозування правової поведінки.

З'ясовуючи взаємозалежність правової реальності, громадянського суспільства та демократичної держави у контексті соціальної взаємодії, акцентовано увагу на правослухняній поведінці.

Як відомо, правова реальність залежить від панівного типу праворозуміння: природничо-правового або позитивістського.

В цілому філософсько-правовий підхід передбачає плюралістичне розуміння сутності правової реальності – розмежування права на природне та позитивне зорієнтоване на пошук основ правової реальності.

Складовими компонентами правової реальності, з погляду філософії, є не тільки правові феномени, але й а сенси, наповнення, прагнення, ідеали. Закон же є дійсністю соціальних і правових відносин що супроводжується правовим оформленням, спрямованим на системне викладення нормативних правових приписів, конструювання зв'язків між ними та нормативно-правовими актами в цілому.

Відповідно до осмислення права і закону, типів праворозуміння осмислюють по-різному і властивості права, і поняття «закон», адже термін «праворозуміння» охоплює всю сукупність загальнотеоретичних понять і визначень, які належать до правової реальності. Це позначається і на підходах до властивостей закону.

В цілому можна зазначити, що закон є дійсністю соціальних і правових відносин що супроводжуються правовим оформленням, спрямованим на системне викладення нормативних правових приписів, конструювання зв'язків між ними та нормативно-правовими актами в цілому.

Осмислення властивостей права та закону видається важливим з погляду структурного осмислення елементів проблеми.

Правове регулювання охоплює діяльність суспільних інститутів. Головними шляхами забезпечення нормативності права та реалізації правових цінностей є процес легітимації права (через добровільне виконання правових імперативів завдяки впевненості соціальних суб'єктів у їх правильності, цінності й необхідності) та державний примус (через систему

покарання і примусу до бажаної поведінки).

Вказані способи забезпечення нормативності права можуть взаємозумовлювати й доповнювати один одного. Право охоплює суспільну систему як цілісність – координує суб'єкта, визначає характер процесу, організовує її функціонування тощо.

Природно-правова категорія правового впливу й позитивно-правова категорія закону становлять основу структури механізму дії права. Правовий вплив та правове регулювання, і категорія, що їх об'єднує, тобто «дія права», реалізуються завдяки своїм формам, етапам та інструментам впливу. Зміст правової форми дії права виявляється у здатності врегульовувати правовідносини завдяки встановленню правового статусу особи, тобто наданню відповідним категоріям осіб певних прав та покладанню на них визначених обов'язків.

З'ясовано, що дія права виявляється у взаємозв'язку правового впливу та правового регулювання. Вона спирається на природно правові цінності (правові принципи), і реалізується завдяки юридичним засобам – нормам права.

РОЗДІЛ 5

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ПРАКСЕОЛОГІЯ ЗАКОНУ В СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

5.1 Вплив закону на формування структури правової реальності

Правова реальність існує у двох основних вимірах: у вигляді права природного та права позитивного, тобто закону. Дехто з науковців схильний виокремлювати також поняття права надприродного, деонтологічного, або ж ідеального права.

Відомо, що природне право становить собою комплекс ідей, принципів та цінностей. Це живе, функціонуюче всередині правової реальності право, що чинить цілком реальний регулятивний вплив та часто створює передумови і своєрідний плацдарм для дії права позитивного, тобто регулятивної дії закону.

Природне право, чи просто право, виходить з того, що мірилом справедливості положень встановлюваного державою позитивного права є загальні нормативно-ціннісні принципи, що панують у світі та контролюють усе живе.

Природно-правове мислення, через правове почуття доводить те, що принципи природного права не є штучними, вигаданими людьми, вони відкриті і логічні. Адже ще з часів глибокої давнини людина здатна виявляти в навколишньому світі релігійні закономірності, на які необхідно зважати і за порушення яких доводиться дорого платити.

На нашу думку, завдяки природно-правовому мисленню, на основі правового почуття, доречно формулювати індивідуальні та колективні уявлення про справедливе регулювання суспільних відносин (ціннісні судження), що виникають під впливом низки особистісних і соціальних факторів, створюється можливість пізнання змісту позитивного права на основі латентних, відкладених в пам'яті знань про звичайні і домінуючі

форми не тільки поведінки людини, а й законотворчої діяльності.

Природне право завжди «схвалює» зміст закону норми якого спрямовані на дотримання співвідношенні права і моралі, а також, норми стрижнем яких є гармонізація суспільних відносин.

Почуття необхідності організації суспільних відносин в межах справедливого порядку, або правопорядку, прагнення до гармонійної практичної реалізації норм правової реальності, «поєднання» очікувань, установок і оцінок індивіда в когнітивному і афектному ставленні до держави і права, а також, сприяння «соціально-доброзичливій» поведінці – результат природно-правового мислення, що закладатиметься у нормах позитивно-правового поля держави.

Уявлення щодо суті цих закономірностей і нормативних приписів, що впливають з них, увійшли в архаїчні міфи, релігійні вірування, в принципи моральності та неписані правила звичаєвого права.

Пізніше на цій основі формуються філософські вчення, в яких головним лейтмотивом постає думка про те, що право зобов'язане орієнтуватися у своєму функціонуванні на універсальні ідеали блага і справедливості. У майбутньому до них додається ідеал свободи, а з ними і цілий комплекс проблем природних прав людини на життя, власність, особисту гідність.

Своєрідність природного права завжди полягає в тому, що його ставлення до держави було двояких, формувалось на основі потреб і можливостей, сподівань і страхів.

Якщо держава висловлювала готовність в процесі правової регуляції йти слідом за суспільними принципами природного права, то апологети останнього відмовлялись від можливості приєднання до норм позитивного права. Якщо ж держава такої готовності не виявляла, то філософія природного права відкрито дистанціювала від неї, вказуючи тим на етичну несамостійність її позиції.

Отож, видається, позитивне право, на відміну від природного,

встановлює своєрідні демаркаційні коридори, в яких еволюціонуватимуть правові відносини.

У традиційному розумінні позитивне право, тобто закон, є продуктом свідомої та визначеної нормотворчості, яка відповідає інтересам панівної частини того чи іншого суспільства.

Норми позитивного права адаптовані до реальних потреб конкретних інститутів. Вони здатні досить часто змінюватись залежно від змін інтересів, а також у зв'язку з радикальними змінами у вищих прошарках політичної системи суспільства, створювати позитивно-правове поле.

Модель позитивно-правового поля держави передбачає рівність усіх перед законом, тобто правову рівність: надання однакових прав і висування єдиних вимог до всіх громадян, – яка залежить не тільки від досконалості самої юридичної норми, але й від установки на її дотримання суб'єктами права, що, знову ж таки, не лише не суперечить нормам й особливостям природного права, а є однією з його основних вимог. Правова рівність – це рівність вільних і рівність у свободі, загальний масштаб і рівна міра свободи індивідів. Право говорить і діє мовою й засобами такої рівності. Ця модель позитивно-правового поля передбачає, що фактично різні люди розглядаються як рівні, незалежні один від одного, вільні індивіди – суб'єкти права, чії взаємовідносини регулюються, вимірюються й «оцінюються» на єдиних «терезах правосуддя» за допомогою загального масштабу, однаковою для всіх мірою. Проте соціальні умови життя, звичайні і звичні стандарти поведінки, місце, яке займає суб'єкт у соціальній структурі суспільства, значно впливають на однорідність позитивно-правового поля.

Проте на тлі позитивного права, норми якого динамічні та змінні відповідно до потреб суспільства, норми природного права виглядають як осередок статичності і незмінності, як такі, що не підлягають переоцінкам та девальваціям.

Якщо позитивне право адаптоване і підлаштовується до вимог часу, природне право – контрадаптивне, тобто змушує нормативні структури

змінюватись відповідно до його вимог.

Спонтанне саморегулювання суспільства за допомогою довіри, співчуття, солідарності, є доповненням і альтернативою правового регулювання.

Інтуїтивне, спонтанне формування суджень і поведінкових установок доповнює раціональне сприйняття і усвідомлення правової інформації, адже, свідомо-раціональне відображення дійсності у правовій реальності є фрагментарним і одностороннім, тобто, виступає етапом вироблення раціональних суджень. Цей етап не варто, ані звеличувати як вищий спосіб пізнання порівняно з розумом, ані заперечувати як перешкоду істинному пізнанню правової дійсності.

У позитивному праві на перше місце висуваються інструменти прагматики. У ньому явно виявляється здатність бути засобом вирішення багатьох соціальних завдань.

У природному праві центральне місце займає мета, якій підконтрольні сфери життя, на яку орієнтується суспільна практика. Ця мета існує сама по собі. Вона не визначається природним правом і здебільшого існує у світі загальнолюдських цінностей [36, с. 20].

До прикладу, у сучасній західній юриспруденції проводиться відмінність між писаним (формальним, державним) правом і неписаним (неформальним, суспільним, громадським, інтуїтивним) правом.

Писане право – це право, створене органом, що наділений владними повноваженнями, на відміну від неписаного права. Очевидно, що дія останнього не є визначеною до моменту його визнання судом. Такі відмінності дозволяють у формально-правовій державі, незважаючи на конституційно-правові зв'язки, неформальні об'єднання між державою і громадянами.

Сутність деформалізації державного права добре проявляється, наприклад, в голландському національному терміні *Beleid*. Йдеться про політику, якої дотримується будь-який суб'єкт публічного права; про

критерії для оцінки діяльності уряду, спільноти, поліції або правосуддя; про аргументи, які використовуються адвокатами, про джерело права – зв'язок між неформальним, інтуїтивним і офіційним правом. Ця політика (Beleid) надає голландській системі життєздатності, адже в іншому випадку, вона б «зламалася» від перевиробництва правових норм.

Окрім права позитивного і природного, нам важливо згадати про право надприродне, або ідеальне, яке постає як комплекс реалій, пов'язаних з пошуками відповідей на питання про те, яким же право повинне бути, яка його ідеальна модель. Це так зване акме правового буття та існування.

На відміну від реального, що активно функціонує у правовому житті як синтез природного і позитивного, ідеальне право – це сфера чистого догматизму, що звернений сам на себе.

Існування сфери ідеального права закономірне і виправдане, адже впродовж багатьох сторіч та тисячоліть людина шукала відповідь на запитання, якими ж повинні бути право та держава як найбільш придатні до життя.

В ідеальному праві яскраво виражена присутність метафізики. Тут людська думка й уява відходять у трансцендентну сферу, апелюють до Вищого Розуму, якому відома істинна досконалість. Людина споконвіків намагається отримати бодай якесь уявлення про ідеальні взірці, на яких можна орієнтуватися у повсякденній діяльності [36, с. 20].

Ідеальне право пов'язане з надлюдськими реальностями, з тими надчутливими першопочатками, від яких відштовхується весь фізичний і соціальний світ. У проблемних сферах ідеального права все відносно і минуче розглядається в зрізі його причетності до абсолютного та вічного [52, с. 54].

З постулатами ідеального права тісно пов'язана проблематика інтуїтивного права. Їх міцно пов'язує метафізика, що відштовхується від тези про те, що ланцюг пов'язаних між собою сутностей права не може бути безкінечним. Більшість мислителів тут сходяться на думці, що повинна

існувати головна опора, певна кінцева й абсолютна основа.

На запитання, чи належить право ідеальне до структури правової реальності, важко відповісти однозначно. Якщо ототожнювати термін «правова реальність» з термінами «правова дійсність» та «правова система», то найімовірніше – відповідь «ні». Проте в контексті метафізичного деонтологічного, інтуїтивного розуміння ідеальне право все ж присутнє в структурі правового життя.

Попри загрозу негативного явища – правового ідеалізму в ракурсі виду деформації правової свідомості, саме воно здатне виховувати побутове і професійне мислення громадян на засадах справедливості, добра, істини, спільного блага, подекуди переплітаючись із правом природним [52, с. 54].

У сфері правотворчості інтуїція також не відмежована від етичних основ та охоче визнає, що відштовхується від уявлень про абсолютний першопочаток, що володіє надземною природою, перебуває там, де ані час, ані простір не має сили, де світ безмежний та безкінечний [36, с. 20].

Досить цікаву концепцію в контексті зіставлення концептів «право» та «закон» як елементів правової реальності пропонує В. Бачинін, вона стосується поділу їх буття та існування. Отож, як відзначає науковець загалом проблематика зіставлення онтоса й екзистенції існує у філософії права з давніх-давен. Філософія вміщує у ці тези абсолютно різне смислове навантаження, що немало важливо в контексті розмежувань основних елементів правової реальності. Скажімо, для буття права характерні: незмінний стан, що не з'являється та не зникає; єдність і неподільність; всюдисущість; безмежність у часі і просторі; автентичність та неподільність; багатоконпонентність; наявність сили, що встановлює гармонію; незалежність; закритість. Водночас для існування закону, можна сказати, характерні: наявність просторово-часових параметрів; присутність у вигляді конкретних фактів та чуттєво-перцептивних проявів; наявність рис унікальності, індивідуальності; множинний характер; динаміка і перманентний рух; змінний характер [36, с. 20].

Буття та існування – взаємопов’язані і взаємонеобхідні один одному як право та закон. Зміст буття розкривається лише в існуванні. Буттю необхідне існування, що надає йому різноманітності форм і предметності. Якщо природне право поширюється в незалежному часі та просторі, є незмінним впродовж багатьох сторіч, то право позитивне перебуває в тісному контакті з конкретною правовою ситуацією і, користуючись підвалинами, що їх закладає природне право, за відповідних умов якраз і повертає останнє до життя.

Щодо буття людини, то у ньому можна виокремити деякі найбільш характерні форми, а саме: – предметно-практичну (людина як фізичне тіло впливає на інші фізичні тіла з метою задоволення певних потреб); – практика соціального творення (неможливість бути людиною поза соціальним оточенням, вижити в ізоляції від інших людей без обміну досвідом); – самотворення, самодіяльність (людина формує свій духовний світ, конструює проекти перетворення світу, прагнучи створити гідне середовище, в якому можна жити і пізнавати світ.

Важливо розуміти, що нема чіткого розмежування між вказаними основними формами буття людини. Науковці-філософи, мабуть, зможуть додати ще й інші форми, але в межах означеного дослідження, ми не вважаємо за доцільне вести активну дискусію щодо доцільності розмежування цих категорій за наявними ознаками, тому, що прагнемо уникати поглибленого філософського спрямування дослідження.

Саме тому, на нашу думку, у філософсько-правовому дослідженні не буде огріхом вживання цих термінів як подібних, синонімів, адже такий підхід не впливатиме на розв’язання поставлених у роботі завдань.

На нашу думку, розмежування права на природне і позитивне зорієнтоване на пошук основ правової реальності в повсякденному житті людей. Загалом існує декілька концепцій щодо співвідношення понять права та закону в загальній структурі правової реальності. Представники існуючих підходів стверджують, що право, правовідносини, правова діяльність

природно впливають на свідомість людей у вигляді певних знань і оцінок, почуттів і звичок, що сукупно утворюють особливу форму суспільної свідомості – правосвідомість. У праві відображаються уявлення окремої соціальної групи або конкретного індивіда не тільки про саме право, але й про інститути держави, що забезпечують існування права: правосуддя, законності тощо. При цьому ступінь розвиненості правосвідомості є одним з найважливіших показників загального правового стану суспільства, його правової культури, а, отже, стану розвитку законодавства.

Відповідно до однієї з позицій, природне право пояснюється як сукупність апріорних моральних вимог, пропонованих позитивному праву, як критична інстанція, що дає моральну оцінку позитивного права з погляду його справедливості чи несправедливості.

Виокремлюють також природне право як необхідну і незмінну основу чинного законодавства, яка не існує поза ним, тобто природні принципи шукали всередині чинного права, що пояснюється реалізуючою в історії надприродною ідеєю права.

Передусім позитивне право як необхідний та істотний аспект прояву загального поняття права містить правові норми. Узагальнено позитивне право можна схарактеризувати як реально існуючий у законах, інших документах, фактично відчутний нормативний регулятор, на основі якого визначається юридично дозволена і юридично недозволена поведінка, а суди, інші державні установи виносять юридично обов'язкові імперативно-владні рішення.

В обох випадках позитивне право розглядають як інституційне утворення, що існує у вигляді зовнішніх об'єктивованих інститутів, формалізованих юридичних норм, виражених у законах, інших загальнообов'язкових нормативних юридичних документах.

Отже, хоч поділ права на природне та позитивне досить умовний, варто визнати, що суть проблеми, яка стоїть за цим розмежуванням, серйозна і глибока.

Відповідно до концепції природного права моральне благо визначає таку морально-правову норму, дотримуючись якої людина може досягти бажаного блага. На відміну від позитивізму, природно-правова концепція спирається не на емпіричний досвід, а на раціональний. Позитивізм визнає за вихідний для наукового дослідження той факт, який можна побачити, почути, доторкнутися. Перенесення емпірично-наукових знань у сферу юриспруденції викликає численні труднощі, зокрема в межах тієї сфери юриспруденції, що має справу з конкретним фактами. Такі факти встановлюються на основі природно-правового підходу та раціоналізму всередині нього [177, с. 118].

Аби остаточно осягнути сутність співвідношення категорій «право», «закон» та «правова реальність», проаналізуємо праці класичних дослідників у цій сфері. Усе це дасть змогу з'ясувати логічний взаємозв'язок цих категорій.

Отож, давньогрецька наука втілила раціонально-логічну домінанту як характерну рису інтелектуальної традиції, а також принцип дихотомії одиничного та загального, принцип публічності та агону, змагальності, рівності всіх перед природним правом.

Загалом римське право – це право приватного мислення, поєднання раціонального-логічного, казуїстичного характеру тощо.

Для середньовічного права характерно було продовжувати розвивати домінанту раціональності.

Схоластика тлумачила право в його коментаторському та інтерпретаційному вигляді. Відбулася побудова канонічного права та діяв принцип примирення одиничного і загального.

У період Середньовіччя спостерігалися два основні підходи до осмислення розбіжностей права та закону: релігійно-натуралістичний та глосаторський і постглосаторський. Яскравим представником першого був Т. Аквінський, який стверджував про існування природного закону – такого, що розглядає людину як особливу істоту, що володіє природженим світлом

розуміння і пізнання. Останнє дає йому змогу розрізняти добро і зло, наділяє людину свобідною волею.

Саме природний закон є відомим правилом та мірилом дій, які або ж підштовхують до дій, або утримують людину від них. Т. Аквінський наголошував на необхідності такого природного закону, який виражав би всезагальне благо, волю й інтереси більшості.

Мислитель наводить таку класифікацію законів: вічний закон – *lex aeterna*; природний закон – *lex naturalis*; людський закон – *lex human*; божественний закон – *lex divina* [4, с. 47].

Якщо природний закон – це вираження природного права, що має на меті внести справедливість та рівність у людське співжиття, то людський закон виражає позитивне право, тобто право, що володіє примусовою санкцією в разі його порушення. Його мета – забезпечити загальне благо людей, тому законом є лише те, що, з одного, боку виражає волю більшості, а з іншого – регламентує людську поведінку лише в її взаємозв'язку із загальним благом. Окрім цього, позитивний людський закон повинен бути прийнятий відповідною інстанцією.

У юридичній антропології багатогранну правову реальність пізнають через людину, яка перебуває в різноманітних зв'язках з правом. Людина тут розглядається як універсум, і її пізнання за допомогою права безмежне, оскільки світ права розвивається разом з людиною.

Отже, не заперечуючи важливості й необхідності позитивістської концепції праворозуміння в процесі формування і розвитку правової системи держави, яка (концепція) спрямована на послідовне втілення уявлення про право як про «наказ суверена» і принцип законності («закон суворий, але це – закон»), зауважмо, що в усі часи розвитку людства у правовій традиції принцип людинолюбства домінував над принципом законності.

Що стосується діяльності глосаторів та постглосаторів, то тут провідну роль відверто відводили позитивному праву. Легістська європейська середньовічна школа змушувала неодноразово нівелювати осіб, що

застосовували право як уявлення про справедливість, та користуватися лише нормами позитивного закону.

Натомість школа постглюсаторів стала відводити більш чільне місце коментарям законів і дещо повернулась до природно-правової спадщини, пропонованої надбанням римської науки.

Природне право вони трактували як вічне, розумне право, що випливає з природи речей, відповідність якому виступає критерієм для відповідності норм позитивного права.

Варто пригадати, що чи не наймасштабніший масив напрацювань у сфері осмислення правової реальності та розрізнення понять права і закону відбувся в період Відродження та Класицизму. У цей час у праві проявляється атомістична домінанта з обґрунтуванням ідеї невідчужуваності прав людини, утвердження концепції суспільного договору. Простежувалася ідея універсалізму, тобто створення норм, що мали б універсальне значення. Правова традиція пронизана була дихотомією одиничного та загального з домінуванням ідеї загального [52, с. 8].

Скажімо, проблематику співвідношення права і закону розробляли: Ф. Бекон, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегель. Наприклад, на думку Ф. Бекона, у будь-якому суспільстві панує або право, або насилля. Проте насилля іноді набуває ознак закону, або той чи інший закон часом більше схожий на насилля як таке, наприклад лихий умисел, підлість, користь, що прикривається іменем закону, його надмірна жорстокість тощо [59, с. 45].

Ф. Бекон зазначав, що закон можна вважати слушним та ефективним, якщо: його зміст точний та зрозумілий; вимоги справедливі; він легко виконується, чи дотримується; погоджений з формою держави; породжує добродійство.

Водночас Г. Гроцій був схильний поділяти елементи правової реальності відповідно до концепції, що панувала в середньовічному суспільстві. Він виділяв внутрішньодержавне право, загальнолюдське право

у вузькому розумінні та загальнолюдське право в широкому розумінні. Внутрішньодержавне право якраз і трактується як позитивне та розглядається з диспозитивної, договірної теорії. Мета такого договору – дотримання права і всезагальної користі. Природне право, на думку Г. Гроція, – це право в широкому сенсі, адже дозволяє людині моделювати свою поведінку відповідно не до приписів, а до власних уявлень про справедливість [102, с. 15].

На факт існування природного права, яке є вічним та безумовним, вказує:

- 1) апіорі, що виражається у виявленні відповідності необхідної кореляції права з розумною суспільною потребою;
- 2) апостеріорі, що вказує на властивість творити правові наслідки.

Необхідність дотримання справедливості як права природного не менша, аніж дотримуватися норм позитивного права, навіть якщо це змушує відмовитись від своїх окремих інтересів, адже подібно до того, як громадянин, що порушує норми позитивного права, підриває основи свого добробуту в майбутньому, так і, порушуючи принципи природного права, особа підриває основи цивілізаційного спокою в майбутньому.

Т. Гоббс, своєю чергою, повертається в осмисленні правової реальності та співвідношення права і закону до надбань римського періоду, тобто відповідно до поділу права на *jus i lex* (див.: [364, с. 45]). Мудрець наголошує на необхідності розрізняти право і закон, оскільки право складається із свободи робити або ж не робити, тоді як закон визначає та зобов'язує до того чи іншого вчинку.

Природне право має свої основні закони: шукати справедливість та слідувати їй; не вчиняти іншому того, чого не хочеш, аби вчиняли тобі; виконувати дані обіцянки.

Для Б. Спінози було характерно вбачати у праві природному не здоровий глузд, а бажання та потуги індивіда, в той час як у праві позитивному, яке вчений іменував громадянським правом, він вбачав

залежність від державної влади, подібно до того як природне залежить від законів природи [350, с. 89].

Б. Спіноза пропонував збалансувати право природне та право позитивне шляхом встановлення «спільного права», яке б уособлювало верховну владу.

На нашу думку, такий підхід наближений до ідеального, адже юридичний позитивізм, нормативне праворозуміння, як відомо, мають значний недолік – фактично відсутній ціннісний вимір права. Однак, мета і сенс людського життя, а також життя й існування людини в державі не можуть пізнаватися суто засобами науки та раціонального мислення. Сміслова організованість буття людини в праві виходить з того, що люди, діючи з певною метою, ставлять перед собою ті чи інші цілі, реалізують їх на основі загальновідомих цінностей, що закріплені в нормативно-правових актах. У сфері позитивного, «писаного», абстрактного і формально визначеного права ціннісна, або ірраціональна, основа правового порядку стає вторинною, її експлікація можлива тільки за умови спеціального ціннісного пізнання. Тим часом панування формального тлумачення права, пріоритету «букви закону» над «духом» у правозастосовній діяльності інколи не дає змоги справедливо вирішити ту чи іншу справу, що призводить до правового нігілізму і до втрати цінності права та нерідко провокує дію сили.

Дж. Локк дотримувався договірної ідеї права, а разом і тези про те, що видавані державою закони повинні неухильно дотримуватися велінь природного закону, який передбачений природженими і невідчужуваними правами і свободами людини. Обов'язковий характер позитивного закону зумовлюється вираженням волі більшості, тобто волі суспільства [193, с. 451].

Для Ш. Монтеск'є характерно досліджувати категорію «дух закону». Адже саме закон визначає момент визначеності в тих чи інших відносинах розумними першопочатками, присутністю раціонального та необхідного. Ця загальна характеристика визначає всі закони без винятку, тобто і незмінні,

такі що діють у світі фізичному, і змінні – зі сфери розумних істот.

Природне право Ш. Монтеск'є трактує як таке, що впливає з властивостей нашого існування. До природних законів він відносить такі властивості як: потреба миру і захисту; наявність засобів існування; потреба спілкування та життя у групі. Позитивні закони, своєю чергою, уособлюють об'єктивний характер справедливих відносин, адже справедливість передусе закону позитивному, а не вперше ним створюється (див.: [175, с. 56]).

Ж.-Ж. Руссо як нікому іншому імпонувала договірна теорія організації соціоправового життя. Перехід норм від природного до нормативного також в нього мають договірний характер. Основна роль договірної теорії тут виявляється в організації людей у суверенний народ [319, с. 173]. Автор наголошує, що природне право є першоосновою та впливає із самої природи людини, проте в організованому суспільстві правовий статус особи визначається все ж не природним правом, а законом. Закони тут розглядають як необхідну передумову громадянської асоціації та співжиття.

Значний внесок у розгляд зазначеної проблематики здійснив також Г. Гегель, пропонуючи визначення права як безчинства однієї особи, що не перешкоджає безчинству іншій. Сенс права, на його переконання, проявляється у спроможності організувати безчинство так, щоб воно вміщалося в загальнозначущі рамки [83, с. 35].

Отож, у гегелівській філософії об'єктивного духу відносини права і свободи опосередковуються через вільну волю, яка, своєю чергою, є свободою в усіх перипетіях діалектичного розвитку ідеї права. Розум, на основі якого існує держава, також реалізує себе як волю – через діалектику вільної волі. Іншими словами, свобода становить субстанцію й основне визначення волі: вільне і є волею; свобода дійсна як воля, як суб'єкт. Відзначимо, що у філософії Гегеля мислення і воля відрізняються одне від одного не як дві різні можливості, а лише як два аспекти – теоретичний і практичний – однієї і тієї самої здатності мислення.

Дійсно свобідною і справжньою воля стає лише тоді, коли її зміст

тотожний з нею. Трьома основними формами конкретизації поняття свободи і права виступають у Гегеля абстрактне право, мораль і моральність. У сфері абстрактного права воля безпосередня й абстрактна; у сфері моралі право суб'єктивної волі виступає у своєму ставленні до загального – до права світу, і, нарешті, у сфері моральності досягається синтез двох попередніх абстрактних елементів.

Г. Гегель розглядає також питання морального наповнення закону. Саме цьому автору вдається вибудувати традиційну структуру розуміння права у вигляді: права як свободи, тобто ідеї права; права як певного ступеня і форми свободи, тобто особливого права; 3) права як закону – позитивного права. Щодо останнього, то автор зазначає, що право є позитивне завдяки своїй формі, своєму змісту (національний, історичний характер, доцільність та необхідність) та силовому характеру.

Якщо природне право Г. Гегель розглядає як відгалуження народного життя, то позитивне, або документальне, право вважає дещо формалізованим.

Отже, є підстави для висновку, що в гегелівській філософії права йдеться про право і закон в їх розвиненій формі. Всі ж інші випадки і ситуації співвідношення права і закону, що ще не розвинулися до ідеї свободи, є поза увагою мислителя, він не піддає їх філософському та логіко-понятійному аналізу.

Схожі ідеї також культивували Й. Фіхте, І. Кант та ін. Класичні мудреці філософської та філософсько-правової науки наголошують на розрізненні права і закону та їх належності до правової реальності як феномену. Ми погоджуємося з такою тезою. Адже вже багато століть тому культивувалася думка про симбіоз, дихотомію права та закону, що у взаємодії і творять правову реальність.

Проблема розрізнення права і закону розкривається в теоретичній спадщині Канта в контексті співвідношення права і моралі. Його морально обґрунтований закон за своєю суттю є розумним правом, продиктованим трансцендентальною ідеєю. Це означає, що йдеться не про суще, а про

належне, що відповідає ідеї розуму і такому, що підлягає практичному здійсненню цивільно-правового стану. Концептуальна спільність моралі і права, у кантівському трактуванні, виражається в тому, що обидва вони є правилами належного, продиктовані ідеєю розуму [143]. При цьому специфіка моралі в тому, що вона вимагає автономного встановлення та виконання обов'язку заради самого обов'язку – незалежно від будь-яких зовнішніх розрахунків, втручань, нагород і преференцій.

Залежно від характеру мотивів, що визначають ставлення людини до вимог морального закону, Кант розрізняє моральність і легальність, а відповідно, й моральні та легальні вчинки: у першому випадку діяння продиктовано суто моральним мотивом і відбувається заради самого ж морального закону, у другому – дія зумовлена іншими мотивами, але вимоги морального закону при цьому не порушуються. На думку Канта, лише моральне діяння є істинно добрим, інакше його узгодженість з моральним законом може виявитися випадковою та сумнівною, тобто аморальний привід хоч і може викликати іноді відповідні закону вчинки, але частіше призводитиме до вчинків, що суперечать закону. Своєрідним продовженням цього судження філософа є його ідея про те, що нерозуміння доброго предмета визначає й уможливорює моральний закон, проте лише моральний закон визначає і робить можливим поняття доброго [144].

Зауважимо, що представники антропології права попереджають про новий парадокс сучасності: що більше розвивається право, то менше стає істинного права. Юристи не уявляють собі живого, природного права, вони задовольняються суто технічним правом, що призводить до деморалізації правосвідомості.

На нашу думку, гіпертрофовані уявлення про роль права і закону в житті людини виходять, насамперед, від держави. Сучасна ідеологія держави оснований на культивуванні правової домінанти в суспільному й державному житті. Натомість важливо, щоб держава «відштовхувалася» від природно-правових ідей формування і функціонування суспільства і на їх

основі «творила» позитивне право. Причиною несприйняття або ж неналежного сприйняття населенням держави позитивного права, закону є його відмежування як нормативної системи від його ж природної і моральної основи.

Розбіжність правового мислення, поведінки, розуміння юридичних норм фіксується саме в антропологічній парадигмі, що позбавлена універсальних критеріїв правової раціональності. Те, що для юриста з домінуючим позитивістським мисленням може здатися правовим архаїзмом, для юриста-антрополога є свідченням самотутнього правового порядку.

Щось на зразок категорії та її властивостей, за допомогою індукування-дедукування з права та закону можна отримати правову реальність, а з правової реальності – право та закон.

5.2 Законність як шлях матеріалізації ідеалу правової реальності у громадянському суспільстві та демократичній державі

Процес формування громадянського суспільства та правової держави, як і будь-які інші правові процеси, розгортається, безперечно, в площині правової реальності. Постає запитання, яким же є механізм побудови громадянського суспільства та демократичної держави в розуміння законослухняності. Спробуймо сконструювати ситуацію саме у вимірі правової реальності.

Громадянське суспільство та правова держава – це два взаємозумовлені процеси. Важко однозначно сказати, що було перше, втім, найімовірніше, саме громадянське суспільство дає передумови для конструювання правової держави, а законослухняність тут виступає принципом, режимом та гарантією їх забезпечення.

На нашу думку, бінарне поняття громадянського суспільства та правової держави, а також принципу законослухняності варто розглядати в універсумі правового порядку, адже це поняття більше тяжіє до

природно-праворозуміння, на відміну від терміна «законослухняність», який ілюструє позитивістське розуміння.

Будь-яке вчення щодо належного стану суспільства і механізмів його регулювання буде цілком релевантним щодо праворозуміння. Річ в тому, що право, правовідносини, правова діяльність природно впливають на свідомість людей у вигляді певних знань і оцінок, почуттів і звичок, що сукупно утворюють особливу форму суспільної свідомості – правосвідомість. У праві відображаються уявлення окремої соціальної групи або конкретного індивіда не тільки про саме право, але й про інститути держави, що забезпечують існування права: правосуддя, законності тощо. При цьому ступінь розвиненості правосвідомості є одним з найважливіших показників загального правового стану суспільства, його правової культури.

Отож, під терміном «правовий порядок» ми об'єднуємо високоорганізоване громадянське суспільство в дії, панування права та спрямованість на правову державу.

Щодо такого компонента, як громадянське суспільство, то варто вказати на те, що ним є сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею [249, с. 145].

Немає потреби спеціально доводити, що сучасні уявлення про громадянське суспільство – це результат їх тривалої еволюції в історії філософської, політичної та правової думки. Саме цим пояснюється їх різноманіття і суперечливість [188].

Можна виділити дві основні традиції в дослідженні громадянського суспільства, що інтерпретують його сутність, і, відповідно, два різні трактування самого поняття: квалітативна та локальна. Якщо перша характеризує якісний стан життя суспільства, фіксує такий рівень його розвитку, коли воно стає громадянським, то друга – кваліфікує громадянське

суспільство як сферу особливих, специфічних відносин в загальній структурі соціальних процесів, зв'язків і явищ.

Донедавна традиційною вважалася квалітативна думка, згідно з якою громадянське суспільство з'являється одночасно з виникненням приватної власності і держави. На сучасному етапі розвитку науки про право і державу такий підхід нівелюється. Поняття «громадянське суспільство» застосовується для характеристики певного стану суспільного життя й ототожнюється з державою особливого типу, в якому юридично забезпечені і політично захищені основні права і свободи людини, тому воно й може вважатися цивілізованим, тобто громадянським суспільством.

Друге тлумачення громадянського суспільства пов'язане з розумінням його як певної сфери суспільного життя, сегмента цілісної суспільної архітекτονіки, тобто сфери позадержавних відносин і структур [104]. І тут також можливі його різні варіації, а саме розуміння громадянського суспільства як суспільства загалом, як його особливої частини, як соціальної характеристики його членів тощо.

Отож, у першому своєму значенні, громадянське суспільство означає сферу приватного життя людей, що непідконтрольна безпосередньо державі. Це, скажімо, відносини приватної власності, майнові, спадкові, сімейні та родинні відносини. Тобто зміст терміна «громадянський» пов'язаний тут з поняттями «громадянство» і «громадянин»: перше позначає правове становище громадян в державі або їх правову належність до держави, а друге – людину як члена певної держави.

Друге значення терміна «громадянський» вказує на наявні в суспільстві відмінності між громадянським та церковним життям, тобто означає світський, нецерковний спосіб життя, а також все те, що здійснюється на відміну або паралельно з церковними обрядами, наприклад, «громадянський шлюб».

Таке розуміння громадянського суспільства охоплює ту сферу суспільного життя, яка представлена, в основному, альтернативними

структурами, що мають місце і в самій державі, і за її межами. Хоча таке розуміння терміна «громадянський» не поширене.

Третє значення поняття «громадянський» пов'язане з морально-етичною оцінкою поведінки людини як громадянина, тобто характеризує свідомого й активного члена суспільства. Таке значення поняття, очевидно, має ідеологічне забарвлення, що довгі роки в нашій країні було приводом для політичних спекуляцій.

Наведені вище поняття характеризують громадянське суспільство як автономну і багато в чому стихійну силу, здатну зруйнувати або зберегти усталений соціальний порядок, уособленням якого виступає державний лад. Громадянське суспільство найчастіше розглядається як один з атрибутів цивілізації. Громадянське суспільство і держава розмежовують суспільне життя на дві відносно самостійні, але, разом з тим, взаємозалежні сфери – громадянську і державну. Однак цей поділ є дещо умовним, адже насправді зазначені сторони суспільного життя перебувають у діалектичній взаємодії і, за певних обставин, здатні переходити одна в одну, у цьому сенсі держава може розглядатися як офіційне вираження громадянського суспільства й інтересів людини.

Громадянське суспільство можна характеризувати одночасно в кількох семантичних аспектах. Скажімо, його визначають як форму спілкування або, іншими словами, форму суспільних відносин, а в іншому аспекті – як суспільну організацію або соціальну систему, що є цілісним феноменом суспільного буття. Отож, поняття «громадянське суспільство» відображає цілісність суспільного життя людини щодо держави. Як наслідок, воно охоплює всю сферу суспільних, тобто господарських, сімейних, правових та інших зв'язків між людьми, а також їх об'єднання й інститути, що реалізують найрізноманітніші потреби, інтереси і цінності людини.

Вдалим є підхід, за яким громадянське суспільство – це певний суспільний простір, у якому люди пов'язані і взаємодіють між собою незалежно ні один від одного, ні від держави.

Початок формування громадянського суспільства в державах західної цивілізації окреслюється періодом Відродження, попри те, що його ознаки зауважувалися ще в період Античності.

Змістом функціонування громадянського суспільства є максимальна реалізація правового статусу особи, тобто всі особи приватного і публічного права в межах громадянського суспільства повинні максимально дотримуватися, виконувати та використовувати комплекс своїх прав та обов'язків, а компетентні й уповноважені на те особи – максимально коректно й ефективно застосовувати право.

Процеси правового усвідомлення дійсності тими чи іншими суб'єктами суспільного життя не можуть бути правильно зрозумілі, якщо не розкрити властивих їм суперечностей. Наприклад, відображення в праві інтересів і потреб суспільства чи окремої людини говорить не тільки про відповідність, а й про певне протистояння цих інтересів і потреб. Це протиріччя є рушійною силою в розвитку правових явищ у демократичному суспільстві. Залежно від того, чи упорядкує людина свої особисті інтереси й потреби відповідно до суспільних, визначається спрямування її поведінки (правомірна чи неправомірна), а також ступінь усвідомлення принципів, ідей існування права. Тому наявність твердих, стійких правових переконань людини проявляється під час вирішення цієї об'єктивної суперечності, коли людина, знаючи зміст правової норми, бачить у ній засіб задоволення і своїх, і суспільних потреб та інтересів, усвідомлює її соціально значущі цілі і проявляє стійкість щодо протиправної поведінки. Зі свого боку, закон, відображаючи інтереси й потреби суспільства і людини, прагне до максимального приведення їх у відповідність до вимог природного права, сприяючи всебічному і гармонійному розвитку кожної людини.

Отже, суспільно-правомірна активність людини у громадянському суспільстві полягає у глибокому засвоєнні правових знань, моделюванні стійких правомірних переконань, соціально активній поведінці людини. Суспільно-правомірна активність людини у громадянському суспільстві

залежить від наукової обґрунтованості, достовірності і глибини набутих людиною знань про право й суспільно-правові явища з подальшим практичним застосуванням цих знань, а також від ступеня сформованого ціннісного ставлення у вигляді почуттів поваги, довіри до права.

Умовно слід виокремити історичну періодику становлення громадського суспільства як феномену сьогодення:

I період – процес виникнення передумов розвитку громадянського суспільства, і власне правового, і економічного, соціального, політичного зразка. До таких передумов можна віднести, зокрема, економічну, соціальну та політичну основу.

Політичною основою можна вважати наявність демократичного режиму та правової держави як станів, що гарантують кожній особі вільний доступ до правосуддя та можливості брати участь у всіх без винятку державних та громадських справах, а також недопущення будь-якого вияву дискримінації.

Економічною основою забезпечення громадянського суспільства можна вважати усталеність ринкових відносин, запобігання зловживанням та корупції, наявність добросовісної конкуренції, непорушність умов економічної концентрації тощо. Хоча, звісно, правилом номер один тут виступає багатоманіття форм власності, яка стає рушійною силою особи до цілеспрямованої результативної активності і, як наслідок, конструктивних перетворень.

Соціальною основою громадянського суспільства постає динаміка його структури, що постійно еволюціонує та змінюється, соціалізаційні перетворення, глобалізаційні зміни тощо.

II період припадає на формування громадянського суспільства на основі закріплення панівних принципів права, таких як рівність, політичні права, економічні свободи.

III період – еволюція постіндустріальних процесів, пов'язаних із НТР, механізацією виробничих процесів, економічним різноманіттям та

прогресом, менеджеризацією управлінських процесів тощо [309, с. 266].

Історично доведено, що громадянське суспільство усвідомлювалося і реально формувалося як всебічно цілісна культурна форма суспільного буття, яка здатна «об'єднати» в ідеальну форму співіснування людину і державу.

Сучасною наукою модель громадянського суспільства найбільш повно розроблена в межах двох основних підходів: формаційного і цивілізаційного.

Одним з основних постулатів концепції громадянського суспільства є безапеляційне й абсолютне визнання того, що держава як інституція існує для того, щоб служити інтересам кожної конкретної особи зокрема та панівної частини суспільства загалом. Держава має діяти лише в межах закону та не виходити за його демаркаційні лінії практично за жодних, навіть благих потреб.

Стан взаємовідносин між державним апаратом та громадянським суспільством характеризує прогрес, безпеку і благоденство. Зрештою, лише громадянське суспільство є і автором, і запорукою конструювання правової держави.

Поширеним є трактування громадянського суспільства як громадської чи суспільно-приватної сфери, яка знаходиться між людиною і державою та виконує функцію об'єднання громадських і приватних інтересів. По суті, його можна трактувати як комунікативний процес між громадянином і державою, який набуває в сучасних умовах форми особливого «інтерсуб'єктивного дискурсу» або «комунікативної раціональності». Саме таку «змішану» модель громадянського суспільства знаходимо у працях Ю. Габермаса, який розглядає громадянське суспільство, по-перше, як сферу інтеракції (безпосередньої особистісної взаємодії) та комунікації автономних і таких, що вільно самовизначаються, індивідів, по-друге, як сукупність недержавних і позаекономічних (культурних, професійних, церковно-релігійних, спортивних тощо) спільнот, що формуються спонтанно і на добровільних засадах. Саме тут, вважає Ю. Габермас, формуються думки, ідеали, цінності й орієнтації людини [77].

Окрім цього, громадянське суспільство постає запорукою існування та розвитку неурядових організацій, вільнодумства, соціального багатоманіття, водночас й унеможлиблює надмірну централізацію, узурпацію влади, різні форми зловживань.

Історично доведено, що громадянське суспільство усвідомлювалося і реально формувалося як всебічно цілісна культурна форма суспільного буття, яка здатна «об'єднати» в ідеальну форму співіснування людину і державу.

Сучасною наукою модель громадянського суспільства найбільш повно розроблена в межах двох основних підходів: формаційного і цивілізаційного. Для аналізу окремих явищ громадянського суспільства застосовують також культурологічний або культурно-антропологічний підхід.

Що стосується двох наступних складників правового порядку, тобто режиму панування права, що забезпечує функціонування правової держави, то тут неможливо не згадати про їх забезпечення засобами законності та правомірності. Зрештою, саму сутність поняття не лише правового порядку, а й демократії формує якраз ядро, що має назву розвиненого громадянського суспільства.

Законністю є сукупність вимог, гарантій, що забезпечують порядок у державі. Зміст законності полягає в необхідності суворого, абсолютного й конкретного дотримання всіма без винятку суб'єктами права усіх приписів закону та інших нормативно-правових актів.

Принцип законності проявляється у двох взаємопов'язаних вимогах: 1) діяти відповідно до положень нормативно-правових актів; 2) проявляти ініціативу задля забезпечення панування права.

Поняття законності, правомірності та дисципліни пов'язані між собою, іноді їх навіть синонімізують. Втім, термін правомірність розкриває зміст природно-правового виміру порядку, термін законність – зміст позитивно-правового розуміння; термін дисципліна часто зводиться до діалектико-матеріалістичного відтінку того ж явища [119, с. 210].

Водночас законність і дисципліна тісно пов'язані між собою, адже

дисципліна вимагає неухильного і точного виконання усіма членами приватного та публічного права поставлених перед ними суспільних завдань і функцій та дотримання встановлених правил і порядків.

Законність же має на меті забезпечити захист прав і свобод громадян, їх правовий статус. Загалом варто згадати, що існує система заходів забезпечення режиму законності як запоруки правового порядку. Такі гарантії можна визначити як позитивні об'єктивні умови, що сприяють підвищенню рівня розвитку суспільства, добробуту народу, а також спеціально-юридичні засоби забезпечення цього принципу. До останніх варто віднести вимоги: чіткості й конкретності норм чинного права; ефективності санкцій, що захищають ці норми; виконання правосуддя; здійснення нагляду органами прокуратури та діяльність різноманітних контрольних органів, а також здійснення контрольних функцій безпосередньо громадянами – або вигляді громадського контролю, або у формі звернень до органів державної влади чи місцевого самоврядування із заявами, пропозиціями і відповідними скаргами [236, с. 207].

Щодо правової держави, як «середовища» існування законності, то, не вдаючись до теорій та проблем виникнення, розвитку, а також оминаючи проблеми в підходах до термінології, зазначимо, що історія розвитку філософсько-правової думки свідчить, що для правової держави, звичайно ж, потрібно, але не достатньо, щоб усі, зокрема й сама держава, дотримувались законів. Важливо, щоб ці закони були правовими, щоб закони відповідали вимогам права і загальної, необхідної форми, і рівної міри (норми) свободи людини. Для цього потрібна така держава, яка виходила б з принципів природного права при формуванні законів і втіленні їх у життя, та й загалом, в процесі здійснення всіх інших функцій.

Отже, правова держава припускає взаємозумовлену і взаємодоповнювальну єдність панування права і правової форми організації політичної влади, в умовах якої визнаються і захищаються права і свободи людини та громадянина. Тут варто акцентувати увагу на ключовій

відмінності права і закону: закон цілком може бути не правовим, якщо він порушує основоположні принципи права (рівність, свободу, справедливість) і якщо в ньому містяться ідеї «неповаги» до природних прав і свобод людини.

Саме тому першим принципом правового стану держави оголошується безумовне дотримання невіддільних прав і свобод людини, які є «над» будь-яким нормативно-правовим актом держави. Окрім того, навіть всесильна державна воля повинна бути обмежена законом. У цьому й полягає суть верховенства закону: право загальнообов'язкове для всіх.

На загал система спеціально-юридичних засобів забезпечення законності в демократичному суспільстві має будуватися на принципах стримувань і противаг для ефективності взаємного контролю.

Законність як принцип та як режим здатна реалізовуватися повною мірою тоді, коли існує чіткий розподіл гілок влади, при тому в них відсутні будь-які зловживання та впливи одна на одну. На практиці цей принцип може бути реалізований, коли кожна ієрархія органів функціонує в межах відповідної субординації та належної взаємодії з іншою гілкою, що не меншою мірою зацікавлена в дотриманні приписів законів і недопущення будь-якого виду зловживань.

Кожна гілка має достатні засоби контролю одна за одною, проте їхня діяльність здебільшого базується на компромісі й пошуку оптимальних шляхів узгодження інтересів [124, с. 6].

Правовий порядок має структурне буття в межах правової реальності, тобто він є дійсним феноменом правового життя. Мікрофеномен правового порядку в загальній структурі правової реальності перебуває в тісних корелятах із суміжними, уже розглядуваними вище, категоріями – правовою дійсністю та правовою системою.

У юридичній науці існує поділ основних теорій походження правового порядку: класичні теорії, некласичні теорії і постнекласичні теорії.

Класичним теоріям правового порядку властива концепція щодо позитивістського його бачення. Воно є основним в межах його класичної

теорії. Суть теорії полягає в тому, що правовий порядок – це результат реалізації правових норм, а тому його близькість із законністю є очевидним та логічним фактом.

У цьому випадку термін «правовий порядок» ототожнюється з розумінням законності, тобто це розуміння правового порядку у вузькому розумінні.

Некласичні теорії правового порядку дещо ускладнюють методологічні межі вивчення цього явища. У цьому прошарку некласичного сприйняття правового порядку має місце певна інтеграція його сенсів. Його осмислення розглядається крізь призму феномену, що володіє єдиноцілим «ядром», яке постає як його базис, але не обмежується ним.

До некласичних теорій правового порядку відносяться: етатистська, інституціональна, лібертарно-юридична, персоналістична, неопозитивістська [22, с. 17].

Постнекласичні теорії правового порядку концентруються навколо синергетики правового порядку. Правовий порядок тут не розглядається як лінійний, об'єктивований в явищах та процесах феномен, порядок – це складна система, що породжує сама себе і розвивається нелінійно, в кожний окремий момент часу, у результаті кожної події порядок творить нові умови свого ж існування.

Порядок – це нестабільний стан, один з різновидів хаотичного, неупорядкованого буття. Порядок мислиться лише як один з можливих випадків хаосу, а тому йому властиві всі риси хаосу [22, с. 18].

Основні вектори розуміння правового порядку можна сформулювати так. Концептуалізація ідеї «правовий порядок – цінність» у контексті соціосинергетичної парадигми може розкриватися за такими напрямками: 1) правовий порядок постає перманентною властивістю правового життя, що протистоїть аномічним суспільним станам. Отже, правовий порядок є вагомим у зрізі, цінним настільки, наскільки він дозволяє нівелювати негативний вплив ентропії на соціум; 2) правовий порядок є аксіологічною

структурою, позаяк може осмислюватися як система цінностей правового життя. Правовий порядок є цінним настільки, наскільки міцно в ньому зосереджені правові ідеали, цінності і принципи; 3) правовий порядок є цінним настільки, наскільки він відповідає стану правової гармонії; 4) правовий порядок концентрує в собі синергетичні першопочатки. Цінність правового порядку полягає в тому, аби дислокації ентропії й еволюції збігалися з атракторами суспільного розвитку [22, с. 17].

Правовий порядок є своєрідною конструкцією, у якій складові елементи нижчого рівня де-факто уособлюють та дублюють складові елементи вищої за ієрархією системи – правової системи.

Правовий порядок заведено розглядати як особливий суспільний стан, що існує навіть поза законослухняністю, адже він вміщує не лише приписи та норми права, але й ідеали, цінності і принципи правової сфери, а також і міжперсональні та міжінституційні зв'язки й комунікації того чи іншого суспільства, певного простору й періоду.

Окрім цього, поняття правового порядку тісно пов'язане з поняттям порядку соціального – провідного принципу цивілізації, головна вимога якого до власних підсистем, зокрема й до підсистеми порядку правового, є підкорення існуючим нормам і законам, відповідність заданим зразкам. Цивілізаційній системі потрібне регулярне, ритмічно-педантичне відтворення наявного порядку для того, аби успішно виконувати свою репродуктивну роль. Для цього створюється низка соціальних інститутів, які не допускають безладу, підтримують соціальний порядок – система державної влади, правові інститути, політичні організації.

На думку Т. Парсонса, соціальний порядок є функцією соціальної системи, що відокремлена в соціальній підсистемі і перебуває в динамічних відносинах з власним оточенням. Стабільність соціального порядку визначається стабільністю відносин соціальної системи зі своїм оточенням та її здатністю нівелювати збурення цього оточення [272, с. 746]. Таким оточенням для будь-якої соціальної системи виступає система трьох

соціальних підсистем дії – дії культурної системи, системи особистості (політичні системи) та системи поведінкового організму (економічні).

У нас час акцентується на необхідності вдосконалення вчення і про соціальний порядок загалом, і про правовий порядок зокрема, як необхідної умови стабільності суспільного організму. Це, зокрема, простежується в працях І. Гавриленка, О. Зайчук, М. Козюбри, О. Копиленка, А. Крижанівського, Ю. Крисюка, П. Мельника, П. Недбайла, М. Недюхи, Н. Оніщенко, Н. Панаріної, М. Панова, В. Сіренка.

Втім, як вказує А. Ступак, порядок виникає там, де між різними речами або суб'єктами утворюються стійкі, надійні, продуктивні зв'язки, що скріплюють їх у єдину цілісність, яка успішно функціонує. Сукупність цих зв'язків утворює чітку структуру, конфігурація якої позначена відбитком функціональної доцільності.

В основу природного порядку покладені об'єктивні закони природи, що функціонують незалежно від волі і бажань людей. Проте соціальний порядок, його встановлення і підтримування вимагають активних людських зусиль [354, с. 107].

Отже, соціальний світ разом з частиною природного середовища, яка залучена людьми в їх життєдіяльність, становить сферу соціального порядку. Це означає, що основним урегульовувальним аспектом у цьому випадку є люди. Разом з тим, будь-яке припинення людської діяльності щодо підтримки або зміни порядку призводить до розладу соціального життя.

Якщо говорити про основні запуруки й передумови і соціального, і правового порядку, то це такі:

- 1) забезпечення загальної соціальної стабільності і безпеки права та інших видів соціальних норм;
- 2) захист громадян, суспільства від різноманітних виявів агресії, насильства, наслідків деструктивних конфліктів;
- 3) гарантування впорядкованості суспільних відносин.

Будь-який соціальний порядок повинен виглядати і працювати як

упорядкована система, «здоров'я» якої, її рухливість та життєздатність, прогресивність залежать від засвоєння кожним моральних та правових норм.

Зокрема, норми, особливо правові, складають зовнішній, видимий порядок, а цінності, від яких норми похідні, – невидимий, внутрішній.

Видимі частини порядку, тобто певні організації, структури, установи, можуть змінюватися й коригуватися завжди. Видимий порядок – це форма. Сутністю будь-якого соціального порядку є зміст духовної культури людей, яка складає гуманістичний вимір прогресу.

Порядок є незмінною умовою соціального прогресу, а прогрес є метою порядку. Саме порядок є певним чином урегульованим соціальними нормами станом суспільних відносин. Соціальні та правові норми постають як моделі належної поведінки, що містять інформацію про соціальні цінності і певний порядок взаємовідносин у суспільстві.

Стабільність соціального порядку визначається стабільністю відносин соціальної системи. Основним елементом соціальної системи є людина, яка має найбільший діапазон вибору поведінки.

Однозначно, одним з найбільш важливих шляхів формування правомірного прояву діяльності людини у суспільстві через ціннісне збагачення її свідомості є вдосконалення механізму правового регулювання та правового захисту.

Зауважимо, що потрібно створювати за допомогою належних юридичних та інформаційних засобів таку ситуацію, коли для людини дотримання норм права буде значно вигіднішим, ніж їх порушення. Важливо посилити юридичну гарантованість правових засобів, підвищити рівень ймовірності в досягненні цінностей і, відповідно, знизити рівень ймовірності негативного результату. Механізм правового регулювання діяльності людини повинен бути суспільно ціннісним за своїм характером, діяти в режимі найбільшого сприяння у здійсненні законних прагнень людини, зміцнення її правового статусу.

Важливим фактором соціального порядку постає право, що покликане

забезпечити соціальну стабільність та безпеку за допомогою норм права. Проте лише той соціальний порядок забезпечує стабільність і безпеку та прогрес, який передбачає побудову системи загальнолюдських цінностей, зокрема: цінностей людського буття, поваги до традицій, турботи про ближніх, інших підвалин цивілізаційного розвитку [354, с. 109].

Отже, правовий порядок розглядається як мікрофеномен, що співіснує з онтологією й деонтологією усіх правових явищ, відповідаючи на питання не лише про те, якими є ті чи інші правові явища, але й якими вони мають бути.

Регулятивна функція права нівелюється, і те, що раніше здавалося правильним, сьогодні вже не виглядає таким. Зокрема стан аномії (суспільної, правової) призводить до того, що практично будь-яку норму права, будь-яку цінність, яку воно захищає, більшість суспільства ставить під сумнів. Правова активність населення падає, рівень порушень закону зростає, право стає засобом політичної та економічної боротьби, а не ідеалом, втрачається «сприйняття» норм позитивного права, за недотримання і за невиконання яких настає відповідальність, а це є важелем впливу на людину з боку держави. Що можна говорити за таких обставин про норми природного права, дотримання яких забезпечуються внутрішнім переконанням, совістю і моральними принципами людини? Ці норми, практично, ігноруються людьми, хоч є і такі люди, котрі всупереч обставинам не змінюють власних морально-ідейних переконань, не порушують суспільного і правового порядку.

Ми акцентуємо увагу на такому стані суспільства тому, що сьогодні багато країн світу, зокрема й Україна, перебувають або виходять з такого стану в процесі власної еволюції. Аномія неминуха при переорієнтації суспільства на інші моральні, економічні, політичні та правові цінності, у ситуаціях економічних і політичних криз, воєн, революцій, змін ладу і форм правління тощо. Це своєрідна криза цінностей суспільства, що неминуче призводить до зміни правосвідомості людей, переорієнтування її на

правомірне світосприйняття на основі суспільних інтересів та потреб.

Примусова сила закону є не що інше, як модель суспільних відносин, зовнішнє обмеження можливостей індивідів. Розглядаючи аномію як суспільно-правовий конфлікт, потрібно визнати, що це явище може призвести до «революційних дій» з боку незгідних із цінностями, нормами закону, якщо правова свідомість, зустрічаючи опір інститутів, що захищають закон, не знаходить інших шляхів перетворення політичної та правової системи.

Вплив суспільної аномії на правові цінності потрібно розглядати як кризу правової та політичної систем загалом, їх основних цінностей, у якій право вже не може підтримувати єдності в суспільстві, і тому, щоб уникнути неправомірної діяльності людини, потрібно звертатися до природно-правових цінностей. Відсутність відчуття належності людини до суспільства і держави, відчуття справедливості закону призводить до втрати людиною відчуття морального обов'язку і відповідальності перед вищою божественною силою. Людина починає скептично ставитися до правових цінностей і її єдиною релігією може стати філософія заперечення істини.

Особливість ціннісного виміру правового порядку апелює до концепту «правовий простір», де здійснюється конкретизація ідеалів, цінностей та принципів правового життя.

На нашу думку, правовий порядок – це певним чином організована та врегульована правовими принципами і нормами права властивість правового життя, що проявляється в пануванні права всередині суспільства конкретно визначеного часу та простору.

Правовий порядок, функціонуючи як синтез правових цінностей і норм права, становить собою синергію всього справедливого. Усе це, звісно, корелює з досягнутими правовими цінностями конкретного суспільства та його історико-просторовими особливостями.

Синтез правових цінностей відбувається і на рівні конкретної особи, формуючи в неї зумовлений рівень правосвідомості та правової поведінку

(здебільшого формуючи настанову на правомірну поведінку), і на рівні колективів та суспільств.

Правовий порядок існує не лише в розрізі цінностей, але й має розвинену зовнішню структуру на рівні норм права.

Правовий порядок постає правовою цінністю водночас. Він має бути неминучим перманентним станом суспільного життя. Саме тому він є не лише нормою-принципом, але й декларативною нормою – нормою-метою, до якої намагається сягнути будь-яке суспільство, що перебуває на шляху розбудови правової держави і громадянського суспільства. Його повномасштабне втілення – мета будь-якої правової системи.

Цінність правового порядку зводиться до властивості правової реальності, а разом з тим і до ідеалу, цінності, гарантії та принципу правового життя цієї правової реальності, в якій одвіковична ідея справедливості висувається на перший план.

Отже, основними передумовами виникнення антиціннісної правосвідомості, що призводить до неправомірної діяльності людини у державі, є недоліки взаємодії людини з навколишнім світом, з іншими людьми, а також аномія правових цінностей і на рівні індивідуальної, і на рівні масової свідомості.

Як бачимо, на першому місці в сучасному демократичному державно-правовому суспільстві «дієвим» виявляється саме природно-правовий ідеал. Позитивно-правові цінності, якщо під ними розуміти цінність закону, без сумніву, важливі, але цивілізаційний розвиток людства доводить, що дуже часто такі цінності, за умови, що вони претендують на абсолютність, призводять до кризово-катастрофічних станів у суспільстві, і людина, намагаючись вийти з такого стану існування, неодмінно повертається до природно-правового ідеалу, через певні реформи і зміну власної діяльності.

Найскладнішими для сприйняття людиною є реформи у морально значущих сферах суспільного й особистого життя людей. Ці сфери пов'язані із сімейними цінностями, біоетичною нормативною системою, правами

людини у сфері біомедичних технологій тощо. Розв'язання нових проблем за допомогою традиційних підходів позитивного права є малопродуктивним, тому сучасне право мусить шукати відповідь на них у тісній співпраці з антропологією, релігією, філософією, медициною тощо, адже сьогодні проблеми права, людини у праві, її поведінки тісно переплелися з питаннями моралі і справедливості, свободи і природно-правової відповідальності людини.

Концентруючи в собі ідеали правової держави та громадянського суспільства за умови законслухняності, правовий порядок стає бінарною основою спрямування правової реальності у згаданому напрямку.

Отже, під правовою реальністю розуміється сукупність правових явищ, що розвиваються або розвивалися в суспільстві, містить об'єктивний і суб'єктивний компоненти.

Розуміння правової системи як складової правового життя суспільства наявно у дослідженнях А. В. Малько, А. Є. Михайлова, І. Д. Неважжай. Вони вказують: «правова система виступає лише складовою нормативно-впорядковувальної частини правового життя, бо останнє поняття ширше першого. Правова система створює умови для нормального протікання правового життя, забезпечення його стабільності, нейтралізації і витіснення з нього негативних юридичних наслідків» [101, с. 79]. Таким чином, правова система лежить в основі правового життя суспільства. Отже, зазначаючи про співвідношення понять «правова система» із синонімічними поняттями «правова реальність», «правова дійсність» і «правове життя», можна стверджувати, що правова система входить у зазначені категорії, виступаючи частиною, що охоплює правомірні явища.

Поняття «правова система» відрізняють від поняття «система права». Система права – об'єктивно існуюча, обумовлена системою суспільних відносин, внутрішня організація права, що виражається в узгодженому об'єднанні всіх чинних юридичних норм, структурно розділених на галузі та інститути права. Отже, в систему права входять тільки норми права в їх

структурних об'єднаннях і не входять інші правові явища, наприклад, правовідносини.

Правова система – більш широке поняття, ніж система права. Система права відображає онтологічний статус права, завжди містить одні й ті ж елементи і в цьому сенсі одна і та ж у різних суспільствах, а правові системи повністю залежать від соціокультурних умов і можуть істотно відрізнитися один від одного. Система права є частиною правової системи.

Розглядаючи питання про співвідношення поняття «правова система» з іншими поняттями, неможливо оминати увагою категорію «механізм правового регулювання». Зазначені категорії мають подібне значення. Поняття «механізм правового регулювання» спрямовано на опис і вивчення формально-юридичного підходу до правового регулювання.

Поняття «правова система», як і решта розглянутих категорій, відображає певну сукупність правових явищ. Вивчення правової системи у взаємозв'язку з іншими категоріями дозволяє простежити їх взаємний вплив, що уможлиблює їх подальше вдосконалення з метою якнайповнішої регуляції суспільних відносин.

Межі пізнання правової реальності соціальним суб'єктом обумовлюють не тільки об'єкт відображення, але форми і способи цього відображення, що визначають функції, соціальне призначення пізнаваного правового явища. Так, форми відображення людиною правої реальності – це поняття і уявлення про правові норми, свої обов'язки і права, ціннісно-нормативні оцінки. Способами відображення є правосвідомість, правозастосовна практика.

Тому складно погодитися з думкою В. Бабаєва і В. Баранова, які визначають правове життя тільки з позитивних позицій. «Соціально-правове життя, – вважають науковці, – це сукупність різноманітних видів і форм конструктивної спільної діяльності людей у сфері права, спрямованої на забезпечення умов і засобів існування, реалізацію індивідуальних і суспільних потреб, інтересів і цінностей» [26, с. 21].

У пізнанні правозастосовної діяльності можна умовно виділити два рівні (аспекти, зрізи) пояснення: ціннісно-орієнтувальний, який дозволяє розкрити її призначення в правовому житті для особистості, суспільства, держави, і практико-орієнтувальний, завдання якого полягає в тому, щоб відобразити принцип «роботи» правозастосовної діяльності.

Видається, що в аспекті ціннісно-орієнтувального пояснення феномена правозастосовної діяльності найбільш продуктивним є один з інтеграційних підходів до праворозуміння – концепція природно-позитивного права – права в людському вимірі. Водночас першорядне значення, на наш погляд, мають такі ідеї концепції природно-позитивного права: усвідомлення, закріплення і гарантування прав і свобод є основною місією, призначення права; права і свободи особистості, психологічна та соціальна сутність людини, правовий зміст законів, інших джерел права виникає природи людини, ґрунтується на його правах і свободах.

До ціннісно-орієнтаційної діяльності можна віднести і буденно-практичне вироблення уявлень про заборонене, належне, доцільне і захист особистісної системи правових цінностей загалом. Звичайно, поняття ціннісної орієнтації не в змозі повністю охопити все різноманіття взаємозв'язків людини з об'єктивною дійсністю, до кінця розкрити внутрішні механізми її поведінки. Але, тим не менше, ціннісні орієнтації можуть являти собою певну структуру відносин особистості до фактів правової дійсності. Тому, знаючи зміст ціннісних орієнтацій конкретної особистості або певного її типу, тобто домінуючий спосіб правового орієнтування в соціальній дійсності (за допомогою логіки буденної свідомості або шляхом усвідомлення ідеологічного сенсу цінностей), знаючи специфічний об'єкт орієнтації (ті чи інші правові нормативи, правові відносини, матеріальні чи духовні блага) та умови орієнтації (характер соціального середовища і цінності, що функціонують в ньому, індивідуальний правовий досвід життя), можна з певним ступенем точності моделювати ймовірну майбутню правову поведінку людини в тих чи інших ситуаціях.

У практико-орієнтувальному зрізі (поясненні) правозастосування заслуговують уваги і низка інших підходів.

Інструментальний підхід, якого дотримуються А. В. Малько, В. А. Сапун [321], К. В. Шундіков [412] та ін., об'єднавши специфічні інструментальні властивості правової матерії щодо застосування права, дозволяє: визначити правозастосування як особливий правовий засіб-діяння; побачити, з точки зору практичної значущості, в конкуруючій юридичній сфері всі різноманітні правові явища, які здатні забезпечити права, свободи, законні інтереси суб'єктів права; вибрати з наявного арсеналу правових засобів ті, які дозволяють оптимально і ефективно реалізувати права, свободи, законні інтереси.

Ще одна, комунікативна, концепція, якої дотримується А. В. Поляков, ґрунтується на тому, що право постає як порядок комунікативних відносин [291]. Юридичну діяльність (у найзагальнішому для всіх юристів-практиків сенсі) можна визначити як пошук норми, що регулює конкретне правовідносини, – цим, власне, і займається той, хто застосовує право.

З точки зору комунікативного підходу, застосування права виконує комунікативну функцію щодо встановлення і підтримання взаємодії суб'єктів права.

Застосування права в цьому аспекті – найважливіший засіб реального інформування суб'єктів права про юридично дозволене (недозволене) – не в нормативному (зобов'язальному) аспекті (як цю функцію виконують результати правотворчої діяльності), а в саме аспекті реальному, практичному, в тому, як фактично оцінюється та чи інша діяльність з точки зору права. Не випадково практикуючі юристи орієнтуються на опубліковані результати правозастосовної практики не менше, ніж на нормативно-правову інформацію.

Ситуації, в яких навіть за наявності норми права (не кажучи про випадки, коли виникають прогалини в праві) суб'єкти права відчують труднощі в оцінці своїх юридично значущих дій з позицій правомірності чи

неправомірності, удосталь виникають у практиці.

Наведений приклад доводить правильність положення Г. Харта щодо сучасного праворозуміння та правозастосування, в якому йдеться про те, що «верховний трибунал має останнє слово, щоб сказати, що є право, і коли він сказав це слово, твердження, що суд був «не правий», не спричинить наслідків усередині системи: в результаті не зміняться нічії права або обов'язки» [391], а також необхідність конкретизації ознак правомірності (неправомірності) поведінки (діяльності).

У комунікативному підході до праворозуміння фіксується і ще одна закономірність правозастосовної діяльності, як залежність від соціальної ситуації, в якій діє правозастосовувач. Текстуальне правило, як аргументує А. В. Поляков, «стає джерелом права тоді, коли в соціальній дійсності йому відповідають проекційні соціоментальні утворення, які надають цьому правилу ціннісного значення, і виникають відповідні соціальні практики... Правова норма знаходиться не в тексті, а в психосоціокультурній дійсності ...» [291, с. 375–376].

Правова держава і громадянське суспільство повинні втілювати в собі той ідеал існування людини, за якого вона повинна відчувати гуманістичний характер держави, її правової системи, що має на меті забезпечити вільний розвиток людини і створити їй гідні умови життя. Щодо гідних умов життя людини, то цей термін має безліч трактувань і підходів. Є прихильники розуміння гідного життя людини як сукупності економічних і соціальних гарантій, а є такі, що характеризують цю категорію суто через духовно-моральні чинники. Мабуть, не варто вдаватися до крайнощів, адже, на нашу думку, саме через поєднання цих властивостей життя людини в державі можна досягнути стабільного стану гармонійної матеріалізації ідеалу правової реальності у громадянському суспільстві та демократичній державі.

Висновки до розділу 5

В дослідженні впливу закону на формування структури правової реальності слід звернути увагу на взаємозв'язок природного права та позитивного. Розмежування права на природне і позитивне зорієнтоване на пошук основ правової реальності. Відповідно до природного права, сукупність апріорних моральних вимог, пропонується позитивному праву як критична інстанція, що дає моральну оцінку позитивному праву з погляду його справедливості чи несправедливості.

Природне акцентує увагу на правових цінностях, які за своєю природою набувають характеру загальнолюдських цінностей, які, по-суті, є філософсько-правовими. Право позитивне перебуває у в тісному контакті із конкретною правовою ситуацією. Природне право по відношенню до позитивного відіграє роль «морально-правової норми» чим природне повертає останнього останнє до «енергії» життя. Глибинне осмислення права та і закону повинне має бути спрямоване на пошук ефективного способу інтеграції природного та позитивного прав.

Вплив правового знання на правову практику доводить, що закон необхідно інтерпретувати як рафіновану форму, правила поведінки з мінімізованою кількістю варіантів дій адресата. Зважаючи на розрізнення законів (природні та юридичні), акцентовано увагу на філософсько-правовому підході щодо цієї проблеми.

Громадянське суспільство та правова держава – це два взаємообумовлені явища. Громадянське суспільство забезпечує динамізм і передумови для конструювання правової держави, а законослухняність виступає принципом, що забезпечує буття правової держави.

Поняття громадянського суспільства та правової держави, а також принцип законослухняності слід розглядати в універсумі правового порядку. Змістом функціонування громадянського суспільства з точки зору правового порядку є максимальна реалізація правового статусу особи, законності та

правомірності.

Законністю є сукупність вимог, гарантій, що забезпечують порядок у державі. Зміст законності полягає у в необхідності суворого, абсолютного та і конкретного дотримання всіма без винятку суб'єктами права усіх приписів закону та інших нормативно-правових актів. Правомірність означає відповідність нормам і законам права.

Принцип законності проявляється у двох взаємопов'язаних вимогах: 1) діяти відповідно до положень нормативно-правових актів; 2) проявляти ініціативу з метою забезпечення панування права.

З цією метою створюється ряд соціальних інститутів, які не допускають безладу, підтримують соціальний порядок – система державної влади, правові інститути, політичні організації.

Громадянське суспільство стимулює передумови для конструювання правової держави, а законслухняність виступає принципом, режимом та гарантією їхнього забезпечення.

У структурі української правової реальності сучасні ідеї і цінності правової держави покликані сприяти розвитку правового суспільства згідно сучасних правових вимог щодо захисту прав і гідності людини.

Закон у структурі правової реальності в онтологічному вимірі соціальної взаємодії набуває змісту в контексті постійного і системного аналізу виразних тенденцій правової практики.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі, на основі одержаних наукових та практичних результатів, розв'язано задекларовану наукову проблему теоретичної та практичної значущості і перспективи філософсько-правового виміру закону у структурі правової реальності. Розв'язанню задекларованої в дисертації проблеми сприяли філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи дослідження, за допомогою яких обґрунтовано достовірні результати, що мають якісні та кількісні показники виміру закону у структурі правової реальності.

Головні наукові та практичні результати є такими:

1. Для з'ясування глибинної сутності правового закону як одиниці правової реальності та запоруки правопорядку розглянуто передовсім його загальнонаукове значення. Категорію «закон» юриспруденція запозичила з природничих наук, де вона передбачає сталість певного рівня, що відповідає конкретному етапу розвитку природного чи соціального організму.

Попри значну кількість науково-дослідницької літератури із задекларованої проблематики, визначення місця та ролі закону в загальній структурі правової реальності не втрачає актуальності у зв'язку із глобалізаційним перебігом суспільного життя та об'єктивною і постійною зміною правових відносин, а відтак зміною законів.

2. Дослідження закону в структурі правової реальності як онтологічного виміру соціальної взаємодії здійснено на основі авторської методології. В основу пошукової роботи покладено комплекс філософських, загальнонаукових та спеціально-правових методів. Основними методами, завдяки яким було вирішено поставлені пізнавальні завдання були: методи єдності історичного та логічного, частини і цілого; синергетичний, герменевтичний, структурно-функціональний, компаративістський методи, методи аналізу і синтезу, аналогії тощо.

При дослідженні правової реальності, як онтологічного феномену,

доцільно послуговуватися специфічним понятійно-категоріальним апаратом, що дозволяє здійснити диференціацію понять «правова реальність», «правова дійсність» та «правове життя».

Структурними елементами правової реальності є: система права та її складові, закон (нормативно-правовий акт,); правова ідеологія в компонентарному зрізі; правова діяльність; а також правові традиції, правова спадщина, праворозуміння, правовий менталітет, правові тенденції, прогнозування тенденцій розвитку права тощо.

Соціальні процеси, що впливають на формування правової культури громадян обумовлені станом правової реальності. Право в контексті юридичної характеристики – це критерій юридичної правомірності, своєрідна ознака того, що кожна людина має право на активну діяльність і правомірну бездіяльність.

Першоджерелом правової реальності є певна концепція, у якій відображається світ права, що ґрунтується на конкретно сформованих та ілюстрованих правових феноменах. Правова реальність, як ідеальне явище, є частиною світової реальності, способом організації соціального і правового життя, а також, буття людини.

3. Закон у структурі правової реальності трактується як інтелектуально-правова дія, а також, категорія, що теоретично фіксує і функціонально забезпечує у правовій реальності підпорядкування людини правилам і нормам певного суспільства.

Структура правової реальності передбачає сукупність суспільнозначущих явищ із притаманними їй правовими смислами та формами. Проте бінарність правової реальності допускає, також, протиправні дії.

У філософсько-правовому розумінні поняття «правова реальність» розглядається у двох значеннях: широкому і вузькому. У широкому – це сукупність правових феноменів: правових норм, правових інститутів, правовідносин, правових концепцій тощо. У вузькому – правові норми

(нормативізм), або правові відносини (соціологічна юриспруденція), або правові переживання та емоції (психологічна школа права).

Центральним елементом правової реальності є ідея права, що еволюціонує у правову цінність, котра втілюється у правових принципах, шляхом схвалення та багаторазового повторення.

Цінність ідеї права в тому, що вона є певним взірцем, проектом права і разом з правовою цінністю та правовим принципом формує природно-правове підґрунтя правової реальності, а об'єднуючись із правовою системою становить позитивно-правовий прошарок.

4. Фундаментальні засади побудови правового закону визначають порядок у суспільстві, який є легітимним в контексті соціальної згоди. Законодавець при створенні закону, надає йому винятково стереотипізованої та суворо визначеної форми, а це означає, що воля законодавця є відображенням права та засобом його об'єктивізації.

На основі того, що закон – це нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади або народу, який регулює найбільш значущі відносини, що втілює права і свободи людини, її пріоритети і цінності та має вищу юридичну силу в правовій системі, доцільно стверджувати, що розуміння суті закону залежить від розуміння суті права, яке завжди перебуває під впливом ідей, що сформувались у філософсько-правовій традиції – позитивістське або природно-правове розуміння закону і права.

Сьогодні вимагає переосмислення феномену цінності людини, усвідомлення важливості визнання її прав і свобод в контексті вимог громадянського суспільства, що є наступним етапом прогресивного розвитку сучасного суспільства. Це сприяє переосмисленню змісту права яке перестало сприйматись лише як право влади і поступово почало утверджувати себе насамперед як право людини. В ідеалі процесі реалізації природних функцій державою та громадянським суспільством відбувається за принципом синергетики.

5. Право і закон взаємозумовлені з моменту їх виникнення, при тому, що право генетично передує юридичному закону. Зовнішній примус і обов'язковість є однією із основних ознак закону, виходячи з якої, попри те, що закон є нормативним елементом права та акумулює у собі усі ознаки і властивості права, він є правовим явищем, певною формою вираження права.

Закон завжди повинен бути правовим. До основних ознак правового закону варто віднести: забезпечення реалізації справедливості; показник свободи людини та громадянина у суспільстві; втілення потреб, інтересів кожного індивіда; реалізація волі народу, закріплення і проголошення прав та свобод, честі і гідності людини; відповідність нормам Конституції.

6. Право є основним засобом регулювання суспільних відносин, що концептуально відтворює завдання, функції, проекції суспільного регулювання. Світоглядний аспект досліджуваної проблеми зумовлює вивчення права в межах філософсько-правового дискурсу, де акцентується увага на тому, що в центрі правової реальності є людина, як основний та беззаперечний суб'єкт правовідносин.

Формування правової свідомості і світогляду людини не залежить ні від процесу правотворчості, ні від суспільних правовідносин, що повинні ґрунтуватися на принципі дотримання «букви» закону. Правова відповідальність особи формується не тільки на основі дотримання закону через примусові заходи, а і через усвідомлення правових цінностей, що притаманні конкретному суспільству.

Пріоритетом сучасного правового світогляду, в процесі формування правової свідомості у сучасному демократичному суспільстві є права і свободи людини, їх дотримання та захист. Вплив закону на формування свідомості і правосвідомості індивіда залежить як від ефективності та результативності механізму правового регулювання, а також, від правової культури особи.

Правосвідомість як складова правової культури є одним з основних елементів правового впливу, адже правосвідомість є як елементом впливу так

і регулятором суспільних відносин.

Через те, що правова свідомість є певною сукупністю уявлень, поглядів та переконань, вона характеризує соціальну практику як частину емпіричної діяльності, в процесі якої формується суб'єктивне ставлення громадян до чинного права та наявних прав і обов'язків, справедливості і несправедливості норм права, сутності і принципів правової організації суспільства, почуттів, настроїв, емоцій, пов'язаних з оцінкою існуючого правового режиму.

7. Методологічне обґрунтування змін парадигми правової проблематики обумовлює розуміння процесів, що притаманні правовій реальності. Це дає можливість обґрунтувати некоректність уявлень про закон у межах проблеми верховенства права або порушення правових норм. Поняття «правова реальність» не тотожна поняттям «правова система» та «буття права». Перша категорія охоплює, за змістом, не лише правові процеси, але є дотичною до соціальної діяльності людини. Правова реальність функціонує повсякчас і проявляється у процесі правової соціалізації особи, стимулюючи дотримання нею (особою) соціальних норм як певних зовнішніх чинників, котрі впливають на людину з метою формування її внутрішнього світу.

Правова реальність охоплює буття людини та впливає на формування правової культури через механізми усвідомлення людиною значення правових установок в процесі її соціалізації. Правова культура взаємодіє з правом, оскільки останнє виступає регулятором суспільних відносин між людьми, які наділені свідомістю та волею.

На основі онтологічного підходу, право є моделлю загальних уявлень про світ та закономірності його розвитку, які безпосередньо впливають на людину. Правову реальність доцільно трактувати на основі природно-правового та позитивно-правового підходів.

Трактування сутності та поняття права і закону через спільні і відмінні властивості дозволяє охарактеризувати право з позиції онтології (вчення про

буття), гносеології (вчення про пізнання), а також, аксіології (вчення про цінності).

8. Осмислення права і закону спрямоване на пошук структурних моделей правової реальності. Право і закон забезпечують наповнення правової реальності змістом та формою.

Правова реальність є складним та багатоаспектним конструктом. Правова реальність komponується безпосередньо з правовою свідомістю, ідеологією, а також засвоєнням у людини культурних і правових цінностей, що, забезпечує формування соціально-правової поведінки. Правова реальність обумовлює певне осмислення та розуміння окремих правових аспектів соціально-правового буття, що ефективно впливають на організацію правового життя суспільства. Право, за своєю природою, пов'язане з особливістю суспільного життя, адже суспільство виступає платформою для реалізації правової реальності.

Зважаючи на те, що право є основою правової реальності, суспільство є основою зародження самого права як соціальної норми.

Правовідносини – це: особлива ланка, що об'єднує людей за допомогою суб'єктивних прав і юридичних обов'язків; невіддільна частина правової реальності, котра тісно взаємодіє з усіма суспільними відносинами; одні з головних суспільних відносин, що регулюються і регламентуються нормами права.

Найважливіше значення правовідносин полягає в тому, що вони перетворюють загальні правила, встановлені правовими нормами, у конкретно виражені права й обов'язки суб'єктів суспільних відносин. Потрібно чітко розрізняти положення закону і сукупність правових норм. Є всі підстави допускати, що правові норми – це такі норми, які створені за певними моделями з використанням визначених джерел і наділені специфічними й різноманітними властивостями, зокрема правовим примусом.

9. Демократичні процеси, що відбуваються в українському суспільстві,

докорінно змінили роль права і надали йому значимості як ціннісному орієнтиру. Сутність права проявляється в ідеях, теоріях, нормах, інститутах, у тому числі, людських діях та відносинах, що утворюють сферу правової реальності. Розуміння права в онтологічному аспекті уможливило осмислення структури правової реальності.

Щодо впливу закону на структуру правової реальності, то правова реальність є частиною суспільної реальності, впливає на формування громадянського суспільства та правової держави. Взаємопов'язаність і взаємодоповнюваність трьох аспектів правової реальності (правотворчість, правореалізація, охорона права), сприяють розвитку суспільних відносин.

Процеси зародження, розвитку і функціонування права безпосередньо пов'язані з правовою свідомістю, що є основою правової ідеології держави, сутність якої – прагнення забезпечити права і свободи людини та громадянина.

10. Філософсько-правовий інструментарій уможливило дослідження впливу закону на правову реальність, правовідносини, правову ментальність, правові норми та дозволяє висновувати, що закон у структурі правової реальності безпосередньо легітимізує діяльність суспільно-державних інститутів і впливає, за допомогою права, на формування суспільних відносин та правовідносин.

Правова реальність реалізується у процесах, пов'язаних із реалізацією права. Право фактично «охоплює» усі сфери людського життя і впливає на соціальну, моральну, і ціннісну структури суспільного життя.

Правова реальність – це самостійна, комплексна правова категорія, що відображає зміст і сутність правових явищ та у належному фіксованому вигляді репрезентує буття права в конкретному історичному часі, а також, у просторі загалом.

В межах філософсько-світоглядних дисциплін правова реальність утворює своєрідний цілісний універсум правових явищ та процесів. Правова реальність охоплює: по-перше, правову дію, по-друге, правові відносини; по-

третє правовий зміст суспільної реальності; по-четверте, засоби моделювання і прогнозування правової поведінки.

Гармонійна взаємозалежність правової реальності, громадянського суспільства та демократичної держави у контексті соціальної взаємодії, сприяє формуванню правослухняної поведінки громадян.

11. Правова реальність залежить від домінуючого типу праворозуміння: природно-правового або позитивістського.

Філософсько-правовий підхід передбачає плюралістичне розуміння змісту правової реальності, а розмежування права на природне та і позитивне зорієнтоване на пошук основ правової реальності.

Компонентами правової реальності є не тільки правові феномени, але й сенс, зміст, прагнення, ідеали. Закон є дійсністю соціальних і правових відносин що має правову форму, спрямовану на системне продукування нормативно-правових приписів, конструювання зв'язків між ними та нормативно-правовими актами загалом.

Згідно особливостей розуміння права і закону, типів праворозуміння по-різному осмислюють властивості права, і поняття «закон», адже термін «праворозуміння» охоплює всю сукупність загальнотеоретичних понять і визначень, які належать до правової реальності.

Загалом, закон є дійсністю соціальних і правових відносин що супроводжуються правовим оформленням, спрямованим на системне викладення нормативних правових приписів, конструювання зв'язків між ними та нормативно-правовими актами.

12. Правове регулювання охоплює діяльність суспільних інститутів. Головними шляхами забезпечення нормативності права та реалізації правових цінностей є процес легітимації права (через добровільне виконання правових імперативів завдяки впевненості соціальних суб'єктів у їх правильності, цінності й необхідності) та державний примус (через систему покарання і примусу до бажаної поведінки).

Зазначені способи забезпечення нормативності права можуть

взаємозумовлювати й доповнювати один одного, адже, право охоплює суспільну систему як єдине ціле – координує дії суб'єкта, визначає особливості процесу, організовує її функціонування тощо.

Природно-правова категорія правового впливу і позитивно-правова категорія закону є основою структури механізму дії права. Правовий вплив та правове регулювання та категорія, що їх об'єднує, тобто «дія права», реалізуються завдяки формам, етапам та засобам впливу. Зміст правової форми дії права проявляється у здатності врегульовувати правовідносини завдяки встановленню правового статусу особи, тобто наданню відповідним категоріям осіб певних прав та покладанню на них визначених обов'язків.

З'ясовано, що дія права виявляється у взаємозв'язку правового впливу та правового регулювання. Вона ґрунтується на природно-правових цінностях (правових принципах), і реалізується завдяки юридичним засобам – нормам права.

13. В контексті задекларованої проблематики і окреслених завдань, при дослідженні впливу закону на формування структури правової реальності необхідно акцентувати увагу на взаємозв'язку природного та позитивного права. Розмежування права на природне і позитивне зорієнтоване на пошук основ правової реальності. Згідно норм природного права, сукупність апріорних моральних вимог, пропонується позитивному праву як критична інстанція, що дає моральну оцінку позитивному праву з огляду на його справедливість чи несправедливість. Природне право акцентує увагу на правових цінностях, які за своєю природою набувають характеру загальнолюдських і, по-суті, є філософсько-правовими.

Глибинне осмислення права і закону має спрямовуватися на пошук ефективного способу інтеграції природного та позитивного права.

Вплив правового знання на правову практику доводить, що закон необхідно інтерпретувати як рафіновану форму, правила поведінки з мінімальною кількістю варіантів дій адресата.

14. Громадянське суспільство та правова держава – це два

взаємообумовлені явища. Громадянське суспільство забезпечує динамізм і передумови для конструювання правової держави, а законослухняність є принципом, що забезпечує буття правової держави.

Поняття громадянського суспільства та правової держави, а також принцип законослухняності доцільно розглядати в універсумі правопорядку.

Змістом функціонування громадянського суспільства, через забезпечення правопорядку є максимальна реалізація правового статусу особи, законності та правомірності.

Феномен громадянського суспільства – це черговий етап прогресивного розвитку сучасного соціуму. Здебільшого, цей феномен пов'язаний з фактом усвідомлення цінності людини, усвідомлення важливості визнання її прав і свобод.

15. Правомірність означає відповідність нормам природного права і закону. З цією метою створюється ряд соціальних інститутів, які не допускають безладу, підтримують соціальний порядок – система державної влади, правові інститути, політичні організації.

Громадянське суспільство стимулює передумови для конструювання правової держави, а законослухняність виступає принципом, режимом та гарантією їхнього забезпечення.

Сучасна ідеологія держави основана на культивуванні правової доміанти в суспільному й державному житті. Натомість важливо, щоб держава «відштовхувалася» від природно-правових ідей формування і функціонування суспільства і на їх основі «творила» позитивне право. Причиною несприйняття або ж неналежного сприйняття населенням держави позитивного права, закону є його відмежування як нормативної системи від його ж природної і моральної основи.

У структурі української правової реальності сучасні ідеї і цінності правової держави покликані сприяти розвитку правового суспільства, що відповідає сучасним правовим вимогам щодо захисту прав і гідності людини.

Закон у структурі правової реальності, в онтологічному вимірі

соціальної взаємодії, набуває змісту в контексті постійного і системного аналізу тенденцій правової практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаев М. И. Теория государства и права: учеб. для высш. учеб. завед. / М. И. Абдулаев. – М.: Финансовый контроль, 2004. – 410 с.
2. Аблеев С. Р. История мировой философии / С. Р. Аблеев. – М.: АСТ : Астрель: 2005. – 414 с.
3. Адо П. Духовные упражнения и античная философия / П. Адо ; пер. с франц.; под общ. ред. изд-ва «Логос» при участии А. Воробьёва. – М. ; СПб.: Степной ветер ; Коло, 2005. – 448 с.
4. Аквинський Ф. Філософська сума (про істинність вери проти язичників) / Фома Аквинський. – М. : Мысль, 1996. – 218 с.
5. Аквінський Т. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / Т. Аквінський ; пер. з латини О. Кислюк. – 2-е вид. – К. : Основи, 2003. – 796 с.
6. Алексеев В. П. История первобытного общества / В. П. Алексеев, А. И. Першиц. – М., 2001. – 475 с.
7. Алексеев Г. В. Правоведение : учеб. пособие / Г. В. Алексеев. – СПб.: СПбГУ ИТМО, 2007. – 144 с.
8. Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 2000. – 256 с.
9. Алексеев С. С. Право: азбука-теория-философия: опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 710 с.
10. Алексеев С. С. Философия права: история и современность, проблемы, тенденции, перспективы / С. С. Алексеев. – М.: Норма, 1999. – 329 с.
11. Алексеев С.С. Государство и право. Начальный курс / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1996. – 192 с.
12. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2-х т. / С. С. Алексеев. –

Т. 2. – М.: Юридическая литература, 1981. – 354 с.

13. Алексеев С. С. Право. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 1999. – 365 с.

14. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М. : Юрист, 1995. – 315 с.

15. Алексеев С. С. Собрание сочинений : в 10 т. [+ Справоч. том]. Т. 3 : Проблемы теории права: курс лекций / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 2010. – 782 с.

16. Алексеев С. С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность / С. С. Алексеев. – М.: Норма, 2001. – 176 с.

17. Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации / Ю. В. Андреев. – СПб.: Алетейя, 1998. – 364 с.

18. Андрианов Н. В. Гражданское общество как середина институционализации адвокатуры: Монография / Н. В. Андрианов. – СПб. : Либроком, 2011, – 304 с.

19. Аннерс Э. История европейского права / Э. М. Аннерс. – М. : Наука, 1994, – 398 с.

20. Античная Греция. Проблемы развития полиса : в 2 т. / под ред. Е. С. Голубцовой и др. – М. : Наука, 1983. – 235 с.

21. Апрелева В. А. Сакральные аспекты закона в контексте традиции права / В. А. Апрелева // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2010. – № 1(11). – С. 4–16.

22. Арабаджи Н. Б. Правовий порядок як цінність: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / Н. Б. Арабаджи. – Одеса : МГУ, 2013. – 20 с.

23. Аристотель. Риторика / Аристотель ; пер. О. П. Цыбенко. – М. : Лабиринт, 2007. – 256 с.

24. Асланян Н. П. Понятие правовой реальности: постановка

цивилистической проблемы / Н. П. Асланян // Известия ИГЭА. – №5 (85). – 2012. – С. 100–108.

25. Афонасин Е. В. Философия права : учеб. пособие / Е. В. Афонасин, А. Б. Дидикин. – Новосибирск, 2006. – 92 с.

26. Бабаев В.К. Общая теория права: Краткая энциклопедия / В. К. Бабаев, В. М. Баранов. – Н. Новгород, 1998. – 315 с.

27. Бабаев В. К. Общая теория права: курс лекцій / В. К. Бабаев. – М. : Юристь, 2004. – 512 с.

28. Байниязов Р.С. Правосознание и правовой менталитет в России: автореф. ... д-ра юрид. наук.: 12.00.01 – Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве / Рустам Сулейманович Байниязов. – Саратов, 2006. – 36 с.

29. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на границе двух веков) / М. И. Байтин. – М.: Право и государство, 2005. – 544 с.

30. Баландье Ж. Політична антропологія / Ж. Баландье; пер. з фр. О. Хоми. – К. : Альтерпрес, 2002. – 252 с.

31. Балашов Л. Е. Философия: учеб. / Л. Е. Балашов. – 3-е изд., с исправл. и доп. – М., 2009. – 664 с.

32. Бандура О. О. Юриспруденція як складова соціально-гуманітарної сфери науки // Філософські обрії. – 2008. – № 20 – С. 210–222.

33. Бартол К. Психология криминального поведения / К. Бартол. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.

34. Барышников В. П. Аксиология личностного бытия / В. П. Барышников. – М., 2005. – 194 с.

35. Бахтин М. В. История философии в конспективном изложении / М. В. Бахтин. – СПб., 2004. – 100 с.

36. Бачинин В. А. Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. – Харьков : Консум, 2000. – 208 с.

37. Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности /

В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. – 308 с.

38. Бедь В. В. Юридична психологія : навч. посіб. / В. В. Бедь. – 2-ге вид., доп. і переробл. – К. : МАУП, 2004. – 436 с.

39. Бельский К. Т. Формирование и развитие социалистического правосознания / К. Т. Бельский. – М.: Высшая школа, 1982. – 183 с.

40. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Э. Бенвенист. – М.: Прогресс-Универс, 1995. – 456 с.

41. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Жан-Луи Бержель [Перев. с франц.]. – М.: Nota Bene, 2000. – 576 с.

42. Берлин И. Философия свободы. Европа (Либеральное наследие) / Берлин Исайя. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 544 с.

43. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Дж. Г. Берман. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 624 с.

44. Бибахин В. В. Введение в философию права / В. В. Бибахин. – М., 2005. – 345 с.

45. Большой юридический словарь / авт. – сост. В. Н. Додонов [и др.]; ред. А. Я. Сухарев [и др.]. – М. : Инфра-М, 1999. – 790 с.

46. Большой юридический словарь / В. Н. Додонов, В. Д. Ермаков, М. А. Крылова и др. – М. : Инфра-М, 2001. – 623 с.

47. Большой юридический словарь / Под ред. А. Я. Сухарева. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 858 с.

48. Большой юридический энциклопедический словарь / авт. и сост. А. Б. Барихин. – М.: Книжный мир, 2004. – 719 с.

49. Борисова Т. В. Онтология права и гражданского общества / Т. В. Борисова, Е. И. Чеботарева. – Самара: СНЦ РАН, 2006. – 149 с.

50. Бошно С. В. Правоведение : учеб. пособие / С. В. Бошно. – М. : Право и закон, 2002. – 416 с

51. Братасюк В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. М. Братасюк. – К. : НАВС України, 2005. –

20 с.

52. Братасюк М. Значимість правового ідеалізму в сучасному українському правовому розвитку / М. Братасюк // Взаємодія громадян та правоохоронних органів у контексті формування правової держави: правові, історичні, філософські та психологічні аспекти. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – 208 с.

53. Брызгалов А. И. О некоторых теоретико-методологических проблемах юридической науки на современном этапе / А. И. Брызгалов // Государство и право. – № 4. – 2004. – С. 17–22.

54. Бузский М. П. Субъективная основа бытия и регулирования общества / М. П. Бузский. – Волгоград, 2002. – 248 с.

55. Булычев И. И. О триаде «система – элемент – хаос» / И. И. Булычев // Вестник ТГУ. – Вып.3. – 1998. – С. 54–60.

56. Бурдьё П. Социология социального пространства / Пьер Бурдьё; пер. с фр., общ. ред. Н. А. Шматко. – СПб.: Алетейя, 2005. – 288 с.

57. Бутакова Н. А. К вопросу о понятии правоотношений: формирование и развитие взглядов на понятие правоотношение в теории права / Н. А. Бутакова // Право и общество. – 2004. – С. 36–41.

58. Бучилов Н. Ф. История и философия науки / Н.Ф. Бучилов, И. А. Исаев. – М.: Проспект, 2010. – 432 с.

59. Бэкон Ф. Новый Органон / Френсис Бэкон. – М. : Соцэкгиз, 1938. – 242 с.

60. Вальяно М. В. Основы философии / М. В. Вальяно. – М. : Дело и Сервис, 1999. – 544 с.

61. Васильев А. М. Правовые категории: Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А. М. Васильев. – М.: Юридическая литература, 1976. – 264 с.

62. Вебер М. Господарство і суспільство / Макс Вебер; пер. з нім. М. Кушнір. – К.: Всесвіт, 2013. – 1112 с.

63. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер;

перекл. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1994. – 261 с.

64. Величко А. М. Закон и справедливость (философско-правовой этюд) / А.М. Величко // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2013. – №1. – С. 30–39.

65. Венгеров А. Б. Теория государства и права / А. Б. Венгеров. – М. : Новый юрист, 1998. – 540 с.

66. Венгеров А. Б. Теория государства и права: Учебник / А. Б. Венгеров. – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с.

67. Ветютнев Ю. Ю. О правовой случайности и правовом хаосе / Ю. Ю. Ветютнев // Журнал российского права. – № 7. – 2003. – С. 15–18.

68. Ветютнев, Ю. Ю. «Свет» и «тьма» правовой жизни / Ю. Ю. Ветютнев // Актуальные проблемы правовой политики и правовой жизни современной России: сборник статей. – Тамбов, 2008. – С. 43–58.

69. Вигнер Е. События, законы природы и принципы инвариативности / Е. Вигнер // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://ufn.ru/ufn64/ufn64_8/Russian/r648f.pdf

70. Виндельбанд В. Философия культуры / В. Виндельбанд. – М.: ИНИОН, 1994. – 350 с.

71. Витгенштейн Л. Избранные работы / Людвиг Витгенштейн // Пер. с нем. и англ. В. Руднева. – М.: Территория будущего, 2005. – 440 с.

72. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности: Моногр. / Н. В. Витрук. – М. : Норма, 2008. – 210 с.

73. Власенко Н. А. Язык права: Монография / Н. А. Власенко. – Иркутск: Норма-Плюс, 1997. – 176 с.

74. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура / Н. Н. Вопленко. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. – 52 с.

75. Вундт В. Этика: принципы нравственности. Области нравственной жизни / В. Вундт. – М. : ЛИБРОКОМ, 2011. – 264 с.

76. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л. С. Выготский. – Т.1. – М.: Педагогика, 1982. – 488 с.

77. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – 320 с.
78. Гаврилов В. В. Развитие концепции правовой системы в отечественной доктрине права: общетеоретический и международно-правовой подходы / В. В. Гаврилов // Журнал российского права. – № 1. – 2004. – С. 76–87.
79. Гаджиев Г. А. Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности) / Г. А. Гаджиев. – М.: Норма, 2013. – 320 с.
80. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування поведінки людини: філософсько-правовий вимір : дис. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.12 / Т. З. Гарасимів ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2009. – 458 с.
81. Гартман Н. Этика / Н. Гартман. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – 708 с.
82. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Пер. с нем. – СПб.: Наука, 1993. – 480 с.
83. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М., 1959. – 214 с.
84. Гегель, Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук / Г. В. Ф. Гегель. – Т. 3. Философия духа. – М.: Мысль, 1977. – 471 с.
85. Герваген Л. Л. Обязанности как основание права / Л. Л. Герваген // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.lawlibrary.ru/izdanie53640.html>
86. Гильдебранд Д. Что такое философия? / Д. Гильдебранд. – СПб.: Алетейя, 1997. – 373 с.
87. Глезераман Г. Є. Закони суспільного розвитку: характер та користування / Г. Є. Глезерман. – К. : Логос, 1993. – 654 с.
88. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. / Т. Гоббс. – Т.2. – М.:

Мысль, 1964. – 748 с.

89. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Сочинения: в 2 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1991. – 621 с.

90. Гобозов И. А. Введение в философию истории / И. А. Гобозов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТЕИС, 1999. – 364 с.

91. Гойман В. И. О действии права: методологический анализ / В. И. Гойман. – М. : Норма, 1990. – 492 с.

92. Гойман-Калинский И. В. Элементарные начала общей теории права: Учебное пособие / под общ. ред. В. И. Червонюка. – М.: Колосс, 2003. – 544 с.

93. Голованов В. Н. Законы в систем научного познания / В. Н. Голованов. – М. : Норма, 1970. – 230 с.

94. Головистикова А. Н. Проблемы теории государства и права : учеб. / А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев. – М. : Эксмо, 2005. – 832 с.

95. Гончаров Е. В. Субъективная и объективная стороны правовой реальности / Е. В. Гончаров // Труды Тамбовского филиала Московского университета МВД России. – Тамбов: Изд-во Першина Р. В., 2007. – С. 122–127.

96. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / Под общ. ред. В.А. Белова. – М.: Юрайт-Издат, 2007. – 993 с.

97. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вуз. / В. Г. Графский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2007. – 752 с.

98. Григорьева И. В. Теория государства и права : учеб. пособие / И. В. Григорьева. – Тамбов, 2009. – 304 с.

99. Гришина Л. В. Ценностные характеристики правовой реальности / Л. В. Гришина // Ученые записки РГСУ. – №4. – 2008. – С. 82–89.

100. Гришина Л.В. Ценностное измерение правовой реальности ... ресурс]: автореф. дис. ...канд.философ.наук / Л.В. Гришина. – М., 2008. – 24 с.

101. Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. – М., 1957. – 165 с.
102. Гроций Г. О праве войны и мира: три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций. – М. : Ладомир, 1994. – 870 с.
103. Губин В. Д. Основы философии : учеб. пособие / В. Д. Губин. – 2-е изд. – М., 2008. – 288 с.
104. Гураленко Н. А. Суддівське правопізнання: праксеологічний вимір : монографія / Н. А. Гураленко. – Чернівці : Технодрук, 2013. – 351 с.
105. Гурвич Г. Д. Философия и социология права Философия и социология права: Избранные сочинения / Г. Д. Гурвич. – СПб.: Изд-во Санкт. Петерб. у-та , 2004. – 848 с.
106. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М., 1999. – 400 с.
107. Данильян О. Г. Философия / О. Г. Данильян, Е. М. Тараненко. – М. : Эксмо, 2005. – 513 с.
108. Дейвідсон Л. Філософські основи гуманістичної психології / Л. Дейвідсон // Гуманістична психологія: Антологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. : в 3 т. Т. 1 : Гуманістичні підходи в західній психології ХХ століття / упоряд. і наук. ред. Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна). – К. : Пульсари, 2001. – С. 222–245.
109. Длугач Т. Б. Проблема бытия в немецкой философии и современность / Т. Б. Длугач. – М., 2002. – 222 с.
110. Дунаев В. Ю. Логическая структура и экзистенциальный смысл философской онтологии / В. Ю. Дунаев, В. Д. Курганская. – М.: Искандер, 2010. – 384 с.
111. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / Ж. Дюмезиль. – М.: Наука, 1986. – 234 с.
112. Дюркгейм Э. Социология / Эмиль Дюркгейм, А. Гофман. – М.: Канон+РОИИ «Реабилитация», 2006. – 352 с.

113. Егоров А. В. Правовая семья как объект сравнительного правоведения / А. В. Егоров // Правоведение. – № 2. – 2005. – С.151–161.
114. Егоров А.В. Сравнительное правоведение: Учебн. пособ. / А. В. Егоров // – Мн.: Вышэйшая школа, 2015. – 255 с.
115. Ершов Ю. Г. Философия права (материалы лекций) / Ю. Г. Ершов. – Екатеринбург, 1995. – 56 с.
116. Желтов В. В. Теория власти / В. В. Желтов. – М.: Флинта: МПСИ, 2008. – 584 с.
117. Желтова В. П. Философия и буржуазное правосознание. Историко-философский очерк / В. П. Желтова. – М.: Наука, 1977. – 103 с.
118. Жилина Ю.А. Правовая реальность как философско-правовая категория: понятие и структура / Ю.А. Жилина // Молодой ученый. – 2015. – № 3. – С. 640–643.
119. Загальна теорія держави і права / за заг. ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 1994. – 694 с.
120. Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів 3-14 юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
121. Заинченко Г. А. Объективность чувственного знания: Локк, Беркли и проблема «вторичных» качеств / Г. А. Заинченко // Философские науки. – 1985. – № 4. – С. 98–109.
122. Закомлистов А. Ф. Юридическая философия / А. Ф. Закомлистов. – СПб.: Юридический центр-Пресс, 2003. – 484 с.
123. Залесский В. В. Вероятность и самоорганизация в гражданском праве / В. В. Залесский // Журнал российского права. – № 10. – 2005. – С. 34–40.
124. Залюбовська І. К. Парламентський контроль за діяльністю органів виконавчої влади як засіб забезпечення законності у сфері державного управління : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02

«Конституційне право» / І. К. Залюбовська. – Одеса, 2002. – 20 с.

125. Иванов В.И. Первозакон / В. И. Иванов // Власть силы, сила власти: сб. науч. тр. МГЮА; отв. ред. и сост. В. В. Серкова. – М.: Юристъ, 1996. – С. 122–128.

126. Иванов В. И. Избранное / В. И. Иванов. – М.: Юркомпани, 2012. – 212 с.

127. Иеринг Р. фон. Борьба за право / Рудольф фон-Иеринг; Пер. с нем. П. П. Волкова // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/186>.

128. Иконникова Г.И. Философия права: Учебник / Г.И. Иконникова, В. П. Лященко. – М.: Юрайт, 2011. – 352 с.

129. Иконникова Г. И. Основы философии права: Учебник / Г. И. Иконникова, В. П. Лященко. – М.: Юрайт, 2014. – 364 с.

130. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Подготовка текста и вступительная статья И. Н. Смирнова. – М. : Рарогъ, 1993. – 235 с.

131. Ильин И. А. Теория права и государства / И. А. Ильин // под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало-М, 2013. – 640 с.

132. Ильин И. А. Философия права: западноевропейская и русская традиция / И. А. Ильин // Собрание Сочинения. – Т.1. – М.: Русская книга, 1993. – 608 с.

133. Ильин И. Общее учение о праве и государстве / И. Ильин. – М. : АСТ : Хранитель, 2006. – 510 с.

134. Исаев И. А. *Politica hermetica*: скрытые аспекты власти / И. А. Исаев. – М.: Юрист, 2002. – 413 с.

135. Исаев И. А. Власть и закон в контексте иррационального / И. А. Исаев. – М.: Юрист, 2006. – 478 с.

136. Исаев И. А. Зло, грех, наказание: герменевтические связи / И. А. Исаев // LEX RUSSICA. – № 3. – 2005. – С. 417–135.

137. История философии : учеб. / под ред. В. В. Васильева,

А. А. Кротова, Д. В. Бугая. – М., 2005. – 680 с.

138. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб.: Либроком, 1997. – 206 с.

139. Канке В. А. Основы философии : учебник / В. А. Канке. – М. : Университ. кн., Логос, 2008. – 288 с.

140. Кант И. Критика практического разума / И. Кант // Собрание сочинений: в 8 т. – Т.4. – М.: Чоро, 1994. – 630 с.

141. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.

142. Кант И. Сочинения на немецком и русском языках: в 4 т. / И. Кант. – Т.1. – М.: Ками, 1994. – 584 с.

143. Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. – Т.4. – Ч.2 / И. Кант. – М.: Мысль, 1965. – 478 с.

144. Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. – Т.4. – Ч.4. – М.: Мысль, 1965. – 544 с.

145. Кант И. Трактаты и письма / И. Кант. – М.: Наука, 1980. – 712 с.

146. Кант И. Трактаты и письма: Памятники философской мысли / И. Кант. – М.: Книга по Требованию, 2013. – 708 с.

147. Кант И., Гегель Г.В.Ф., Шеллинг Ф.В.И. Немецкая классическая философия. – Т.1. – Харьков: Фолио, 2000. – 784 с.

148. Капустина М. А. О понятии «правовое поле» / М. А. Капустина // Правоведение. – № 6. – 2006. – С. 220–222.

149. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А. Карась. – К. ; Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

150. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье. – Благовещенск, 1998. – 352 с.

151. Карева М. П. Право и нравственность в социалистическом обществе / М. П. Карева. – М., 1951. – 182 с.

152. Карпічков В. О. Правова реальність як вияв цінності права:

підходи до характеристики / В. О. Карпичков // Альманах права. – 2012. – № 2. – С. 191–194.

153. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке / Э. Кассирер. – М.: Гардарики, 1998. – 784 с.

154. Кауфман А. Онтологическая структура права / А. Кауфман // Российский ежегодник теории права. – № 1. – 2008. – С. 151–174.

155. Кельзен Г. Чисте правознавство / Г. Кельзен; пер. з нім. О. Мокровольський. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.

156. Кельзен Г. Чистое учение о праве: введение в проблематику науки о праве / Г. Кельзен // Российский ежегодник теории права. – № 4. – 2011. – С. 430–511.

157. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондоф, 2006. – 477 с.

158. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): Монография / Д.А. Керимов. – М.: Аванта+, 2001. – 560 с.

159. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – М.: СГУ, 2008. – 528 с.

160. Керимов Д. А. Проблемы общей теории права и государства: в 3 т. / Д. А. Керимов. – Т.2. – М.: Современ. гуманит. ун-т., 2003. – 271 с.

161. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский. – СПб.: Изд-во Русского Христианского института, 1998. – 800 с.

162. Кірюхін Д. І. Вступ до філософії релігії Гегеля. Філософія як спекулятивна теологія / Д. І. Кірюхін. – К. : ПАРАПАН, 2009. – 204 с.

163. Ключевский В. О. Сочинения : В 9-ти т. / В. О. Ключевский. – Т. 4. – М. : Мысль, 1989 – 398 с.

164. Козенко Ю. О. К вопросу о демаркации механизмов правового влияния и правового регулирования / Ю. О. Козенко // Проблемы законности. – 2011. – № 116. – С. 233–238.

165. Козлихин И. Ю. Избранные труды / И. Ю. Козлихин. – СПб.:

Юрид. центр Пресс, 2012. – 585 с.

166. Коллинз Р. Четыре социологических традиции / Р. Коллинз. – М. : Территория будущего, 2009. – 318 с.

167. Комаров С. А. Общая теория государства и права: Учебник / С. А. Комаров. – М.: Юрайт, 1998. – 408 с.

168. Конева Н. В. Правовий закон: теоретико-методологічна характеристика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія держави і права; історія політичних і правових учень» / Н. В. Конева. – К. : ВНЗ НАУ, 2014. – 20 с.

169. Конституции зарубежных государств: Учебное пособие / Сост. проф. В. В. Маклаков. – М.: Волтерс Клувер, 2003. – 624 с.

170. Конт О. Дух позитивной философии. Слово о положительном мышлении / Огюст Конт. – М.: Либроком, 2012. – 92 с.

171. Конфуций. Афоризмы мудрости / Конфуций; [под. ред. В. П. Бутромеева, В. В. Бутромеева, Н. В. Бутромеевой]. – СПб. : Белый город, 2010. – 98 с.

172. Костицький М. В. Питання про методологію психологічної науки / М. В. Костицький // Юридична психологія та педагогіка. – 2013. – № 18. – С. 3–13.

173. Костицький М. В. Психологічні питання юридичної відповідальності (критика презумпції «незнання закону не звільняє від відповідальності») / М. В. Костицький // Електронний ресурс. – режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/5324/M>

174. Костицький М.В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: Вибрані наукові праці / М. В. Костицький. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.

175. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. / А. І. Кормич. – К. : Правова єдність, 2009. – 312 с.

176. Коростовцев М. А. Писцы Древнего Египта / М. А. Коростовцев ; под общ. ред. А. С. Четверухина. – СПб. : Летний сад, 2001. – 368 с.

177. Кравець В. Розрізнення природного та позитивного права як критерій порівняльних філософсько-правових досліджень / В. Кравець // Антропологія права: філософський та юридичний виміри: матер. міжнар. круглого столу. – Львів : Галицький друкар, 2010. – 696 с.
178. Крашенникова Н. А. Индусское право: история и современность / Н. А. Крашенникова. – М. : Норма, 1982. – 367 с.
179. Крет О. В. Правовая реальность: онтолого-гносеологический анализ: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01 / О. В. Крет. – Тамбов, 2007. – 16 с.
180. Крет О. В. Правовая реальность: онтолого-гносеологический анализ: диссертация... кандидата философских наук: 09.00.01 / Оксана Викторовна Крет; [Сарат. гос. ун-т им. Н.Г. Чернышевского]. – Тамбов, 2007. – 155 с.
181. Крылова З. Г. Основы права: учеб. / З. Г. Крылова. – М.: Норма, 2000. – 400 с.
182. Кулишова О. В. Дельфийский оракул в системе античных межгосударственных отношений (VII–V вв. до н.э.) / О. В. Кулишова. – СПб.: Гуманитарная Академия, 2001. – 432 с.
183. Кунцман П. Філософія: dtv-Atlas : пер. з 10-го нім. вид. / П. Кунцман, Ф. Буркард, Ф. Відман ; наук. ред. пер. В. П. Розумний. – К. : Знання-Прес, 2002. – 270 с.
184. Кухарук Т.В. Некоторые теоретико-методологические вопросы исследования понятия правовой системы общества / Т. В. Кухарук // Правоведение. – 1998. – №2. – С. 46–50.
185. Куціпак О. В. Правове життя як самостійна юридична категорія / О. В. Куціпак // Часопис Київського університету права. – № 2. – 2009. – С. 64–68.
186. Кьеркегор С. Или-или. Фрагмент из жизни / С. Кьеркегор // Пер. с дат. Н. Исаевой, С. Исаева. – М.: Академический проект, 2014. – 775 с.
187. Латинские юридические изречения / авт. сост. Е. И. Темнов. – М.:

Право и закон, 2003. – 384 с.

188. Литвинов О. М. Філософія права Павла Новгородцева: суспільний ідеал-право-держава : монографія / О. М. Литвинов. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О.Дідоренка, 2009. – 292 с.

189. Лившиц Р. З. Теория права : Учебник / Р. З. Лившиц. – М. : Издательство БЕК, 2001. – 224 с.

190. Лищук В. В. Основы права : учеб. пособие / В. В. Лищук, О. А. Рузакова, С. М. Рукавишников. – М. : МФПА, 2004. – 370 с.

191. Ллойд Д. Идея права / Деннис Ллойд ; пер. с англ. М. А. Юмашева, науч. ред. Ю. М. Юмашев. – М. : ЮГОНА, 2002. – 416 с.

192. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Сочинения: в 3 т. – Т.3. – М.: Мысль, 1988. – С. 137–405.

193. Локк Дж. Сочинения : [в 3 т.] / Джон Локк. – М. : Мысль, 1983. – Т. 1. – 742 с.

194. Лукич Р. Методология права. Перевод с сербохорватского / Р. Лукич; Под ред.: Керимова Д. А. – М.: Прогресс, 1981. – 304 с.

195. Лютер М. О свободе христианина: Сборник сочинений / М. Лютер. – Уфа: ARC, 2013. – 728 с.

196. Магазинер Я. М. Объект права / Я. М. Магазинер // Правоведение. – № 6(233). – 2000. – С. 202–213.

197. Мадіссон В. Основи філософії приватного права : навч. посіб. / В. Мадіссон. – К. : Школа, 2004. – 144 с.

198. Макаренко В. П. Главные идеологии современности / В. П. Макаренко. – Ростов-н/Д. : Феникс, 2000. – 480 с.

199. Максимов С. И. Онтологическая природа права / С.И. Максимов // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. – Вип. 48. – 2001. – С. 175– 184.

200. Максимов С. І. Структура правової реальності: феноменологічний аналіз / С. І. Максимов // Вісн. Акад. правових наук України. – 2002. – № 2 (29). – С. 125–133

201. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография / С. И. Максимов. – Харьков: Право, 2002. – 328 с.
202. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003-2010) / С. І. Максимов. – Х.: Право, 2010. – 336 с.
203. Малахов В. П. Концепция философии права: Научное издание / В. П. Малахов. – М.: Юнити-Дана, 2007. – 751 с.
204. Малахов В. П. Методологические и мировоззренческие проблемы современной юридической теории: монография / В. П. Малахов, Н. Д. Эриашвили. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. – 431 с.
205. Малахов В. П. Философия права: формы теоретического мышления о праве / В. П. Малахов. – М.: Юнити-Дана, 2009. – 263 с.
206. Малахов В.П. Право в контексте философского сознания / В. П. Малахов // Пространство и Время. – 2014. – № 2(16). – С. 63–66.
207. Малахов В. П. Философия права: учеб. пособие / В. П. Малахов. – М.: Академический Проект, 2002. – 447 с.
208. Малинова И. П. Философия права (от метафизики к герменевтике) / И. П. Малинова. – Екатеринбург: Изд-во Уральской государственной юридической академии, 1995. – 125 с.
209. Малько А. В. Новые явления в политико-правовой жизни России: вопросы теории и практики / А. В. Малько. – Тольятти: ВУиТ, 1999. – 199 с.
210. Малько А. В. Категория «правовая жизнь»: проблемы становления / А. В. Малько // Государство и право. – № 5. – 2001. – С. 5–13.
211. Малько А. В. Механизм правового регулирования: Лекция / А. В. Малько // Правоведение. – № 3. – 1996. – С. 54–62.
212. Малько А. В. Неправительственные правозащитные организации в системе субъектов гражданского общества [Электронный ресурс] / А. В. Малько, В. А. Пономаренков // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право. – Вип. 5. – 2013. – С. 18–23.
213. Малько А. В. Правовая жизнь / А. В. Малько // Общественные

науки и современность. – № 6. – 1999. – С. 65–75.

214. Малько А. В. Правовая жизнь: философские и общетеоретические проблемы / А. В. Малько, А. Е. Михайлов, И. Д. Невважай // Новая правовая мысль. – № 1. – 2002. – С. 4–12.

215. Малько А. В. Теория правовой политики: Монография / А. В. Малько. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 325 с.

216. Малько А. В. Цель и средства в праве: Общетеоретический аспект / А. В. Малько, К. В. Шундигов // Правовая наука и реформа юридического образования. – Вып. 11. – 1999. – С. 102–109.

217. Малько А. В. Правовая политика и правовая жизнь / А. В. Малько // Академический и вузовский юридический научный журнал. – 2006. – № 2. – С. 7–20.

218. Малько А. Теория государства и права / А. Малько, В. Нырков, К. Шундигов. – М.: Норма, 2009. – 324 с.

219. Мальцев В. А. Право как нормативно-деятельностная система / В. А. Мальцев // Журнал российского права. – №4. – 2002. – С.94–103.

220. Мальцев Г. В. Нравственные основания права / Г. В. Мальцев. – М.: Изд-во СГУ, 2008. – 552 с.

221. Мальцев Г. В. Социальные основания права: Учебник / Г. В. Мальцев. – М.: Норма, 2011. – 800 с.

222. Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы / Г. В. Мальцев. – М.: Прометей, 1999. – 419 с.

223. Мамут Л. С. Социальное государство с точки зрения права / Л. С. Мамут // Государство и право. – 2001. – № 7. – С. 5–14.

224. Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму / П. Манан. – К.: Дух і літера, 2005. – 216 с.

225. Мантатова Л. В. Стратегия развития: ценности новой цивилизации / Л. В. Мантатова. – Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2004. – 242 с.

226. Марайкин С. И. Философский анализ проблемы воли в правовой реальности: автореферат ... канд. филос. наук: 09.00.01 – онтология и теория

познания / Станислав Иванович Марайкин. – Мантигорск, 2004. – 24 с.

227. Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен. – М. : Идея-Пресс, 2000. – 196 с.

228. Марочкин С. Ю. Действие и реализация норм международного права в правовой системе Российской Федерации: Монография / С. Ю. Марочкин. – М.: Норма, 2011. – 288 с.

229. Марченко М. Н. Источники права: Учебник / М. Н. Марченко. – М.: Проспект, 2008. – 760 с.

230. Марченко М. Н. Общая теория государства и права / М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2002. – 349 с.

231. Марченко М. Н. Правоведение / М. Н. Марченко ; Е. М. Дерябина. – М., 2004. – 416 с.

232. Марченко М. Н. Сравнительное правоведение. Общая часть : учеб. для юрид. вуз. / М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2001. – 560 с.

233. Маслов Н. Н. Основные проблемы методологии истории / Н. Н. Маслов. – М., 1979. – 232 с.

234. Матузов Н.И. Теория государства и права: Учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М: Юристъ, 2004. – 512 с.

235. Матузов Н. И. Теория государства и права: Учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М.: РАНХиГС, 2011. – 528 с.

236. Мелех Л. В. Засоби забезпечення законності / Л. В. Мелех // Взаємодія громадян та правоохоронних органів в контексті формування правової держави: правові, історичні, філософські, психологічні аспекти : тези Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів : ЛьвДУВС, 2008. – С. 93–97.

237. Мелехин А. В. Теория государства и права: учеб. / А. В. Мелехин. – М. : Маркет ДС, 2007. – 640 с.

238. Мелихова Л. В. Основы права / Л. В. Мелихова. – Ростов-н /Д.: Феникс, 2000. – 416 с.

239. Методы изучения историко-правовых явлений. – Львов: Ред.-изд. группа Львов. гос. ун-та, 1986. – 80 с.

240. Михайлов А. Е. Правовая жизнь изменяющейся России: проблемы качества и стратегии развития / А. Е. Михайлов // Ленинградский юридический журнал. – 2008. – № 4 (14). – С. 48–66.
241. Михайловский И. В. Очерки философии права / И. В. Михайловский // Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?isbn=5445878732>
242. Мількова К. В. Поняття та зміст правової дійсності [Електронний ресурс] / К. В. Мількова. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/21510/%CA>.
243. Моисеев С. В. Философия права : курс лекций / С. В. Моисеев. – Новосибирск, 2003.
244. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 800 с.
245. Мукиенко И. Н. Типология современных правовых систем: критерии и сравнительная характеристика / И. Н. Мукиенко // История государства и права. – № 3. – 2007. – С. 36–38.
246. Навчально-методичний посібник для студентів економічних спеціальностей денної та заочної форм навчання з дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» / уклад. : І. О. Новокрещенов, О. В. Бойко, І. В. Дідовець. – К. : Вид-во ДЕТУТ, 2009. – 175 с.
247. Настасяк І. Ю. Соціологія права / І. Ю. Настасяк. – Львів: ПАІС, 2008. – 196 с.
248. Невважай И. Д. Типы правовой культуры и формы правосознания / И. Д. Невважай // Правоведение. – № 2. – 2000. – С. 23–31.
249. Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого та сучасності про вільне, демократичне суспільство та права людини / упоряд. А. Г. Харченко. – К. : Імпульс, 1994. – 194 с.
250. Некрасова М. П. О соотношении морали и права в философии И. Канта / М. П. Некрасова // Вопросы философии. – № 7. – 1994. – С. 22–27.
251. Немецкая классическая философия: Т.1. Право и свобода.

И. Кант, Г. Гегель, Ф. Шеллинг. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 784 с.

252. Нерсесянц В.С. Философия права: либертарно-юридическая концепция // Вопросы философии. – № 3. – 2002. – С. 3–16.

253. Нерсесянц В. С. Общая теория государства и права: Учебник / В. С. Нерсесянц. – М.: Норма-Инфра 1999. – 552 с.

254. Нерсесянц В. С. Право в системе социальной регуляции (история и современность). История и современность / В. С. Нерсесянц. – М.: Знание, 1986. – 64 с.

255. Нерсесянц В. С. Философия права: Учебник / В. С. Нерсесянц. – М.: Норма, 2003. – 647 с.

256. Нерсесянц В. С. Политические учения Древней Греции / В. С. Нерсесянц. – М.: Наука, 1979. – 264 с.

257. Нерсесянц В. С. Право как необходимая форма равенства, свободы и справедливости / В. С. Нерсесянц // Социологические исследования. – 2001. – № 10. – С. 3–15.

258. Нерсесянц В. С. История политических и правовых учений / В. С. Нерсесянц. – М.: Наука, 1986. – 843 с.

259. Нерсесянц В. С. Право и закон / В. С. Нерсесянц. – М.: Наука, 1983. – 370 с.

260. Новая философская энциклопедия: в 4-х тт. – Т.1. / [С. С. Аверинцев и др.]. – М.: Мысль, 2010. – 744 с.

261. Новая философская энциклопедия: в 4-х тт. – Т.3. / [С. С. Аверинцев и др.]. – М.: Мысль, 2010. – 692 с.

262. Ноздрін О. М. Правове життя як категорія сучасної юридичної наук : теоретико-методологічне дослідження: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. М. Ноздрін. – Маріуполь: [б. и.], 2013. – 20 с.

263. Ноздрін О. М. Правове життя як категорія сучасної юридичної науки: теоретико–методологічне дослідження: дис. канд. юрид. наук. / О. М. Ноздрін. – Маріуполь, 2013. – 196 с.

264. Нырков В. В. Имеет ли право на жизнь категория «правовая

жизнь» / В. В. Ныркоу // Правовая жизнь в современной России: теоретико-методологический аспект. – Саратов: Саратовская государственная академия права, 2005. – С. 241–265.

265. Общая теория права. Курс лекций / Под общ. ред.: В. К. Бабаева. – Нижний Новгород: ВШ МВД РФ, 1993. – 544 с.

266. Орбан-Лембрик Л. Е. Юридична психологія: навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Коцинець. – Чернівці : Книги–ХХІ, 2007. – 448 с.

267. Осаке К. Типология современного российского права на фоне правовой карты мира / К. Осаке // Государство и право. – № 4. – 2001. – С. 12–22.

268. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 352 с.

269. Паїсій Старець, Святогорець. Слова: в 5 т. / Старець Паїсій Святогорець. – Т.5. – Стрий: Софія, 2009. – 326 с.

270. Панибратов В. Н. Категория «закон» / В. Н. Панибратов. – М.: Норма, 1986. – 354 с.

271. Парнюк М. А. Категории «закон» и «хаос» / М. А. Парнюк, Б. П. Лазоренко, Е. Н. Причепий и др. – К., 1987. – 293 с.

272. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс. – М.: Акад. проект, 2002. – 837 с.

273. Пашуканис Е. Б. Избранные произведения по общей теории права и государства / Е. Б. Пашуканис. – М. : Норма, 1980. – 264 с.

274. Пермяков Ю.Е. Лекции по философии права / Ю. Е. Пермяков. – Самара: СУ, 1995. – 267 с.

275. Петражицкий Л. Введение в изучение права и нравственности. Эмоциональная психология / Лев Петражицкий. – М.: Ленанд, 2015. – 328 с.

276. Петражицкий Л. Теория и политика права. Избранные труды / Лев Петражицкий. – М.: Ленанд, 2010. – 1104 с.

277. Петражицкий Л. И. Теория и политика права. Избранные труды /

Л. И. Петражицкий. – СПб.: Юридическая книга, 2011. – 1031 с.

278. Петров Г. В. Философия смысла жизни / Г. В. Петров. – Псков : ПГПИ, 2002. – 80 с.

279. Пешка В. Экзистенциалистская философия права / В. Пешка // Против современной правовой идеологии империализма. Сборник статей. – М.: Иностр. лит., 1962. – С. 158–189.

280. Письменицкий А. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. А. Письменицкий, Д. В. Слинько. – Х., 2007. – 252 с.

281. Підпригора О. А. Римське право : навч. посіб. / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 465 с.

282. Платон. Государство. Законы. Политик / Платон. – М.: Мысль, 1998. – 798 с.

283. Платон. Сочинения в 4-х т. / Платон // Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса; Пер. с древнегреч. – Т.1. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 632 с.

284. Платон. Сочинения: в 4 томах / Под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса. – Том 3. – Ч. 1. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2007. – 752 с.

285. Плотинский Ю. М. Модели социальных процессов: учеб. Пособие / Ю. М. Плотинский. – М. : Логос, 2001. – 296 с.

286. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в двух тт. / Плутарх // Перевод С. П. Маркиша. – М.: Наука, 1994. – 96 с.

287. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: Трактаты и диалоги: [Пер. с древнегреч] / Сост. С.Аверинцев; Вступ. ст. А.Лосева. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 1998. – 672 с.

288. Поленина С.В. Комплексные правовые институты и становление новых отраслей права / С. В. Поленина // Правоведение. – 1975. – № 3. – С. 71–79.

289. Политология: учебное пособие / И. И. Садовая, Г. С. Чернышева, К. А. Радугин; науч. ред. А. А. Радугин. – М.: Библионика, 2008. – 334 с.

290. Поляков А. В. Общая теории права: Курс лекций / А. В. Поляков.

– СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 642 с.

291. Поляков А.В. Общая теории права: учебник / А.В. Поляков, Е. В. Тимошина. – СПб.: Изд-во юрид. ф-та СПбГУ, 2005. – 475 с.

292. Попов Е. В. Правовая реальность в современной научной картине мира / Е. В. Попов // Вестник Тюменского государственного университета. – 2011. – № 10. – С. 67–72.

293. Поцелуев Е. Л. Общая теория права. Учебник / Е. Л. Поцелуев, А. В. Поляков, Е. В. Тимошина – СПб. : Изд-во юрид. ф-та СПбГУ, 2005. – 475 с.

294. Право и культура / Под ред. Н. С. Соколовой. – М.: РУДН, 2009. – 96 с.

295. Правоведение: учеб. / под общ. ред. В. А. Козбаненко. – 3-е изд. – М.: ИТК «Дашков и К^о», 2006. – 1072 с.

296. Правоведение: учеб. для вузов / под ред. М. И. Абдулаева. – М.: Финансовый контроль, 2004. – 561 с.

297. Правоведение: Учебник / Под ред. А. В. Малько. – М.: КНОРУС, 2008. – 400 с.

298. Проблема человека в западной философии: переводы / сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М.: Прогресс, 1988. – 552 с.

299. Проблема человека в современной философии / Щекалов И. А. – Харьков, 1999. – 22 с.

300. Проблемы общей теории права и государства: Учебник / Под ред. проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2004. – 832 с.

301. Протасов В. Н. Лекции по общей теории права и теории государства / В. Н. Протасов, Н. В. Протасова. – М.: Юрайт, 2010. – 752 с.

302. Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. – М. : Новый юрист, 1999. – 240 с.

303. Пучков О.А. Теорія держави і права: проблеми та перспективи /

О. А. Пучков // Правознавство. – 2001. – № 6 (3). – С. 6–19.

304. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 5, зі змін. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.

305. Ракитов А. И. Курс лекций по логике науки / А. И. Ракитов. – М.: Высш. шк., 1971. – 176 с.

306. Ракчеева Н. Е. Государство. Платон / Н. Е. Ракчеева. – М.: МАКС Пресс, 2001. – 202 с.

307. Рачков П.А. Слово об общественном идеале, его понятии и ценности / П. А. Рачков // Вестник Московского университета. Сер.: Философия. – 1995. – № 2. – С. 19–36.

308. Римское частное право: Учебник / Под ред. И. Б. Новицкого. – М.: Зерцало, 2015. – 652 с.

309. Рицай І. Громадянське суспільство / І. Рицай // Взаємодія громадян та правоохоронних органів в контексті формування правової держави: правові, історичні, філософські, психологічні аспекти : тези Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів : ЛьвДУВС, 2008. – С. 174–179.

310. Рогова Т. А. Общество. Государство. Право / Т. А. Рогова, А. А. Напреенко. – Самара : Изд-во Самар. гос. ун-та, 1999. – 198 с.

311. Рожкова А. К. Правовая реальность и правовой идеал: точки соприкосновения / А. К. Рожкова // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2010. – № 6 (74). – С. 164–168.

312. Розанов В. В. Легенда о Великом инквизиторе Ф. М. Достоевского: опыт критического комментария / В. В. Розанов // Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://bookmate.com/reader/ncfspry2>.

313. Романюк Є. В. Основні властивості права в контексті природно-правового та позитивістського праворозуміння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень» / Є. В. Романюк. – К.: Ін-тут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – 20 с.

314. Ромашов Р. А. Теория государства и права: Конспект лекций /

Ромашов Р. А. – СПб.: Сентябрь, 2004. – 212 с.

315. Роттердамский Э. Гуманистический призыв к миру / Эразм Роттердамский. – М.: Олма-пресс, 2005. – 416 с.

316. Рудковский В. А. Правовая политика и осуществление права: монография / В. А. Рудковский // Под ред. Н. Н. Вопленко. – Волгоград: ВА МВД России, 2009. – 336 с.

317. Рулан Н. Историческое введение в право: Учеб. пособие / Н. Рулан; пер. с фр. А. Б. Воронов [и др.]. – М. : Nota Bene, 2005. – 667 с.

318. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо/ пер. с фр. – М.: Кучково поле, 1998. – 416 с.

319. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Канон-пресс, 1995. – 357 с.

320. Саблин Д. А. Права человека : учеб. пособие / Д. А. Саблин. – Оренбург: Изд-во ОГУ, 2004. – 166 с.

321. Сапун В. А. Теория правовых средств и механизм реализации права / В. А. Сапун. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Гуманитар. ун-та профсоюзов, 2002. – 154 с.

322. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм Ж.-П. Сартр // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://sartre.hpsy.ru/projects/>

323. Сауляк О. П. Парадигма правопорядка: современное прочтение / О. П. Сауляк // Правоведение. – № 3. – 2006. – С. 166–178.

324. Святогорец Паисий. О справедливости Божественной и человеческой / Старец Паисий Святогорец // Слова: в 5 т. – Т. III. Духовная борьба. – М.: Святая Гора, 2008. – С. 115–133.

325. Серяков М. Л. «Голубиная книга» – священное сказание русского народа / М. Л. Серяков. – М.: Алетейя, 2001. – 664 с.

326. Синха Сурия Пракаш. Юриспруденция. Философия права / П. С. Синха // пер. с англ. – М.: Академия, 1996. – 304 с.

327. Синюков В. Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию: Монография / В. Н. Синюков. – М.: Норма, 2010. – 672 с.

328. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: навч. посіб. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2009 – 662 с.
329. Скрипник А. П. Моральное зло в истории этики и культуры / А. П. Скрипник. – М.: Политиздат, 1992. – 352 с.
330. Сливка С.С. Природне та надприродне право: у 3-х частинах. – Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд / С.С. Сливка. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.
331. Сливка С. С. Філософія права: Навч. посібник / С. С. Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 264 с.
332. Сливка С. С. Філософія права: Навчальний посібник / С. С. Сливка. – К.: Атіка, 2012. – 256 с.
333. Слободнюк С. Л. Правовая реальность: исторический анализ / С. Л. Слободнюк. – СПб.: Изд-во СПбГПУ, 2011. – 135 с.
334. Слободнюк С. Л. Правосознание, правовая реальность и феноменология права / С. Л. Слободнюк // Современное право. – № 5. – 2013. – С. 3–7.
335. Слободнюк С. Л. Правовая реальность, кризис правосознания и «Lucy in the Sky with Diamonds» / С. Л. Слободнюк // Правовая политика и правовая жизнь. – Саратов: Саратовский филиал Института государства и права РАН. – № 2. – 2011. – С. 139–141.
336. Слободнюк С. Л. Правовая реальность: исторический анализ / С. Л. Слободнюк. – СПб.: Изд-во СПбГПУ, 2011. – 135 с.
337. Слободнюк С. Л. Правовая реальность и правосознание в методологическом дискурсе / С. Л. Слободнюк // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 11. – С. 345–347.
338. Слободнюк С. Л. Правовая реальность и правосознание: проблема меры / С. Л. Слободнюк // Теория и практика общественного развития. – 2013. – № 1. – С. 375–377.
339. Слободнюк С. Л. Правовая реальность: понятие и структура / С. Л. Слободнюк // Современное право. – 2013. – № 2. – С. 8–11.

340. Соловьев Э. Ю. И. Кант: Взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М.: Наука, 1972. – 216 с.
341. Соловьев Э. Ю. Личность и право / Э. Ю. Соловьев // Вопросы философии. – №8. – 1989. – С. 67–90.
342. Соловьев В. С. Право и нравственность / В. С. Соловьев. – М.: АСТ, 2001. – 192 с.
343. Соловьев Э. Ю. Прошлое толкует нас: (Очерки по истории философии и культуры) / Э. Ю. Соловьев. – М.: Политиздат, 1991. – 432 с.
344. Сорокин В. В. К понятию правовой системы / В. В. Сорокин // Правоведение. – 2003. – № 2 (247). – С. 4–14.
345. Сорокин П. А. Элементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства / П. А. Сорокин. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2009. – 240 с.
346. Сорокин В. В. Концепция эволюционного преобразования правовых систем в переходный период: монография / В. В. Сорокин. – М.: ЮРЛИТИНФОРМ, 2003. – 543 с.
347. Социология. Основы общей теории : учеб. для вуз. / отв. ред. Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев. – М. : Норма, 2003. – 912 с.
348. Спекторский Е. Юриспруденция и философия / Е. В. Спекторский // Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира: у 2 кн. / за ред. І. С. Гриценка; [уклад. І. С. Гриченко, В. А. Короткий]. – Кн. 2. – Київ: Либідь, 2011. – С. 381–407.
349. Спекторский Е. В. Христианство и культура / Сост., вступ. статья и примеч. П. Е. Бойко, Л. А. Бойко. – М.: Центр стратегической конъюнктуры, 2013. – 360 с.
350. Спиноза Б. Богословско-политический трактат / Б. Спиноза. – Харьков: Фолио, 2001. – 656 с.
351. Спиноза Б. Этика / Б. Спиноза; пер. с лат. Н. А. Иванцова. – СПб.: Аста-пресс, 1993. – 248 с.
352. Сравнительное конституционное право / Б. Н. Топорнин [и др.];

отв. ред. В. Е. Чиркин [и др.]. – М.: Манускрипт, 1996. – 729 с.

353. Сравнительное конституционное право: Учебное пособие / Б. Н. Топорнин [и др.]; отв. ред. В. Е. Чиркин. – М.: Международные отношения, 2002. – 446 с.

354. Ступак А. Л. Соціальний порядок як необхідна умова стабільності суспільних відносин / А. Л. Ступак // Держава і право. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – № 51. – 115–120.

355. Суриков И. Е. Камень и глина: к сравнительной характеристике некоторых ментальных парадигм древнегреческой и римской цивилизаций / И. Е. Суриков // Сравнительное изучение цивилизаций мира (междисциплинарный подход). – М., 2000. – С. 273–288.

356. Теория государства и права / Под ред. С. С. Алексеева. – М.: Норма, 2005. – 496 с.

357. Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М.: Норма, 2007. – 570 с.

358. Теория государства и права / под ред. А. С. Пиголкина. – М.: Городец, 2003. – 544 с.

359. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с.

360. Теория государства и права: Учебник / отв. ред. В. Д. Перевалов. – М.: Норма, 2013. – 496 с.

361. Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2003. – 592 с.

362. Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М.: Инфра-М, 2002. – 616 с.

363. Теорія держави і права: курс лекцій / М. І. Байтін [та ін]; під ред. А. В. Малько, Н. І. Матузова. – К.: МАУП, 2001. – 776 с.

364. Тесля А. А. Абсолютизм государства: политическая философия Томаса Гоббса / А. А. Тесля. – К., 2006. – 126 с.

365. Тиводар С. И. Институциональная структура семейных правоотношений: Монография / С. И. Тиводар. – Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ, 2004. – 156 с.
366. Тиводар С. И. Онтология семейного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Сергей Иванович Тиводар. – Ростов-на-Дону, 2000. – 189 с.
367. Тиунова Л. Б. О системном подходе к праву / Л. Б. Тиунова // Советское государство и право. – № 10. – 1986. – С 46–52.
368. Тихомиров Ю.А. Правовая система развитого социализма / Ю. А. Тихомиров // Сов. гос. и право. – 1981. – № 7. – С. 33–37.
369. Тихомиров Ю. А. Юридическая коллизия / Ю. А. Тихомиров. – М.: Манускрипт, 1994. – 230 с.
370. Тихомиров Ю. А. Правовая сфера общества и правовая система / Ю. А. Тихомиров // Журнал российского права. – № 4/5. – 1998. – С. 7–15.
371. Тихонравов Ю. В. Основы философии права / Ю. В. Тихонравов. – М.: Вестник, 1997. – 587 с.
372. Трофимов В. В. Концепция «правовой жизни»: теоретико-методологическое значение / В. В. Трофимов // Правовая политика и правовая жизнь. – № 2. – 2009. – С. 61–68.
373. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права / Е. Н. Трубецкой. – М.: Либроком, 2012. – 232 с.
374. Туманов В. А. Вступительная статья / В. А. Туманов // Ж. Карбонье. Юридическая социология. – М.: Прогресс, 1986. – С. 3–18.
375. Туманс Х. Рождение Афины. Афинский путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII–V вв. до н.э.) / Х. Туманс. – СПб.: Гуманитарная академия, 2002. – 544 с.
376. Ушаков А. А. Избранное: Право и язык / А. А. Ушаков. – М.: РАП, 2008. – 314 с.
377. Философия социальных и гуманитарных наук: Учебник / под ред. С. А. Лебедева. – М.: Академический проект, 2008. – 733 с.
378. Философия права в начале XXI столетия через призму

конституціоналізму і конституційної економіки / Под ред. В. В. Миронова и Ю. Н. Солонина. – М.: Летний сад, 2010. – 320 с.

379. Философия права: Учебник / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачная, С. И. Максимов [и др.]. – М.: Эксмо, 2005. – 416 с.

380. Философия права: Учебник / Л.Д. Байрачная [и др.]; под ред. О. Г. Данильяна. – М.: Эксмо, 2007. – 412 с.

381. Философия: учеб. пособие / Е. М. Борисова, Н. И. Джохадзе и др. – М., 2004. – 136 с.

382. Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира: у 2 кн. – Кн. 2 / за ред. І.С. Гриценка; [уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий]. – К.: Либідь, 2011. – 447 с.

383. Філософський енциклопедичний словник / за редакцією В. Д. Шинкарука. – К.: НАНУ, 2002. – 742 с.

384. Философия эпохи ранних буржуазных революций / [Ойзерман Т. И., Богуславский В. М., Мотрошилова Н. В. и др.] – Москва: Наука, 1983. – 583 с.

385. Фрагменты ранних греческих философов. – Ч. I. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / под ред. А. В. Лебедева. – М.: Наука, 1989. – 576 с.

386. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франкл. – М.: Республика, 1992. – 511 с.

387. Фрідман М. Роль Уряду у вільному суспільстві. Держава / Мілтон Фрідман // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К.: ВД «Простір», Смолоскип, 2009. – С. 774–783.

388. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм. – М.: Республика, 1994. – 194 с.

389. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма; пер. з англ. В. Дмитрука. – Львів: Кальварія, 2005. – 380 с.

390. Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой

порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ : АСТ Москва : Хранитель, 2006. – 224 с.

391. Харт Г. Понятие права / Г. Л. А. Харт; перевод с англ. Е. Афонасина, М. Бабака, А. Дидикина и С. Моисеева // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.nsu.ru/classics/law/interest.htm>;

392. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположение критической философии права и государства / О. Хеффе // Перевод В. С. Малахова. – М.: Гнозис, 1994. – 319 с.

393. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права: Підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришино. – Харків: Право, 2002. – 432 с.

394. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: моногр. / М. М. Цимбалюк. – К. : Атіка, 2008. – 288 с.

395. Цицерон. Речи / Цицерон ; пер. В. О. Горенштейна. – СПб.: Типография А. С. Суворина, 1896. – 79 с.

396. Червонюк В. И. Теория государства и права: учебник / В. И. Червонюк. – М.: Инфра-М, 2006. – 704 с.

397. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: Учебник / А. Ф. Черданцев, М. Г. Стоянкин. – М.: Инфра-М, 2002. – 432 с.

398. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права / З. М. Черниловский. – М., 1973. – 568 с.

399. Честнов И. Л. Право как диалог: к формированию новой онтологии правовой реальности: Монография / И. Л. Честнов. – Санкт-Петербург : СПб ЮИ ГП РФ, 2000. – 104 с.

400. Честнов И. Л. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания): автореферат ... д-ра юрид. наук.: 12.00.01 – Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве / Илья Львович Честнов; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2002. – 35 с.

401. Четвернин В. А. Современные концепции естественного права / В. А. Четвернин. – М.: Наука, 1988. – 144 с.

402. Шауер Ф. Существует ли понятие права? / Шауер Ф. // Российский ежегодник теории права. – № 1. – 2008. – С. 510–526.
403. Шафиров В. М. Естественно-позитивное право: Введение в теорию : Монография / В. М. Шафиров. – Красноярск : ИЦ КрасГУ, 2004. – 260 с.
404. Шевцов С. П. К проблеме онтологии права / С. П. Шевцов // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://padaread.com/?book=42416>.
405. Шелестов К. О. Домінуюче праворозуміння у функціонуванні правових систем: автореф. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / К. О. Шелестов. – Одеса : ОНЮАМОіН України, 2010. – 22 с.
406. Шемшученко Ю. С. Дія права: інтегративний аспект / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юрид. думка, 2011. – 581 с.
407. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. В 2-х т.: Учебное пособие (по изданию 1910–1912 гг.) / Г. Ф. Шершеневич. – Т. 1. – Вып. 1. – М.: Юрид. колледж МГУ, 1995. – 308 с.
408. Шестов Л. Potestas clavium (Власть ключей) / Л. Шестов. – М.: АСТ: Хранитель, 2007. – 350 с.
409. Шмитт К. Политическая теология / К. Шмитт. М.: Канон-Пресс-Ц, 2000. – 336 с.
410. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л. Б. Шнейдер. – М. : Акад. Проект; Трикста, 2005. – 336 с.
411. Штраус Л. Естественное право и история / Л. Штраус. – М.: Водолей, 2007. – 312 с.
412. Шундигов К. В. Синергетический подход в правоведении. Проблемы методологии и опыт теоретического применения: Монография / К. В. Шундигов. – М.: Юрлитинформ, 2013. – 256 с.
413. Щелокаева Т. А. Юридические коллизии и коллизионные нормы: понятие, виды / Т. А. Щелокаева // Правоведение. – № 6. – 2003. – С. 147–152.
414. Элементарные начала общей теории права: Учебное пособие /

Под общей ред. проф. В. И. Червонюка. – М.: Колосс, 2003. – 544 с.

415. Элиаде М. Священное и мирское / М. Элиаде. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.

416. Алексеев В. П. Становление человечества / В. П. Алексеев, – М.: Политиздат, 1984. – 462 с.

417. Эрлих О. Основоположение социологии права / Ойген Эрлих. – М.: Университетский издательский консорциум, 2011. – 704 с.

418. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. – М.: Наука, 1978. – 392 с.

419. Юридическая энциклопедия / под ред. Б. Топорнина. – М.: Юристъ, 2001. – 1278 с.

420. Явич, Л. С. Право развитого социалистического общества. Сущность и принципы / Л. С. Явич. – М.: Юрид. лит., 1978. – 224 с.

421. Явич Л. С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений / Л. С. Явич. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 207 с.

422. Язык закона / Под ред. А. С. Пиголкина. – М.: Юрид. лит-ра, 1990. – 200 с.

423. Ясперс К. Ницше и христианство / Карл Ясперс. – М.: Моск. филос. фонд Медиум, 1994. – 115 с.

424. Bobbio N. Contro i nuovi dispotismi. Scritti sul berlusconismo. Scritti sul berlusconismo / Norberto Bobbio. – Edizioni Dedalo: Bari, 2008. – 128 p.

425. Homo institutus – Человек институциональный: [монография] / под ред. д-ра экон. наук О. В. Иншакова. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2005. – 854 с.

426. <http://slovari-online.ru/word/философский-словарь/правовой-закон.htm>.

427. Jacoby F. ΓΕΝΕΣΙΑ. A Forgotten Festival of the Dead / CIQ. – 1944. – P. 65–75 // Электронный ресурс. Режим доступа:

<http://philpapers.org/rec/JACAF>.

428. Pound R. The Ideal Element in Law / Roscoe Pound // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://oll.libertyfund.org/title/671>.

429. Reviewed Work: From Solon to Socrates: Greek History and Civilization during the 6th and 5th Centuries // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.jstor.org/stable/1087382?seq=1#page_scan_tab_contents.

430. Riezler K. Tagebuecher, Aufsätze, Dokumente / Kurt Riezler. – Neuausgabe: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. – 766 p.

431. Schneewind J. B. The Invention of Autonomy: History of Modern Moral Philosophy. – Cambridge, 1997. – 149 p.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
 Національної академії
 внутрішніх справ,
 доктор юридичних наук,
 професор,
 полковник поліції



10.07.2016 р.

А К Т

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Савенка Віктора Васильовича «Закон у структурі правової реальності
 як онтологічний вимір соціальної взаємодії» у навчальний процес
 та науково-дослідну роботу Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: директор інституту післядипломної освіти, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Удалової Лариси Давидівни (голова комісії), завідувача відділу організації науково-дослідної роботи, кандидата юридичних наук, доцента Бодюла Євгена Миколайовича, завідувача відділу докторантури та аспірантури, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Мозоля Станіслава Анатолійовича склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Савенка Віктора Васильовича «Закон у структурі правової реальності як онтологічний вимір соціальної взаємодії» впроваджені у навчальний процес та науково-дослідну роботу академії.

1. Матеріали дисертаційного дослідження Савенка В.В. застосовуються у навчальному процесі при підготовці та проведенні лекцій, семінарських і практичних занять зі слухачами, курсантами та студентами з дисциплін «Теорія держави і права», «Соціологія права», «Філософія права», «Конституційне право», а також у рамках підвищення кваліфікації слідчих та працівників оперативних підрозділів згідно з затвердженими МВС України навчальними програмами післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ.

2. Результати дисертаційного дослідження Савенка В.В. відображені у науково-практичних матеріалах для курсантів, студентів, слухачів магістратури та ад'юнктів, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

Савенко В. В. Закон у структурі правової реальності: монографія / В. В. Савенко. – Тернопіль: Астон, 2015. – 459 с.

Савенко В. В. Філософські аспекти визначення онтологічної природи правового закону / В. В. Савенко // Митна справа. – Спеціальний випуск 2. – 2013. – С. 33 – 37.

Савенко В. В. Соціальний капітал як онтологічна передумова виникнення та утвердження закону у правовому вимірі демократичного суспільства / В. В. Савенко // Митна справа. – № 1. Частина 2. – Книга 2. – 2014. – С. 254–258.

Савенко В. В. Правова поведінка в умовах правової реальності сучасного соціуму / В. В. Савенко // Митна справа. – № 5. – Частина 2. – Книга 2. – 2014. – С. 139–143.

Савенко В. В. Історіософське бачення явища громадського суспільства: антична та середньовічна правова реальність / В. В. Савенко // Митна справа. – № 6. Частина 2. – Книга 1. – 2014. – С. 97–102.

Савенко В. В. Філософсько-правове осмислення природного права та юридичного позитивізму: компаративний аналіз проблеми / В. В. Савенко // Право і суспільство. – № 6 – 2. – Ч. 2. – 2014. – С. 48–53.

Савенко В. В. Експлікація теоретико-пізнавальної природи закону як основи права / В. В. Савенко. // Право і суспільство. – № 3. – Ч. 3. – 2015. – С. 56–60.

Савенко В. В. Концептуальне осмислення юридичної природи права та його вплив на правові системи / В. В. Савенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки – Випуск 4. – Том 1. – 2014. – С. 52 – 56.

Савенко В. В. Вплив закону на формування правосвідомості людини у громадянському суспільстві / В. В. Савенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки – Випуск 6 – 1. – Том 1. – 2014. – С. 62–65.

Савенко В. В. Роль правової культури у формуванні правової поведінки людини в громадянському суспільстві / В. В. Савенко. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки – Випуск 1. – Том 4. – 2015. – С. 220–223.

Савенко В. В. Правова реальність як форма організації деонтологічного буття сучасного соціуму / В. В. Савенко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія: Право та державне управління – № 3–4. – 2014. – С. 111 – 116.

Савенко В. В. Структурно-функціональний аналіз правової реальності як філософсько-юридичної категорії / В. В. Савенко. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право – Випуск 29. – Том 2. – 2014. – С. 269–272.

Савенко В. В. Закон як засіб правового регулювання суспільних відносин у державі / В. В. Савенко. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право – Випуск 31. – Том 3. – 2015. – С. 147–150.

Савенко В. В. Екзистенційне обґрунтування юридичної природи закону як нормативної основи правової системи суспільства / В. В. Савенко // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки – № 4 (1). – 2014. – С. 22–28.

Савенко В. В. Правова реальність як відображення буття права / В. В. Савенко // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки – № 1 (1). – 2015. – С. 9–14.

Савенко В. В. Історіософський аспект формування громадянського суспільства в умовах правової реальності Європи та світу нової доби / В. В. Савенко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція – Випуск 10 – 1. – Том 1. – 2014. – С. 35–38.

Савенко В. В. Право як інтегруючий феномен ціннісно-нормативної структури правової реальності / В. В. Савенко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція – Випуск 12. – Том 1. – 2014. – С. 29 – 31.

Савенко В. В. Правова реальність як структурована площина реалізації права / В. В. Савенко // Філософські та методологічні проблеми права – №1-2 – 2015. – С. 57 – 68.

Савенко В. В. Філософсько-правова концептуальність закону в структурі правової реальності / В. В. Савенко // *LegeasiViata* – Noiembrie 2014. – Chişinău. – Republica Moldova, 2014. – S. 103 – 107

Савенко В. В. Історіософський аналіз проблеми співвідношення права та закону в стародавній та античний періоди розвитку суспільства / В. В. Савенко // *Jurnaluljuridicnational: teorieşipractică* – № 5 (9) . – Chişinău. – RepublicaMoldova, 2014. – S. 32–35

Савенко В. В. Закон як форма відображення юридичної природи суспільних відносин в державі / В. В. Савенко // *Jurnaluljuridicnational: teorie şipractică* . – № 1 (11) . – Chişinău. – Republica Moldova, 2015. – S. 25–28.

Савенко В. В. Правова поведінка в умовах правової реальності соціуму / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації української держави”. – Запоріжжя, 2014. – С. 288–291.

Савенко В. В. Філософсько-правова концептуальність закону в структурі правової реальності / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні проблеми законодавства України: пріоритетні напрями його вдосконалення”. – Одеса, 2014. – С. 138–15.

Савенко В. В. Історіософський аналіз проблеми співвідношення права та закону в античний період розвитку суспільства / В. В. Савенко // Всеукраїнська науково-практична конференція “Вплив сучасної юридичної науки на політичні й соціально-економічні процеси в Україні”. – Одеса, 2014. – С. 39–42.

Савенко В. В. Право як інтегруючий феномен ціннісно-нормативної структури правової реальності / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Право, суспільство і держава: форми взаємодії”. – Київ, 2015. – С. 125–128.

Савенко В. В. Правова реальність як форма організації деонтологічного буття сучасного соціуму / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична

конференція “Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки”. – Кривий Ріг, 2015. – С. 211–214.

Савенко В. В. Структурно-функціональний аналіз правової реальності як філософсько-юридичної категорії / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику”. – Донецьк, 2015. – С. 22–24.

Савенко В. В. Закон як відображення системи правовідносин в державі / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення”. – Дніпропетровськ, 2015. – С. 229–231.

Савенко В. В. Нормативний аналіз впливу закону на детермінацію поведінки особи / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії”. – Ужгород, 2015. – С. 188–191.

Савенко В. В. Роль правової культури у формуванні правової поведінки людини в громадянському суспільстві / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Юридична наука в XXI столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень”. – Запоріжжя, 2015. – С. 161–164.

Савенко В. В. Правова поведінка як детермінанта суспільної активності особистості в умовах сучасного соціуму / В. В. Савенко // Международная научно-практическая конференция “Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов”. – Кишинёв, Республика Молдова, 2014. – Ч. 1. – С. 54–56.

3. Зазначені праці підтвердили високий теоретичний і навчально-методичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами використання під час підготовки та проведення усіх видів занять.

Голова комісії:



Л.Д. Удалова

Члени комісії:



Є.М. Бодюл



С.А. Мозоль

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Львівського державного
університету внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, доцент
полковник міліції

**Р.І. Благута**

2015

АКТ05.10.2015

м. Львів

№ 35

Про впровадження результатів дисертації
Савенка Віктора Васильовича на здобуття
наукового ступеня доктора юридичних
наук за темою «Закон у структурі правової
реальності: філософсько-правовий аналіз»
в освітній процес

ПІДСТАВА: наказ ректора Львівського державного університету
внутрішніх справ від 24 вересня 2012 року № 431

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
позитивного досвіду роботи у складі:

- начальника відділу організації наукової роботи, доктора юридичних наук, доцента полковника міліції Балинської О.М.;
- начальника навчально-методичного центру, кандидата юридичних наук полковника міліції Строщького Р.Є.;
- в.о. завідувача кафедри теорії та історії держави і права, кандидата історичних наук, доцента Забзалюка Д.Є.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 вересня 2012 року № 431 розглянула й узагальнила наукові праці Савенка В.В. за темою дисертації «Закон у структурі правової реальності: філософсько-правовий аналіз».

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Савенко В. В. Закон у структурі правової реальності: монографія / В. В. Савенко. – Тернопіль: Астон, 2015. – 459 с.
2. Савенко В. В. Філософські аспекти визначення онтологічної природи правового закону / В. В. Савенко // Митна справа. – Спеціальний випуск 2. – 2013. – С. 33 – 37.




3. Савенко В. В. Соціальний капітал як онтологічна передумова виникнення та утвердження закону у правовому вимірі демократичного суспільства / В. В. Савенко // Митна справа. – № 1. Частина 2. – Книга 2. – 2014. – С. 254–258.
4. Савенко В. В. Правова поведінка в умовах правової реальності сучасного соціуму / В. В. Савенко // Митна справа. – № 5. – Частина 2. – Книга 2. – 2014. – С. 139 – 143.
5. Савенко В. В. Історіософське бачення явища громадського суспільства: антична та середньовічна правова реальність / В. В. Савенко // Митна справа. – № 6. Частина 2. – Книга 1. – 2014. – С. 97–102.
6. Савенко В. В. Філософсько-правове осмислення природного права та юридичного позитивізму: компаративний аналіз проблеми / В. В. Савенко // Право і суспільство. – № 6 – 2. – Ч. 2. – 2014. – С. 48–53.
7. Савенко В. В. Експлікація теоретико-пізнавальної природи закону як основи права / В. В. Савенко. // Право і суспільство. – № 3. – Ч. 3. – 2015. – С. 56 – 60.
8. Савенко В. В. Концептуальне осмислення юридичної природи права та його вплив на правові системи / В. В. Савенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки – Випуск 4. – Том 1. – 2014. – С. 52 – 56.
9. Савенко В. В. Вплив закону на формування правосвідомості людини у громадянському суспільстві / В. В. Савенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки – Випуск 6 – 1. – Том 1. – 2014. – С. 62 – 65.
10. Савенко В. В. Роль правової культури у формуванні правової поведінки людини в громадянському суспільстві / В. В. Савенко. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки – Випуск 1. – Том 4. – 2015. – С. 220 – 223.
11. Савенко В. В. Правова реальність як форма організації деонтологічного буття сучасного соціуму / В. В. Савенко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія: Право та державне управління – № 3–4. – 2014. – С. 111 – 116.
12. Савенко В. В. Структурно-функціональний аналіз правової реальності як філософсько-юридичної категорії / В. В. Савенко. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право – Випуск 29. – Том 2. – 2014. – С. 269 – 272.
13. Савенко В. В. Закон як засіб правового регулювання суспільних відносин у державі / В. В. Савенко. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право – Випуск 31. – Том 3. – 2015. – С. 147–150.
14. Савенко В. В. Екзистенційне обґрунтування юридичної природи закону як нормативної основи правової системи суспільства / В. В. Савенко // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки – № 4 (1). – 2014. – С. 22 – 28.

15. Савенко В. В. Правова реальність як відображення буття права / В. В. Савенко // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки – № 1 (1). – 2015. – С. 9 – 14.
16. Савенко В. В. Історіософський аспект формування громадянського суспільства в умовах правової реальності Європи та світу нової доби / В. В. Савенко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція – Випуск 10 – 1. – Том 1. – 2014. – С. 35 – 38.
17. Савенко В. В. Право як інтегруючий феномен ціннісно-нормативної структури правової реальності / В. В. Савенко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція – Випуск 12. – Том 1. – 2014. – С. 29 – 31.
18. Савенко В. В. Філософсько-правова концептуальність закону в структурі правової реальності / В. В. Савенко // *Legea si Viata – Noiembrie* 2014. – Chişinău. – Republica Moldova, 2014. – S. 103 – 107
19. Савенко В. В. Історіософський аналіз проблеми співвідношення права та закону в стародавній та античний періоди розвитку суспільства / В. В. Савенко // *Jurnalul juridic national: teorie și practică* – № 5 (9) . – Chişinău. – Republica Moldova, 2014. – S. 32–35
20. Савенко В. В. Закон як форма відображення юридичної природи суспільних відносин в державі / В. В. Савенко // *Jurnalul juridic national: teorie și practică* . – № 1 (11) . – Chişinău. – Republica Moldova, 2015. – S. 25–28.
21. Savenko V. Legal relations as a form for reflection of legal nature of social relations in a state / V. Savenko // *Evropský politický a právní diskurz* . – V. 2. – Iss. 2. Brno. – Česká republika, 2015. – S. 148–152.
22. Савенко В. В. Правова поведінка в умовах правової реальності соціуму / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації української держави”. – Запоріжжя, 2014. – С. 288–291.
23. Савенко В. В. Філософсько-правова концептуальність закону в структурі правової реальності / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні проблеми законодавства України: пріоритетні напрями його вдосконалення”. – Одеса, 2014. – С. 138–15.
24. Савенко В. В. Історіософський аналіз проблеми співвідношення права та закону в античний період розвитку суспільства / В. В. Савенко // Всеукраїнська науково-практична конференція “Вплив сучасної юридичної науки на політичні й соціально-економічні процеси в Україні”. – Одеса, 2014. – С. 39–42.
25. Савенко В. В. Право як інтегруючий феномен ціннісно-нормативної структури правової реальності / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Право, суспільство і держава: форми взаємодії”. – Київ, 2015. – С. 125–128.
26. Савенко В. В. Правова реальність як форма організації деонтологічного буття сучасного соціуму / В. В. Савенко // Міжнародна науково-

- практична конференція “Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки”. – Кривий Ріг, 2015. – С. 211–214.
27. Савенко В. В. Структурно-функціональний аналіз правової реальності як філософсько-юридичної категорії / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику”. – Донецьк, 2015. – С. 22–24.
 28. Савенко В. В. Закон як відображення системи правовідносин в державі / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення”. – Дніпропетровськ, 2015. – С. 229–231.
 29. Савенко В. В. Нормативний аналіз впливу закону на детермінацію поведінки особи / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії”. – Ужгород, 2015. – С. 188–191.
 30. Савенко В. В. Роль правової культури у формуванні правової поведінки людини в громадянському суспільстві / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Юридична наука в XXI столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень”. – Запоріжжя, 2015. – С. 161–164.
 31. Савенко В. В. Правова поведінка як детермінанта суспільної активності особистості в умовах сучасного соціуму / В. В. Савенко // Международная научно-практическая конференция “Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов”. – Кишинёв, Республика Молдова, 2014. – Ч. 1. – С. 54–56.
 32. Савенко В. В. Правова реальність як відображення буття права / В. В. Савенко // Medzinárodná vedecká konferencia “Právna veda a prax v treťom tisící”. – Košice, Slovenská republika, 2015. – S. 22–25.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Савенка В.В. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації та запроваджені для використання в освітньому процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Соціологія права», «Філософія права», «Проблеми теорії держави і права», «Проблеми філософії права», а також можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів та студентів.

Члени комісії:

 О.М. Балинська
 Р.Є. Строцький
 Д.Є. Забзалюк

ЗАТВЕРДЖУЮ:

Декан юридичного факультету ДВНЗ
«Ужгородський національний
університет»

проф. Лазур Я.В.

 «22 вересня» 2015 р.

АКТ

«22 вересня» 2015 м. Ужгород№ 61/11-19

Про впровадження результатів дисертації Савенко Віктора Васильовича на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Закон у структурі правової реальності: філософсько-правовий аналіз» у навчальний процес

Експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду науково-дослідної роботи здобувача наукового ступеня доктора юридичних наук Савенка В.В. у складі: д. ю. н., проф., Бисаги Ю.М., д. ю. н., проф. Бєлова Д.М., к.ю.н., доц. Фрідманського Р.М. створена відповідно до рішення кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, юридичного факультету, розглянула й узагальнила наукові здобутки Савенка В.В. за темою дисертації і прийшла до того, що основні результати його наукового дослідження відображені в достатній кількості наукових праць.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Савенка В.В. містять науково обґрунтовані теоретичні положення та практичні рекомендації, вони були запроваджені до навчального процесу на юридичному факультеті ДВНЗ «Ужгородський національний університет», зокрема, при викладанні наступних навчальних дисциплін: «Конституційне право України», «Римське право», «Законодавча техніка», «Порівняльне правознавство», а також можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи студентів.

Додаток

Список наукових праць
здобувача наукового ступеня доктора юридичних наук
Савенка В.В.:

1. Савенко В. В. Закон у структурі правової реальності: монографія / В. В. Савенко. – Тернопіль: Астон, 2015. – 459 с.
2. Савенко В. В. Філософські аспекти визначення онтологічної природи правового закону / В. В. Савенко // Митна справа. – Спеціальний випуск 2. – 2013. – С. 33 – 37.

3. Савенко В. В. Соціальний капітал як онтологічна передумова виникнення та утвердження закону у правовому вимірі демократичного суспільства / В. В. Савенко // Митна справа. – № 1. Частина 2. – Книга 2. – 2014. – С. 254–258.
4. Савенко В. В. Правова поведінка в умовах правової реальності сучасного соціуму / В. В. Савенко // Митна справа. – № 5. – Частина 2. – Книга 2. – 2014. – С. 139 – 143.
5. Савенко В. В. Історіософське бачення явища громадського суспільства: антична та середньовічна правова реальність / В. В. Савенко // Митна справа. – № 6. Частина 2. – Книга 1. – 2014. – С. 97–102.
6. Савенко В. В. Філософсько-правове осмислення природного права та юридичного позитивізму: компаративний аналіз проблеми / В. В. Савенко // Право і суспільство. – № 6 – 2. – Ч. 2. – 2014. – С. 48–53.
7. Савенко В. В. Експлікація теоретико-пізнавальної природи закону як основи права / В. В. Савенко. // Право і суспільство. – № 3. – Ч. 3. – 2015. – С. 56 – 60.
8. Савенко В. В. Концептуальне осмислення юридичної природи права та його вплив на правові системи / В. В. Савенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки – Випуск 4. – Том 1. – 2014. – С. 52 – 56.
9. Савенко В. В. Вплив закону на формування правосвідомості людини у громадянському суспільстві / В. В. Савенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки – Випуск 6 – 1. – Том 1. – 2014. – С. 62 – 65.
10. Савенко В. В. Роль правової культури у формуванні правової поведінки людини в громадянському суспільстві / В. В. Савенко. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки – Випуск 1. – Том 4. – 2015. – С. 220 – 223.
11. Савенко В. В. Правова реальність як форма організації деонтологічного буття сучасного соціуму / В. В. Савенко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія: Право та державне управління – № 3–4. – 2014. – С. 111 – 116.
12. Савенко В. В. Структурно-функціональний аналіз правової реальності як філософсько-юридичної категорії / В. В. Савенко. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право – Випуск 29. – Том 2. – 2014. – С. 269 – 272.
13. Савенко В. В. Закон як засіб правового регулювання суспільних відносин у державі / В. В. Савенко. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право – Випуск 31. – Том 3. – 2015. – С. 147–150.
14. Савенко В. В. Екзистенційне обґрунтування юридичної природи закону як нормативної основи правової системи суспільства / В. В. Савенко // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки – № 4 (1). – 2014. – С. 22 – 28.
15. Савенко В. В. Правова реальність як відображення буття права / В. В. Савенко // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки – № 1 (1). – 2015. – С. 9 – 14.
16. Савенко В. В. Історіософський аспект формування громадянського суспільства в умовах правової реальності Європи та світу нової доби / В. В. Савенко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція – Випуск 10 – 1. – Том 1. – 2014. – С. 35 – 38.
17. Савенко В. В. Право як інтегруючий феномен ціннісно-нормативної структури правової реальності / В. В. Савенко // Науковий вісник Міжнародного

гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція – Випуск 12. – Том 1. – 2014. – С. 29–31.

18. Савенко В. В. Філософсько-правова концептуальність закону в структурі правової реальності / В. В. Савенко // *Legea si Viata – Noiembrie 2014. – Chişinău. – Republica Moldova*, 2014. – S. 103–107

19. Савенко В. В. Історіософський аналіз проблеми співвідношення права та закону в стародавній та античний періоди розвитку суспільства / В. В. Савенко // *Jurnalul juridic national: teorie și practică – № 5 (9) . – Chişinău. – Republica Moldova*, 2014. – S. 32–35

20. Савенко В. В. Закон як форма відображення юридичної природи суспільних відносин в державі / В. В. Савенко // *Jurnalul juridic national: teorie și practică . – № 1 (11) . – Chişinău. – Republica Moldova*, 2015. – S. 25–28.

21. Savenko V. Legal relations as a form for reflection of legal nature of social relations in a state / V. Savenko // *Evropský politický a právní diskurz . – V. 2. – Iss. 2. Brna. – Česká republika*, 2015. – S. 148–152.

22. Савенко В. В. Правова поведінка в умовах правової реальності соціуму / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації української держави”. – Запоріжжя, 2014. – С. 288–291.

23. Савенко В. В. Філософсько-правова концептуальність закону в структурі правової реальності / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні проблеми законодавства України: пріоритетні напрями його вдосконалення”. – Одеса, 2014. – С. 138–15.

24. Савенко В. В. Історіософський аналіз проблеми співвідношення права та закону в античний період розвитку суспільства / В. В. Савенко // Всеукраїнська науково-практична конференція “Вплив сучасної юридичної науки на політичні й соціально-економічні процеси в Україні”. – Одеса, 2014. – С. 39–42.

25. Савенко В. В. Право як інтегруючий феномен ціннісно-нормативної структури правової реальності / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Право, суспільство і держава: форми взаємодії”. – Київ, 2015. – С. 125–128.

26. Савенко В. В. Правова реальність як форма організації деонтологічного буття сучасного соціуму / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки”. – Кривий Ріг, 2015. – С. 211–214.

27. Савенко В. В. Структурно-функціональний аналіз правової реальності як філософсько-юридичної категорії / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику”. – Донецьк, 2015. – С. 22–24.

28. Савенко В. В. Закон як відображення системи правовідносин в державі / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення”. – Дніпропетровськ, 2015. – С. 229–231.

29. Савенко В. В. Нормативний аналіз впливу закону на детермінацію поведінки особи / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії”. – Ужгород, 2015. – С. 188–191.

30. Савенко В. В. Роль правової культури у формуванні правової поведінки людини в громадянському суспільстві / В. В. Савенко // Міжнародна науково-

практична конференція "Юридична наука в XXI столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень". – Запоріжжя, 2015. – С. 161–164.

31. Савенко В. В. Правова поведінка як детермінанта суспільної активності особистості в умовах сучасного соціуму / В. В. Савенко // Международная научно-практическая конференция "Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов". – Кишинёв, Республика Молдова, 2014. – Ч. 1. – С. 54–56.

32. Савенко В. В. Правова реальність як відображення буття права / В. В. Савенко // Medzinárodná vedecká konferencia "Právna veda a prax v treťom tisící". – Košice, Slovenská republika, 2015. – S. 22–25.

Члени комісії:

Завідувач кафедри
конституційного права та
порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
доктор юридичних наук, професор

Ю.М. Бисага

професор кафедри
конституційного права та
порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
доктор юридичних наук, проф.

Д.М. Бслов

доцент кафедри
конституційного права та
порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
кандидат юридичних наук.

Р.М. Фрідманський





ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРАВА ІМЕНІ КОРОЛЯ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО
 IVANO-FRANKIVSK UNIVERSITY OF LAW NAMED AFTER KING DANYLO GALYTSKYI
 76018, м. Івано-Франківськ, вул. Є. Коновальця, 35, тел. +38(0342)77-18-45, факс +38(0342)77-18-44
 35 Konovaltsia St., Ivano-Frankivsk 76018, Ukraine, tel. +38(0342)77-18-45, fax +38(0342)77-18-44

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор Івано-Франківського
 університету права ім. Короля
 Данила Галицького
 Луцький А. І.

02 жовтня 2015 р.

АКТ

02 жовтня 2015

м. Івано-Франківськ

№ 1480

Про впровадження результатів дисертації
 Савенко Віктор Васильович на здобуття
 наукового ступеня доктора юридичних
 наук за темою «Закон у структурі
 правової реальності: філософсько-
 правовий аналіз» у навчальний процес

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
 позитивного досвіду роботи у складі:

Голова комісії: Шутак І. Д., професор кафедри теорії та історії держави і
 права доктор юридичних наук, заслужений діяч науки і техніки України

Члени комісії: Скоморовський В. Б., завідувач кафедри теорії та історії
 держави і права, доктор юридичних наук, доцент

Зварич Р. В., декан юридичного факультету, кандидат юридичних наук,
 доцент

Жукевич І. В., проректор з навчально-педагогічної роботи кандидат
 юридичних наук, доцент

розглянула й узагальнила наукові праці Савенка В. В. за темою
 дисертації «Закон у структурі правової реальності: філософсько-правовий
 аналіз».

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Савенко В. В. Закон у структурі правової реальності: монографія / В. В. Савенко. – Тернопіль: Астон, 2015. – 459 с.
2. Савенко В. В. Філософські аспекти визначення онтологічної природи правового закону / В. В. Савенко // Митна справа. – Спеціальний випуск 2. – 2013. – С. 33 – 37.
3. Савенко В. В. Соціальний капітал як онтологічна передумова виникнення та утвердження закону у правовому вимірі демократичного суспільства / В. В. Савенко // Митна справа. – № 1. Частина 2. – Книга 2. – 2014. – С. 254–258.
4. Савенко В. В. Правова поведінка в умовах правової реальності сучасного соціуму / В. В. Савенко // Митна справа. – № 5. – Частина 2. – Книга 2. – 2014. – С. 139 – 143.
5. Савенко В. В. Історіософське бачення явища громадського суспільства: антична та середньовічна правова реальність / В. В. Савенко // Митна справа. – № 6. Частина 2. – Книга 1. – 2014. – С. 97–102.
6. Савенко В. В. Філософсько-правове осмислення природного права та юридичного позитивізму: компаративний аналіз проблеми / В. В. Савенко // Право і суспільство. – № 6 – 2. – Ч. 2. – 2014. – С. 48–53.
7. Савенко В. В. Експлікація теоретико-пізнавальної природи закону як основи права / В. В. Савенко. // Право і суспільство. – № 3. – Ч. 3. – 2015. – С. 56 – 60.
8. Савенко В. В. Концептуальне осмислення юридичної природи права та його вплив на правові системи / В. В. Савенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки – Випуск 4. – Том 1. – 2014. – С. 52 – 56.
9. Савенко В. В. Вплив закону на формування правосвідомості людини у громадянському суспільстві / В. В. Савенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки – Випуск 6 – 1. – Том 1. – 2014. – С. 62 – 65.
10. Савенко В. В. Роль правової культури у формуванні правової поведінки людини в громадянському суспільстві / В. В. Савенко. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки – Випуск 1. – Том 4. – 2015. – С. 220 – 223.
11. Савенко В. В. Правова реальність як форма організації деонтологічного буття сучасного соціуму / В. В. Савенко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія: Право та державне управління – № 3–4. – 2014. – С. 111 – 116.
12. Савенко В. В. Структурно-функціональний аналіз правової реальності як філософсько-юридичної категорії / В. В. Савенко. // Науковий вісник

- Ужгородського національного університету. Серія: Право – Випуск 29. – Том 2. – 2014. – С. 269 – 272.
13. Савенко В. В. Закон як засіб правового регулювання суспільних відносин у державі / В. В. Савенко. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право – Випуск 31. – Том 3. – 2015. – С. 147–150.
 14. Савенко В. В. Екзистенційне обґрунтування юридичної природи закону як нормативної основи правової системи суспільства / В. В. Савенко // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки – № 4 (1). – 2014. – С. 22 – 28.
 15. Савенко В. В. Правова реальність як відображення буття права / В. В. Савенко // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки – № 1 (1). – 2015. – С. 9 – 14.
 16. Савенко В. В. Історіософський аспект формування громадянського суспільства в умовах правової реальності Європи та світу нової доби / В. В. Савенко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція – Випуск 10 – 1. – Том 1. – 2014. – С. 35 – 38.
 17. Савенко В. В. Право як інтегруючий феномен ціннісно-нормативної структури правової реальності / В. В. Савенко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція – Випуск 12. – Том 1. – 2014. – С. 29 – 31.
 18. Савенко В. В. Философско-правовая концептуальность закона в структуре правовой реальности / В. В. Савенко // *Legea si Viata – Noiembrie 2014. – Chişinău. – Republica Moldova, 2014. – S. 103 – 107*
 19. Савенко В. В. Історіософський аналіз проблеми співвідношення права та закону в стародавній та античний періоди розвитку суспільства / В. В. Савенко // *Jurnalul juridic national: teorie şi practică – № 5 (9) . – Chişinău. – Republica Moldova, 2014. – S. 32–35*
 20. Савенко В. В. Закон як форма відображення юридичної природи суспільних відносин в державі / В. В. Савенко // *Jurnalul juridic national: teorie şi practică . – № 1 (11) . – Chişinău. – Republica Moldova, 2015. – S. 25–28.*
 21. Savenko V. Legal relations as a form for reflection of legal nature of social relations in a state / V. Savenko // *Evropský politický a právní diskurz . – V. 2. – Iss. 2. Brna. – Česká republika, 2015. – S. 148–152.*
 22. Савенко В. В. Правова поведінка в умовах правової реальності соціуму / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція

- “Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації української держави”. – Запоріжжя, 2014. – С. 288–291.
23. Савенко В. В. Філософсько-правова концептуальність закону в структурі правової реальності / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні проблеми законодавства України: пріоритетні напрями його вдосконалення”. – Одеса, 2014. – С. 138–15.
24. Савенко В. В. Історіософський аналіз проблеми співвідношення права та закону в античний період розвитку суспільства / В. В. Савенко // Всеукраїнська науково-практична конференція “Вплив сучасної юридичної науки на політичні й соціально-економічні процеси в Україні”. – Одеса, 2014. – С. 39–42.
25. Савенко В. В. Право як інтегруючий феномен ціннісно-нормативної структури правової реальності / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Право, суспільство і держава: форми взаємодії”. – Київ, 2015. – С. 125–128.
26. Савенко В. В. Правова реальність як форма організації деонтологічного буття сучасного соціуму / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки”. – Кривий Ріг, 2015. – С. 211–214.
27. Савенко В. В. Структурно-функціональний аналіз правової реальності як філософсько-юридичної категорії / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику”. – Донецьк, 2015. – С. 22–24.
28. Савенко В. В. Закон як відображення системи правовідносин в державі / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення”. – Дніпропетровськ, 2015. – С. 229–231.
29. Савенко В. В. Нормативний аналіз впливу закону на детермінацію поведінки особи / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії”. – Ужгород, 2015. – С. 188–191.
30. Савенко В. В. Роль правової культури у формуванні правової поведінки людини в громадянському суспільстві / В. В. Савенко // Міжнародна науково-практична конференція “Юридична наука в XXI столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень”. – Запоріжжя, 2015. – С. 161–164.

31. Савенко В. В. Правова поведінка як детермінанта суспільної активності особистості в умовах сучасного соціуму / В. В. Савенко // Международная научно-практическая конференция “Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов”. – Кишинёв, Республика Молдова, 2014. – Ч. 1. – С. 54–56.

32. Савенко В. В. Правова реальність як відображення буття права / В. В. Савенко // Medzinárodná vedecká konferencia “Právna veda a prax v treťom tisící”. – Košice, Slovenská republika, 2015. – S. 22–25.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Савенка В. В. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації та запроваджені для використання у навчальному процесі Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Філософія права», «Юридична служба в Україні», а також можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи студентів.

Голова комісії:

професор кафедри
теорії та історії держави і права
доктор юридичних наук,
заслужений діяч науки і техніки України



Шутак І. Д.

Члени комісії:

завідувач кафедри
теорії та історії держави і права,
доктор юридичних наук, доцент



Скоморовський В. Б.

декан юридичного факультету,
кандидат юридичних наук, доцент



Зварич Р. В.

проректор з навчально-педагогічної роботи
кандидат юридичних наук, доцент



Жукевич І. В.

02 жовтня 2015 р.



ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСНА РАДА

вул. М. Грушевського, 8, м. Тернопіль, 46021, тел. (0352) 43-11-16, тел./факс 52-21-05
E-mail: ovm@reg-adm.gov.te.ua Web: http://www.obl-rada.te.ua Код ЄДРПОУ 24630220

15. 01. 16. № 09-59 на № _____ від _____

ДОВІДКА

*Про впровадження результатів
докторського дослідження
Савенка Віктора Васильовича
за темою «Закон у структурі правової
реальності як онтологічний вимір
соціальної взаємодії»*

Результати проведеного Віктором Савенком докторського дослідження використані як теоретична та методологічна основа для розроблення проекту рішення Тернопільської обласної ради «Програма сприяння розвитку громадянського суспільства у Тернопільській області» на виконання Указу Президента України від 24 березня 2012 року № 212/2012 «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації», постанови Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», від 12 жовтня 2011 року № 1049 «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених громадськими організаціями та творчими спілками, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка», увага якого сконцентрована на ідеалах правової держави та громадянського суспільства, за умови яких законослухняність і правовий порядок стає бінарною основою спрямування правової реальності у згаданому напрямку.

Голова Тернопільської обласної ради



В.В. ОВЧАРУК



**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ ТЕРИТОРІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ЮСТИЦІЇ
У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ**

вул. Грушевського, 8, м. Тернопіль, 46021 тел/факс (0352) 522292
e-mail: info@te.minjust.gov.ua, http:// www.terjust.gov.ua Код ЄДРПОУ 34905804

28.12.2015 № 822/16810
На № _____ від _____

Довідка

***Про впровадження результатів
дисертаційного дослідження
Савенка Віктора Васильовича
на тему: «Закон у структурі
правової реальності як онтологічний
вимір соціальної взаємодії»***

Результати проведеного В.В. Савенком дисертаційного дослідження використані як теоретична та методологічна основа для реалізації «Національної програми правової освіти населення», затвердженої Указом Президента України від 18.10.2001 р. № 992/2001. Зокрема, при визначенні напрямків діяльності стосовно підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, подолання правового нігілізму, формування громадянського суспільства та демократичної держави у вимірі законослухняності.

В.о. начальника управління



Е. С. Кольцов